

Die

biblische Erdbeben-Theorie.

Eine exegetische Studie

von

Dr. M. Rahmer,
Rabbiner der Synagogen-Gemeinde Magdeburg.

Magdeburg.
Verlag von Robert Friese in Leipzig.
1881.

Meinem lieben Bruder,

dem Rittergutsbesitzer

Dr. Abraham Rahmer,

in Posen,

dem verständnissvollen Kenner und Förderer

der hebräischen Literatur

und

jüdischen Wissenschaft.

An zwei, oder — wie wir zeigen werden — an drei Stellen, thut die heil. Schrift eines Erdbebens Erwähnung, von dem in der Regierungszeit des Königs Usia Jerusalem heimgesucht worden. Die erste und älteste Stelle ist die Zeitbestimmung in der Ueberschrift zu Amos C. 1, 1. שנתים לפני הרעש „zwei Jahre vor dem Erdbeben", aus welcher hervorgeht, dass dieses Erdbeben gewissermaßen als Aera gedient hat. Die zweite Stelle ist Secharja C. 14, 5, woselbst der Prophet, der ältere Secharja, ein in Zukunft unter Erderschütterung und Bergversetzung (um Jerusalem) hereinbrechendes Gottesgericht weissagt, und die in Folge dessen entstehende allgemeine Flucht mit derjenigen vergleicht, die zur Zeit des Erdbebens unter Usiah stattgefunden — ונסתם כאשר נסתם מפני הרעש בימי עזיה „Ihr werdet fliehen, wie ihr geflohen vor dem Erdbeben in den Tagen Usia's" — das also im Gedächtniss des Volkes noch lange Zeit nachher gelebt hat. Ueber das genauere chronologische Datum, wann dieses Erdbeben, in welchem Jahre der langen, 52-jährigen Regierungszeit Usia's stattgefunden, ist nirgends etwas Bestimmtes angegeben, ja das Erdbeben wird in den Geschichtsbüchern des alten Testaments gar nicht erwähnt. Desto reichlicher fließen die Traditionen, von denen eine, öfters und bei den ältesten Schriftstellern wiederkehrend, einen historischen Kern zu enthalten scheint, der uns auf die richtige chronologische Spur leitet. Diese alte Tradition bringt jenes Erdbeben in einen pragmatischen Zusammenhang mit dem im Buche der Könige angedeuteten (II, 15, 5) und Chronik (II, 16—21) ausführlich berichteten Ereigniss, wonach der König Usia, obwohl Nichtpriester,

sich unterfangen hatte, im Tempel zu Jerusalem auf dem Altare des Herrn Räucherwerk darzubringen, und dafür mit einem, bis an sein Lebensende an ihm haftenden Aussatze bestraft wurde, „an demselben Tage, an welchem der König dieses Sacrilegium beging, soll auch das Erdbeben stattgefunden haben.“[1])

Hieronymus. Diese Tradition hat auch Hieronymus im Auge, wenn er in seinen Commentarien zu den oben angeführten Prophetenstellen (Amos und Zacharia) berichtet: „Hic est Ozias, rex Juda, cognomento Azarias, qui indebitum sibi sacerdotium vindicare conatus, lepra percussus in fronte est, quanto iram Domini non solum poena ejus, qui sacrilegus fuit, sed et terrae motus ostendit, quem Hebraei tunc accidisse commemorant.“ Der älteste und ausführlichste Josephus. Berichterstatter dieser Tradition ist jedoch Josephus, der dieselbe poetisch ausgeschmückt in seinen „Alterthümern“ (IX, 10) wie folgt erzählt: „Nachdem er (Usia) solche Einrichtungen und Anordnungen getroffen hatte, da ward sein Sinn durch Hochmuth verkehrt, und aufgebläht durch die vergänglichen Glücksgüter, vernachlässigte er die unvergänglichen und ewigdauernden Güter, nämlich die wahre Frömmigkeit gegen Gott und die Beobachtung seiner Gebote. Indem er sich so ob seines Glückes überhob, stürzte er von seiner Höhe herab und fiel in die Sünden und Laster seines Vaters u. s. w. „Als das ganze Volk einst ein hohes Fest feierte, zog der König priesterliche Kleidung an und ging in den Tempel, um auf dem goldenen Altare des Herrn Weihrauch darzubringen. Da der Hohepriester Azarjas, der von achtzig Priestern umgeben war, ihn hieran hindern wollte, — ihm vorstellend, dass ihm das Opfern nicht erlaubt sei, sondern nur den Priestern aus dem Geschlechte Aaron's —

---

1) Cfr. Midrasch Tanchuma zu den Wochenabschnitten נח und צו, Jalkut zu Jes. C. 6, Seder Olam C. 20 הוא היה יום הרעש, Raschi u. Ibn Esra zu Amos 1, 1; Letzterer sagt: ורובי המפרשים אמרו כי הרעש היה בהכנס עזיה להקטיר קטורת ואין ראיה מן המקרא רק מהקבלה:

und auch die anderen Priester ihm sämmtlich zuriefen, er möge sich aus dem Tempel entfernen und nicht gegen die Gesetze Gottes sündigen, da gerieth der König in Zorn, und drohte ihnen mit dem Tode, falls sie ihn nicht gewähren lassen würden. Inzwischen entstand ein gewaltiges Erdbeben, der Tempel spaltete sich, hellglänzender Sonnenschein strahlte herein, und fiel dem Könige in's Angesicht, so dass derselbe sofort von einem Aussatz befallen wurde. Auch vor der Stadt, in der Gegend, die den Namen Eroge führt, barst der Berg, und die westliche Hälfte wälzte sich vier Stadien weit fort, und kam bis an den östlichen Gebirgstheil zu stehen, so dass dadurch die Wege und Lustgärten des Königs ganz verschüttet wurden. Sobald die Priester bemerkten, dass der König am Gesichte mit dem Aussatze behaftet sei, machten sie ihn auf diesen Unfall aufmerksam und befahlen ihm, als Unreiner die Stadt zu verlassen. Der König, voller Scham über das ihm widerfahrene Missgeschick und dadurch vollständig gedemüthigt, fügte sich diesem Befehle und ertrug sein elendes und bejammernswerthes Geschick als eine gerechte Strafe für seinen Uebermuth und seine Gottlosigkeit. Er lebte eine Zeitlang außerhalb der Stadt zurückgezogen als Privatmann, währenddess sein Sohn Jotham die Regierung führte; alsdann starb er vor Kummer und Unmuth über das Begangene im achtundsechszigsten Jahre seines Lebens nach zweiundfünfzigjähriger Regierung. Er wurde ausnahmsweise in seinem Garten begraben."

Chronik.

Der Quellen, aus welchen Josephus diese Erzählung geschöpft hat, sind mehrere. Für das Hauptfactum, Usia's Eingriff in die Vorrechte der Priester und seine Bestrafung mit dem Aussatze, diente ihm der biblische Bericht der Chronik (II. 26, 16—21) als Quelle, den er fast wörtlich[1]) (nur hier und da in freier Ausschmückung) wiedergiebt.

---

1) Eine genauere Vergleichung ist für die Würdigung der Art und Weise, wie Josephus die Bibel benützt, interessant und lohnend.

Secharja. Die Farben zur Schilderung des Erdbebens hat Josephus offenbar der secharjanischen Weissagung (C. 14, v. 4 und 5) entlehnt, wozu er sich für um so berechtigter hielt, als der Pro-

---

Die vorhergehende Schilderung (Jos. a. a. O.) des Waffenruhms Usia's, seiner Heeresorganisation, Befestigung der Hauptstadt, Pflanzenanlagen u. s. w. entspricht vollständig der Chronik a. a. O. v. 6—16; auch der rhetorische Uebergang und die psychologische Motivirung, womit Jos. das Folgende einleitet, dass der König in Folge seiner glücklichen Unternehmungen hochmüthig und gottvergessen wurde, giebt den Sinn des prägnanten ובחזקתו גבה לבו וכ' וימעל ביי' אלהיו (v. 16) sehr gut wieder. Dass es ein „hoher Festtag" war, an welchem der König sein Vorhaben, im Tempel als Priester aufzutreten, zur Ausführung brachte, — davon schweigt zwar die Bibel sowohl wie die Tradition, ist jedoch poetische Ausschmückung, die sich der Geschichtsschreiber zur stärkern Hervorhebung des Faktums erlaubt; dagegen sind die den Priestern in den Mund gelegten Worte, „dass es ihm (Usia) nicht erlaubt sei, Räucherwerk darzubringen, sondern nur den Priestern vom Stamme Aaron, er möge sich darum aus dem Tempel entfernen" eine wörtliche Uebersetzung des v. 18 ויאמרו לו לא לך עזיה להקטיר לי״י כי לכהנים בני אהרן המקדשים להקטיר צא מן המקדש. — Wenn Jos. weiter berichtete: „Da wurde er (Usia) zornig und drohte den Priestern mit dem Tode", so ist das wieder über das Bibelwort hinausgegangen, das nur vom „Zornigwerden" (ויזעף עזיה) spricht. (Der Raschi zugeschriebene Commentar bemerkt jedoch zu den Worten ובידו מקטרת (v. 19) — ורצה להכות בו הכהן המונעו מלהקטיר — auch die Vulgata fügt hinzu: minabatur sacerdotibus).

Die von Jos. angegebene Entstehungsursache des Aussatzes, „dass ein hereinfallender Sonnenstrahl denselben auf dem Antlitz des Königs zum Ausbruch gebracht habe," findet sich nirgends in den jüdischen Quellen angegeben, scheint aber von Jos. aus dem in der Chronik bei dieser Gelegenheit (ib. v. 19) gebrauchten Ausdruck והצרעת זרחה במצחו, der sonst nur vom Scheinen des Sonnenlichts gebraucht wird, (und hier für das gewöhnlichere פרחה — cfr. Lev. 13, 20, 25, 42, 57 — steht, gefolgert worden zu sein. — Dass der König in dem Missgeschick, das ihn betroffen, ein göttliches Strafgericht erblickt und sofort den Tempel verlässt, ist aus den Worten (v. 20) וגם הוא נדחף לצאת כי נגעו י״י ersichtlich. — „Er lebte als Privatmann außerhalb der Stadt" (*ἔξω τῆς πόλεως ἰδιώτην ἀποζῶν βίον*) ist eine freie Umschreibung des וישב בית החפשית v. 20, welches das Targum an der Parallelstelle (Regum II. 15, 5) ebenfalls mit ויתיב בר מן ירושלם übersetzt; das Targum zur Chronik (codex Erfurt, bei deï Rossi Nr. 160) übers. ויתיב בבית סגירותא בר מירושלם. Die

phet ja selbst auf die Aehnlichkeit der beiden Erdbeben, des in Zukunft prophezeiten mit dem usianischen, hinweist. Die übrigen Angaben des Josephus endlich, dass das Erdbeben der Sünde des Usia als Strafe auf dem Fuße folgte, sowie dass auch der Tempel davon berührt wurde und Risse erhielt, sind der Tradition entnommen, deren Entstehungsweise sich jedoch exegetisch begründen lässt.

Josephus erzählt von einer durch das Erdbeben verursachten Verschüttung des Thales (der Gärten und Wege) zwischen den Bergen um Jerusalem, er hat also statt unseres וְנַסְתֶּם גיא הרי (Sech. 14, 5) mit dem Targum-Codex, Raschi, Ibn Esra und R. Tam[1]) וְנִסְתַּם ג׳ ה׳ gelesen. Ja, noch mehr. Bekanntlich lesen die LXX, Symmachus (und wie Hieronymus berichtet, auch „reliqui interpretes"; nach Pinsker's „Einleitung in das babylonische Punctationssystem" auch die babyl. Texte)[2]) auch für das in demselben Verse

---

Vulgata übersetzt dieses Wort hier „in domo separata", u. Reg. l. c. „in domo libera seorsum"; die LXX geben beide Mal das hebräische Wort unübersetzt wieder „ἐν οἴκῳ ἀπφουσώθ" nach dem Kethib החפשות. Wie Josephus fasst es auch der Talmud, Horioth 10a, woselbst Raschi erklärt דנעשה חפשי מן המלכות כהדיוט (das הדיוט entspricht dem ἰδιώτης bei Jos.). — Auch die Schlussbemerkung bei Josephus „er wurde allein in seinem Garten beerdigt — μόνος ἐν τοῖς ἑαυτοῦ χήποις — ist aus Chronik ib. v. 23 geflossen, woselbst es heißt ויקברו אותו וכו׳ בשדה הקבורה וכ׳ (der Commentar bemerkt richtig hierzu ולא במערה עם המלכים). Die Parallelstelle im Buche der Könige deutet diese besondere „Grabstätte" des Königs durch kein Wort an, es heißt daselbst wie bei den anderen Königen ויקברו אותו עם אבותיו בעיר דוד.

Aus diesem ganzen Vergleiche ist ersichtlich, dass Josephus in seinen „Alterthümern" den Berichten der Chronik den Vorzug vor denen in den Büchern der Könige giebt, was für die Authenticität der Chronik ein nicht zu unterschätzendes Merkmal ist.

1) Die Worte R. Tam's in Bezug auf diese L.A. in den הכרעות בין מנחם ובין דונש בן לברט (ed. London p. 11) sind bemerkenswerth: ובדבר הזה טעו המנקדים שנקדו וְנַסתם גיא הרי מפני שלא כתוב במסורה הגדולה וכ׳ וטעו שהוא ונִסתם וכן ת״י ויסתתם.

2) Schon der kritische Asarja dei Rossi macht auf diese Ver-

noch vorkommende וְנִסְתֶּם כַּאֲשֶׁר נַסְתֶּם ebenfalls beide Mal וְנִסְתֶּם. Offenbar lag auch dem Josephus[1]) diese Lesart vor, und aus ihr holte er die Berechtigung her, bei dem Bericht über das usianische Erdbeben von der Verschüttung der Wege und Gärten zu reden, entsprechend den Worten des Propheten: „und es (das Thal) wird verschüttet werden, wie es verschüttet worden in den Tagen[2]) des Erdbebens während der Regierungszeit Usia's.“ Was aber die älteren Uebersetzer zu der L.A. ונסתם auch an den beiden letztgenannten Stellen hindrängte, das scheint der Umstand gewesen zu sein, dass der (nach ihrer Annahme) nachexilische Prophet doch unmöglich zu seinen Zeitgenossen von dem etwa dritthalb hundert Jahre vorher stattgefundenen Erdbeben in so lebhafter, directer Rede sprechen konnte: „Und Ihr werdet fliehen, wie Ihr geflohen seid vor dem Erdbeben in den Tagen Usia's.“ Kimchi fühlt diese Schwierigkeit und erklärt deshalb כאשר נסתם ר"ל אבותיכם וכן ואותנו הוציא משם. Allein dieser sein Vergleich hinkt, denn die Generation, zu welcher Mose spricht, hatte ja zum großen Theil, abgesehen von Josua und Kaleb, den Auszug aus Aegypten als Kinder mitgemacht, so dass Mose recht wohl, sich miteinschließend, sagen konnte: „Uns hat der Herr herausgeführt u. s. w.“; während hier zwischen dem Factum des Erdbebens und der prophet. Hinweisung darauf (nach Rechnung Jener) nahezu 250 Jahre lagen.

Dass die letzten Capitel von Secharja einer viel frühern Zeit angehören, einer Zeit, in welcher der Prophet

---

schiedenheit der L.A. zwischen Madinchaë und Maarbaë aufmerksam אפשר שלא בלבד ונסתם הראשון וכ' הוא במחלוקת מדינחאי ומערבאי, אלא גם על השנים האחרים נחלקו.

1) Er folgt, da nicht anzunehmen ist, dass ihm ein babyl. Bibelexemplar vorgelegen, den LXX, wie das auch aus anderen Stellen ersichtlich ist.

3) Die LXX lesen folgerichtig für מפני, das nur nach נום gerechtfertigt ist, בימי, sie übersetzen: *„ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ συσσεισμοῦ, ἐν ἡμέραις Ὀζίου“*.

Zuhörer vor sich hatte, welche die Schrecken jenes Erdbebens und die Flucht vor demselben mit durchgemacht, und die er also mit den Worten „wie Ihr geflohen seid“ recht lebhaft daran erinnern konnte, davon hatten jene älteren Interpreten keine Ahnung.[1])

Aus dieser Parallele mit Secharja, als der Quelle, aus welcher Josephus geschöpft, ergiebt sich auch die Enträthselung des schwierigen Namens „Eroge“ (*Ἐρωγη*), womit Jos. eine Gegend um Jerusalem bezeichnet, und dem man sonst nirgends wieder begegnet. Es ist höchst wahrscheinlich nichts Anderes, als eine Umsetzung des von Secharja erwähnten גיא־הרי.[2])

---

1) Dass die letzten 6 Capitel einem (nach Ewald und Hitzig gar zweien) frühern Secharja angehören, ist längst festgestellt. Herr Prof. Graetz hält den Jes. 8, 2 genannten זכריה בן יברכיה für den muthmaßlichen Verfasser. Dass dieser sowohl, wie der gleichzeitig mit ihm genannte אוריה הכהן für Propheten gehalten wurden, ersieht man auch aus Tract. Maccoth s. f., woselbst R. Akiba sich über die Zusammenstellung dieser Beiden wundert, וכי מה ענין אוריה אצל זכריה, אוריה במקדש ראשון וזכריה במקדש שני אלא תלה הכתוב נבואתו של זכריה בנבואתו של אוריה וכ׳. Dieser זכריה ist sehr wahrscheinlich auch derselbe, den Usia (nach Chronik II. 26, 5) bei seinen Unternehmungen stets befragte, ויהי לדרוש אלהים בימי זכריה המבין בראות אלהים וכו׳, der demnach Augenzeuge des Erdbebens und ein älterer Zeitgenosse des Jes. war. Hiernach ist also unsere massoret. (palästinensische) L.A. וְנַסְתֶּם כאשר נַסתֶם מפני וכ׳ die richtige, und wegen des מפני auch die einzig mögliche; der oben angegebene Grund und die Nothwendigkeit, an diesen Stellen auch וְנִסְתַּם zu lesen, fällt, sobald der Prophet Augenzeuge des Erdbebens war und zu Augenzeugen spricht, fort.

2) Dass גיא־הרי als Eigenname für das durch die Berge um Jerusalem geschaffene Thal — ירושלים הרים סביב לה — zu fassen sei, muthmaßte schon der sel. Rapoport in der Vorrede zu Freund’s שורש דבר, an das *Ἐρωγη* bei Jos. hatte er nicht gedacht. – Wie ich nachträglich sehe, vermuthet Samuel le Petit, in seinen *ανεκδοτοις* in Bibl. Bodlej. tom. 3, p. 326, ebenfalls schon die oben angegebene Transposition; L. de Dieu will *σερώγη* lesen und dies in שער הגיא auflösen, allein die L.A. *ερωγη* ist durch Eusebius — Dem. Evang. p. 291 — verbürgt. Dr. Perles emendirt *ῥωγή* (Schlucht, Höhle)

Jesaja. Es erübrigt noch, einen Umstand, dessen Josephus in seinem Berichte Erwähnung thut, näher zu beleuchten. Er erzählt, dass, als das Erdbeben (als Strafe für das Sacrileg Usia's) ausbrach, auch der Tempel sich gespalten habe. Dasselbe wird auch in Aboth d'R. Nathan K. 9. berichtet: וכזעפו עם הכהנים והצרעת זרחה במצחו באותה שעה נבקע ההיכל הילך והילך י"ב מיל על י"ב מיל ויבהילוהו משם (cfr. Midrasch Tanchuma zu נח K. 5). Diese sicherlich sehr alte Tradition hängt mit der traditionellen Auffassung des sechsten Capitels von Jesaja zusammen, die auch jetzt noch, wie hier gezeigt werden soll, ob ihrer innern Wahrheit exegetisch zu verwerthen ist.

Die in der Ueberschrift dieses Capitels gemachte Zeitangabe: „Im Todesjahre des Königs Usia" wird nach dieser Auffassung auf den Beginn seiner Aussatzkrankheit bezogen, וכי מת היה ? אלא שנצטרע ומצורע חשוב כמת, (Jalkut zu Jes. C. 6, Tanchuma Abschnitt צו); auch das Targ. übersetzt die Einleitungsworte: בשתא דאתנגע בה מלכא עזיה. Demgemäß werden nun auch die folgenden Verse vom Midrasch erklärt, insonders V. 4. וינעו אמות הספים וכ' הוא היה יום הרעש שנאמר בו ונסתם כאשר נסתם מפני הרעש בימי עזיה וכ' כי ביום שעמד עזיה להקטיר בהיכל רעשו שמים וארץ ובאו השרפים לשורפו וכ' והארץ לבולעו וכ'.

Dass dieses Capitel, welches die Berufung und Weihe Jesaja's zum Propheten, seine prophetische Inauguration, darstellt, einige Züge enthält, die an den Ausbruch des Erdbebens erinnern, („das ganze Heiligthum erzitterte bis in die Grundlagen der Schwellen, das Haus füllte sich mit Rauch"[1]),

und hält dies für die wörtliche Uebersetzung von גיא הרי, er meint. eine in der Nähe von Jerusalem befindliche Gebirgsschlucht wurde von dem Volke mit dem Erdbeben unter Usia in Verbindung gebracht.

1) Bei den Zerreißungen und Zerspaltungen des Bodens durch Erdbeben hat man oft — schreibt Humboldt (Kosmos I, 220 und IV, 223) — aus den Spalten schwarzen Rauch, Mofetten (irrespirable Gasarten), und selbst Feuerflammen hervorströmen ge-

und die jene traditionelle Relation begründet erscheinen lassen, sieht man auf den ersten Blick. Doch muss man auch den Schlussvers des C. 5. in diese Schilderung hineinziehen, der offenbar das Bild des Erdbebens ausmalt. „Und es tobt über ihm an jenem Tage wie Meerestoben; man blickt zur Erde und siehe! Finsterniss, Beängstigung und das Sonnenlicht verdunkelt durch Gewölk“.[1]) Es lässt sich recht wohl denken und mit einer vernünftigen Exegese vereinbaren, dass durch jenes Sacrileg des Usia und das auf den Fuß folgende Erdbeben, das allgemein als ein Gottesurtheil angesehen wurde, in dem jungen Jesaja der prophetische Geist geweckt wurde und er voll heiligen Feuers als Gesandter des Herrn bei dem entarteten Volke auftrat.

Zu seinen ersten und feurigsten Reden, voller Beziehungen auf dieses Erdbeben, gehört auch, was bisher übersehen worden, das 24ste Kapitel, das wie ein

---

sehen. Der Rauch war jedesmal um so dicker, als das unterirdische Getöse an Stärke zunahm.

1) Dass dieser Vers inhaltlich zum folgenden Capitel gehört, das Bild vom Erdbeben entlehnt, und geschickt auf das im 6. Cap. geschilderte Ereigniss vorbereitet, ist von sämmtlichen Exegeten unbeachtet geblieben, und erscheint doch außer Zweifel. Das Toben oder Brüllen des Meeres, die Verfinsterung des Sonnenlichtes, die beängstigende Dunkelheit auf der Erde, sind allesammt deutliche Symptome eines zum Ausbruch kommenden Erdbebens (cfr. Plinius, Cap. 6, 20; 16, 16—17). Das והנה חושך צר braucht nicht (mit Ewald) gegen die massoretische Punctation als „dichte (enge) Finsterniss“ genommen zu werden, צר ist hier nicht Adjectiv, sondern Substantiv und bezeichnet einen Begriff für sich „Bedrängniss, Beklommenheit (des Gemüths)“, eine Folge der plötzlich eingetretenen Finsterniss am lichten Tage, man vergl. die Parallelstelle Jes. 8, 22, והנה צרה וחשכה. Fürst (Lexicon) sieht צר als zusammengezogenes צֹהַר an „Helle“; und wenn Raschi zur Stelle die Ansicht Einiger anführt צר היא הלבנה שנתמעטה, so haben diese Exegeten צר wohl als eine Zusammenziehung von סהר genommen. — Die Influenz des Erdbebens auf das Meer und die atmosphärischen Erscheinungen ist erfahrungsmäßig festgestellt, und wissenschaftlich begründet (cfr. Humboldt „Kosmos“ I, 212—220).

glühender Lavastrom dahinfließt. v. 1. „Siehe, der Herr spaltet und zertheilet[1]) die Erde, er kehrt ihre Oberfläche um, und verjagt ihre Bewohner. V. 2. „Da ist das Volk wie der Priester,[2]) wie der Herr, so der Diener u. s. w. v. 5. „Entartet ist das Land unter seinen Bewohnern, man hat die Vorschriften übertreten, hat die festgesetzte Grenze[3]) überschritten, hat zerstört den ewigen Bund." (Mit diesen Worten zeichnet der Prophet scharf das Vergehen Usia's, seinen Eingriff in das Priesterthum, denn unter ברית עולם ist wohl ברית כהונת עולם verstanden. (Num. 25, 13). V. 6. „Darum frisst der Fluch die Erde, und es büßen die darauf wohnen, darum versengen (חרו) der Erde Bewohner, — Humboldt spricht auch von aus der Erde bei Erdbeben aufsteigenden Flammen und heißen Dämpfen — und überbleiben wenige Leute." In den folgenden Versen schildert der Prophet, die durch die Schrecken

1) Es ist gar nicht zu begreifen, warum sämmtliche moderne Exegeten (Eichhorn, Gesenius, de Wette, Hitzig, Umbreit, Knobel und Ewald) dieses Cap. für unbestreitbar unächt erklären, und die Abfassung desselben bis gegen Ende des Exils hinabrücken. Ewald bezieht es in höchst gezwungener Weise auf den Feldzug des Kambyses gegen Aegypten, und erblickt darin eine Weissagung der nahenden Welterschütterung, während doch die Bezugnahme auf das miterlebte Erdbeben, unter dessen gewaltigen Eindrücken der Prophet diese Rede hielt, in's Auge springt. Nur unter dieser Voraussetzung gewinnt man das rechte Verständniss dieses Capitels im Ganzen wie im Einzelnen. — V. 1. בקק ist das verstärkte בקע, so übersetzen auch die LXX Jerem. 19, 7. *σφάζω*; ebenso ist בלק wohl nur das verstärkte בלג oder פלג.

2) ככהן ist mit einem Seitenblick auf Usia, den Usurpator der Priesterwürde, gesagt.

3) חלפו חוק heißt nicht allgemein „das Recht übertreten", sondern eine „festgesetzte, bestehende Grenze, oder Schranke überschreiten", wie Ps. 148, 6 חק נתן ולא יעבור (cfr. Spr. 8, 29 und Jer. 5, 22); hier ist die gesetzliche Schranke zwischen Priesterthum und Laienthum gemeint; ebenso ist das עברו תורות in diesem Verse nicht von Gesetzesübertretung überhaupt, sondern von den bestimmten (priesterlichen) „Vorschriften" zu verstehen, worauf der Plural hinweist.

des Erdbebens unterbrochenen Freuden des Weines und des Spiels. v. 10. „Zertrümmert ist die öde Stadt, verschlossen jedes Haus, ohne Eingang — getrübt ist jede Freude, ausgewandert die Wonne des Landes. — v. 12. Zurückgelassen ist die Stadt in Oede, in Trümmer ist das Thor[1]) geschlagen.“ Die Einwohner hatten also die Flucht ergriffen — כאשר נסתם מפני הרעש. — Die Verwirrung auf der Flucht schildert v. 18. recht drastisch והיה הנס מקול הפחד וכ׳, „denn (nach Ewald) wer vor dem lauten Knalle geflohen, fällt in den Fall, und wer mitten aus dem Falle aufsteigt, wird von der Falle gefangen, denn die Schleußen vom Himmel her öffnen sich,[2]) und es erzittern die Gründe der Erde!“ v. 19. Zerschmettert, zerschmettert ist die Erde, zerbröckelt,[3]) zerbröckelt ist die Erde, erschüttert, erschüttert ist die Erde.“ (Dieser Vers malt, ich möchte sagen onomatopoetisch, das Erdbeben). — v. 20. Es wankt die Erde wie ein Trunkener, sie schwankt wie eine Wächterhütte (Ewald: wie eine vom Winde getriebene „Hängematte“) weil ihre Sündenlast schwer sie niederdrückt, stürzt sie, ohne sich zu erheben.“ Aus dem Folgenden ist noch der Schlussvers: „Es erbleicht[4]) der Mond, und es erblasst die Sonne, denn der Herr Zebaoth herrscht auf dem Zionsberge, — er hat dies durch das Gottesurtheil des Erdbebens gezeigt, — vor seinen Aeltesten[5]) (strahlt) seine Majestät!“, besonders hervorzuheben[6]).

---

1) Vielleicht steht der Wiederaufbau des „Thores“ (Chronik II, 27, 3) durch Jotham hiermit im Zusammenhange.

2) Derartige Naturerscheinungen schildert auch Asarja deï Rossi (קול אלהים) als Augenzeuge des Erdbebens zu Ferrara den 18. November 1570.

3) Der Stamm פור (פרר) bedeutet „zerstückeln, zerbröckeln“, davon das talm. פירורין „Brodkrumen“, so übers. auch d. Targ. ψ. 22. 15 התפרד mit אתפררין.

4) חפר = חָור „weiss werden“ (vor Scham), cfr. Jes. 29, 22 פניו יחורו. so auch das mischnische מלבין פני חברו (v. לבן).

5) זקניו = כהניו.

6) Dass bei heftigen Erderschütterungen die Atmosphäre große

Auch im Cap. 28 spielt Jesajas auf dieses großartige Naturereigniss an. Das im V. 21 vorkommende הר פריצים bezieht sich offenbar auf den unter Usia geborstenen Berg („Berg der Risse“. Man vergl. das Targum z. St., das jedenfalls einer **alten** Tradition folgt.

Amos. Der **beredtste** Augenzeuge des usianischen Erdbebens, der dasselbe mit prophetischer Donnerstimme **voraus**gesagt, und dann auch — post eventum — mit malerischer Lebendigkeit geschildert hat, war der Hirt von Thekoa, der Prophet **Amos**[1]).

Veränderungen erleidet und starke Nebel kurz **vor** und **während** des Erdbebens den Anblick des Himmels trüben, hat Humboldt selbst öfters beobachtet (cfr. Kosmos I. 214 und Anmerkung 54. p. 442).

1) In den älteren jüdischen Quellen wird dieser Prophet für nichts weniger als „beredt“ gehalten. So Midrasch rabba zu Leviticus C. 10. א״ר פנחס למה נקרא שמו עמוס שהיה עמוס בלשונו. „Warum hieß er Amos? Weil er von **schwerer** Zunge war“. (Man braucht das Wort nicht, wie Levy im chald. Wörterb. II, 224 es thut, vom chald. עמץ „zudrücken“ — „er war gedrückt mit seiner Zunge“ — abzuleiten, sondern von der hebr. Wurzel עמס, die „schwer sein“ bedeutet, wovon אבן מעמסה (Secharja 12, 3); es entspricht sodann vollständig dem כבד לשון. So übersetzt schon Hieronym. (Comment. zu Jes. I, 1, wo er vor Verwechselung des אמוץ mit עמוס warnt), diesen Prophetennamen mit „durus vel **gravis**“.) An der Parallelstelle (Midrasch Kohelet Anf.) wird dieser „Zungenfehler“ des Propheten näher bezeichnet: אמרו אנשי דורו הניח הקב״ה את כל בריותיו ולא השרה שכינתו אלא על הדין קטיע לישנא פסילותא. „Seine (des Propheten) Zeitgenossen hätten sich spöttisch darüber geäußert, dass Gott sich gerade diesen „zungverstümmelten Stotterer“ zum Propheten auserwählt“. (Dass die Worte קטיע לישנא übrigens eine in den Text gerathene Randglosse zur Erklärung des fremdsprachlichen פסילוסא (ψελλός) sei, ersieht man deutlich aus dem Aruch, welcher s. v. עמוס die Schlussworte dieser Midraschstelle so wiedergiebt: אלא על הדין פסילוסא **פירוש** קטיע לישנא).

Worauf sich aber diese Tradition, abgesehen von der etymologischen Deutung des Eigennamens, stützt, ist schwer anzugeben. Etwa darauf, dass einzelne Theile seiner prophetischen Reden (besonders in den beiden ersten Capiteln) in auffallend kurze Absätze

Es ist eine auffallende Erscheinung in der Geschichte der Exegese, dass, obwohl der Prophet den eigentlichen Schlüssel zum Verständniss seiner Reden in den Schlussworten der Ueberschrift — שנתים לפני הרעש — niedergelegt hat, obwohl ferner schon vor bald 800 Jahren der scharfsinnige und feinfühlige Ibn Esra auf den innern Zusammenhang dieser scheinbar rein-chronologischen Angabe mit der exegetischen Bedeutung einiger Stellen in diesem Propheten aufmerksam gemacht hatte[1]), die Commentatoren dennoch diesen Schlüssel, wenn auch nicht ganz unbeachtet[2]),

---

von 2—3 Versen zerfallen, in denen sich gewisse Phrasen zu öfteren Malen wiederholen, wie die in der ersten Rede achtmal wiederkehrende Einleitungsformel על שלשה פשעי . . . ועל ארבעה לא אשיבנו, oder der im vierten Cap. fünfmal wiederkehrende Refrain: ולא שבתם עדי נאם ה׳? Hiernach würde unter קטיע לישנא „kurze, abgerissene (גדע = קטע) Redeweise". Auch Ewald „die Propheten des alten Bundes, Th. I" bezeichnet, unabhängig von obiger Tradition, Amos' Diction als „einfach, kurz, abgerissen; selten spinnt er denselben Gedanken in weiteren, vielfacher verflochtenen Sätzen aus; die Rede bewegt sich vielmehr in vielen neuen Ansätzen fort". — Sonst könnte man auch als Motiv für jene Tradition den Umstand angeben, dass Amos sich einiger, wohl dem plattern Volksdialekte angehörigen, Wortformen bedient, in denen merkwürdiger Weise gerade der S- und Zischlaut afficirt ist, so בולם für בולש (7, 14), בושם für בוסס (5, 11), מסרף für משרף (6, 10), ישחק für יצחק (zweimal, 7, 9 und 16); über תעיק und מעיק für תציק und מציק (2, 13), so wie über וסביב für ושביב (3, 11) siehe weiter. — Zur Beurtheilung dieses Dialektes denke man an das ephraimitische סבולת und שבולת (Richter 12, 6).

1) Cfr. Ibn Esra zu Amos I, 1 וטעם הרעש לחזכירו כי התנבא לפני היותו שיבוא רעש ויכה בית החורף על בית הקיץ; ferner ibid. IV, 13 ובורא רוח, ירעיש וירגיז חרוח שיבוא, und ib. IV, 10 שתרעש הארץ כאשר הזכרתי וכן אחריו והכה הבית הגדול.

2) David Kimchi nimmt stillschweigend die von Ibn Esra angedeuteten Bemerkungen auf, macht hier und da zwar einen ausgedehntern Gebrauch von ihnen (cfr. III, 14, VIII, 8, IX, 5), übersieht aber die prägnantesten, nur durch die Erdbebentheorie zu erklärenden Verse. — Mit Don Isak Abarbanel nimmt diese realistische Auffassung wieder eine rückläufige Bewegung; er pole-

so doch unbenützt, haben liegen lassen. Es musste erst wieder ein gewaltiges Erdbeben kommen, um einen hellen kritischen Kopf, Asarja deï Rossi, aufzurütteln, seine Aufmerksamkeit auf das von Amos prophezeite Erdbeben hinzulenken, und somit einen bedeutenden Schritt weiter zum richtigen Verständniss einiger in diesem Propheten vorkommenden schwierigen Verse zu thun. (Es war bekanntlich das Erdbeben, von welchem Ferrara im Jahre 1570 heimgesucht wurde, welches Asarja deï Rossi zwang, die Stadt zu verlassen und in einem Dorfe jenseits des Po einen Zufluchtsort aufzusuchen, woselbst er die Geschichte dieses miterlebten Erdbebens niederschrieb, in welche er eine aus den gewonnenen Erfahrungen geschöpfte, sachgemäße Erklärung der Verse Amos II, 13—16 einflocht. Man vergl. hierüber sein קול אלהים [1]). Allein auch seine, durch die Aehnlichkeit der geschilderten Naturerscheinungen zur überzeugungsvollen Gewissheit erhobenen, unzweifelhaft richtigen exegetischen Bemerkungen sind wieder 300 Jahre unverwerthet liegen geblieben. Die bedeutendsten Commentatoren der Gegenwart (Hitzig, Ewald, Keil), die jeder noch so fernab liegenden historischen Anspielung in den prophetischen Büchern nachzuspüren verstehen, haben die in diesem Propheten so klar und scharf gezeichneten Erdbebenbilder nicht erkannt, und die charakteristischen Züge dieser naturkräftigen Dichtung durch verschwommene Allegorese gänzlich verwischt.

---

misirt gegen die von Ibn Esra angebahnte und von Kimchi benützte richtige Erklärungsweise; das שנתים לפני הרעש sei weiter nichts, als eine bloße Zeitangabe שאין פירוש שנתים לפני הרעש כי אם הגבלת זמן. Zu 3, 15 והכתי בית החרף וכ׳ bemerkt er וכבר זכרתי למעלה שפירשו הרב ר׳ אברהם בן עזרא על הרעש שהיה בימי עזיהו ונמשך אחריו הרב ר׳ דוד קמחי אבל אין פשט הכתובים אלא וכו׳.

1) Cfr. מאור עינים ed. Benjakob, Wilna p. 8. והנה במרוצת הספור הזה לא נחדל מהזכיר את דברי עמוס אשר התנבא על הרעש הגדול שהיה בימיו וכ׳ כי לפי קוצר דעתי אפשר שיפורשו קצת פסוקים מנבואתו על אופן אחר ממה שביארום מפרשינו. Wir kommen im Verlauf dieser Abhandlung auf die von ihm erklärten Verse noch ausführlich zurück.

Allein wie die Reden des Propheten Joel nur dann ihrem Wortsinne und Inhalte nach richtig verstanden werden, wenn man die darin enthaltene Schilderung der furchtbaren Heuschreckenverheerung nicht als bloße Allegorie fasst, sondern als eine zur Zeit des Propheten wirklich eingetretene Calamität, welche der Prophet zum Ausgangspunkt seiner Mahn- und Bußreden nimmt[1]), so erschließt sich das genaue literale Verständniss der prophetischen Reden des Amos nur dann, wenn man den Hintergrund seiner mit Naturtreue gezeichneten Gemälde, das hereinbrechende gewaltige Erdbeben, niemals bei der exegetischen Darlegung aus dem Auge verliert. Ja, wir gehen wohl nicht zu weit, wenn wir sagen: Den Gottesruf, den Joel in seinem Innern vernahm, da die Heuschreckenschwärme sich anmeldeten, hörte Amos, dieser Sohn der Natur, hinter den Heerden auf Thekoa's Weideplätzen in dem Erzittern des Erdbodens unter seinen Füßen, in dem unterirdischen Rollen und donnerähnlichen Tosen, das er auf seinen stillen Triften unter den Schauern erhabener Wüsteneinsamkeit mit seinem für die Sprache der Natur besonders geschärften Ohr[2]) viel ein-

1) Der Auffassung, dass eine Heimsuchung des Landes von Heuschrecken das Motiv der Joel'schen Reden war, wird sich heute keine gesunde Exegese mehr verschließen. Dass Hengstenberg (Christol. I, 341 u. f.) die alte allegorische Deutung, die mit den Kirchenvätern unter den vier Heuschreckenschwärmen die vier Weltreiche (chaldäische, medo-persische, syrisch-griechische, römische) versteht, wieder entschieden vertheidigt, widerspricht dem Gesagten nicht.

2) Der Hauch der Natur, den Amos auf seinen Triften eingesogen, weht aus allen seinen Reden entgegen, seine meisten Bilder sind dem Landleben entnommen. Hierfür Beispiele anzuführen, ist bei der Menge der in jedem Kapitel sich darbietenden überflüssig; die diesbezügliche Bemerkung des Hieronymus sei hier wiedergegeben: „Naturale est, ut omnes artifices suae artis loquantur exemplis, et unusquisque in quo studio trivit aetatem, illius similitudinem proferat etc. Cur haec dicta sunt? Ut scilicet ostendamus, Amos prophetam, qui pastor de pastoribus fuit . . . artis suae usum esse sermonibus“.

dringlicher als andere Menschenkinder vernahm. Und er sprach: „Der Ewige, von Zion brüllet er, von Jerusalem her lässt er seine Stimme erschallen, — es trauern die Anger der Hirten, und des Carmel's Höhe verdorrt" [1]) (Cap. 1, 2). „Der Löwe hat gebrüllt, wer sollte nicht fürchten? Gott der Herr hat geredet, wer sollte nicht prophezeien?" (3, 8). — Damit spricht Amos seine Prophetenweihe und zugleich das Motiv seiner Dichtung aus, das wir, wie es sich durch alle seine Reden hinzieht, in seinen Hauptmomenten hier verfolgen wollen.

Amos kennt seinen grossen Vorgänger Joel, als dessen unmittelbaren Fortsetzer er sich gleich im Eingange dadurch bekennt, dass er an einen Ausspruch desselben — Joel 5, 16 — anlehnt[2]), ja nicht nur anlehnt, sondern dass er jenen Ausspruch an die Spitze seiner Reden stellt, und den zu Grunde liegenden Gedanken weiter ausspinnt. Die herrliche

---

1) Schon Ibn Esra bemerkt zu diesem Verse: רעם גדול שיהיה ואז ימנע הגשם; hiermit will er den Zusammenhang des Erdbebens mit der darauf folgenden Dürre begründen. Humboldt schreibt im Kosmos I, p. 443, Anm. 54: „Wenn aber auch an dem Tage des Erdbebens selbst oder einige Tage vorher kein meteorologisches Zeichen die Erschütterung verkündigt, so ist doch der Einfluss der Jahreszeiten, der Frühjahrs- und Herbst-Aequinoctien, des Eintritts der Regenzeit nach langer Dürre u. s. w. darum nicht ganz wegzuleugnen". Auch As. d. Rossi spricht von יובש נפלא.

2) Auf diese Anlehnung macht schon der Talmud aufmerksam, er erblickt darin den Grund, warum die Massora Amos auf Joel folgen lässt. Wie oben gezeigt ist, liegt der Grund nicht in der bloßen Benützung dieses Joel'schen Verses, sondern darin, dass Amos sich hierdurch als den geistigen Fortsetzer des in diesem Verse von Joel ausgesprochenen Gedankens documentirt. — Auch im Munde Joel's passt das „ה׳ מציון ישאג וכ׳" im Hinblick auf den „Donner", der die Heuschreckenschwärme verscheuchte, und den er Cap. II, V. 10 und 11 schildert „וה׳ נתן קולו וכו׳". Man braucht deshalb noch nicht anzunehmen, dass Joel (dieser zwei Verse wegen) nach Amos prophezeit hat (Grätz, Geschichte der Juden II A, Note 3 p. 436—438). — Ueber שאג, von „Erdbeben" gesagt, cfr. Berach. jer. IX, 3 und Midr. rabba zu Exod. c. 29. Humboldt beschreibt in seinem Kos-

Zeit, die Joel gegen den Schluss seiner Reden geweissagt, war in Wirklichkeit nicht erschienen, im Gegentheil neue Missgeschicke und Landesverheerungen waren eingetreten. Der Heuschreckenplage war eine mehrmonatliche Dürre (cfr. 4, 6—9) und Pest (ib. v. 10) gefolgt; auch kleinere Erderschütterungen kündigten bereits das große Erdbeben an[1]). In solchen Unglücksfällen erblickte die tiefreligiöse Weltanschauung der Propheten die Vorzeichen des zum Gericht erscheinenden Gottes, des nahenden „Tages des Herrn".

Hierzu kommt, dass Joel selbst im letzten Capitel 4, 12, „den Völkern allen ringsumher" das göttliche Strafgericht angedroht hatte. Diesen Gedanken nimmt nun Joel's Nachfolger in erster Linie auf, er lässt die sieben benachbarten Reiche, die Syrer, Philister, Tyrier, Edomiter, Ammoniter, Moabiter und das Reich Juda die Revue passiren und verkündigt über ein jedes das göttliche Strafgericht, von dem es betroffen werden würde (I, 3—II, 6). Nachdem er so den Kreis enger gezogen, rückt er seinem eigentlichen Thema näher, und wendet sich an das Zehnstämmereich in längerer und ausführlicher Rede. Mit mannhaften, wuchtigen Worten bezeichnet er die Laster, und deckt die innere Hohlheit unter dem äußern Glanz auf, und zwar: Mangel an Rechtsschutz, Corruption, Ausbeutung der unteren Klassen, üppige, ausschweifende Lebensweise, die Sinnlichkeit befriedigenden

---

mos ein südamerikanisches Erdbeben, das unter dem Namen des „großen Gebrülls" oder des „unterirdischen Donners" (von Guanaxuato) bekannt ist, mit folgenden Worten: „Das Getöse dauerte seit dem 1. Januar 1784 über einen Monat. Es war, als lägen unter den Füßen der Einwohner schwere Gewitterwolken, in denen langsam rollender Donner mit kurzen Feuerschlägen abwechselten."

1) „Selten vergeht ein, wenigstens bedeutendes, Erdbeben mit einem einzigen bald momentanen, bald wohl mehrere Minuten anhaltenden Stoße, sondern oft Monate, ja selbst Jahre hindurch wiederholen sich die Bebungen des Bodens mit mehr oder weniger großer Stärke" (Humboldt, Voyage V, 1 ff.). Vielleicht ist auch das שנתים לפני הרעש hiernach zu erklären.

Götzendienst und Schwelgerei, — Laster, die durch den Wohlstand, die Machtfülle und den blühenden Zustand, in welchem sich das Reich unter der langen, glücklichen Regierung Jerobeam's II. befand, entstanden waren. „Aber habe ich nicht vor ihnen [1]) den Emori — dessen Höhe wie Zedern, und dessen Macht wie Eichen — vertilgt“ u. s. w. „und habe Euch aus Egypten herausgeführt, um Euch in sein Besitzthum einzusetzen“. (II, 10 und 11.) Mit diesen zwei Versen will der Prophet Doppeltes sagen. Erstens: Ihr pocht auf Eure Macht — Emori war mächtiger noch, ich habe es mit der Wurzel vertilgt. Zweitens: Wozu habe ich den Emori vor Euch ausgetrieben, und Euch sein Land gegeben, wenn Ihr's ganz ebenso treibet, wie jener. Ja noch schlimmer: „Euch habe ich Propheten aus Eurer Mitte erweckt u. s. w., aber Ihr habt ihnen untersagt zu prophezeien“ (ibid. v. 11 und 12.) — (Hierbei hat der Prophet offenbar das gegen ihn erlassene Verbot, zu prophezeien, worüber er selbst im siebenten Capitel v. 13 und 16 berichtet, im Auge. Er kann demnach diesen Vorwurf noch nicht in der ersten gesprochenen Rede gemacht haben, sondern hat ihn wohl erst bei der schriftlichen Conception, die, wie aus den Worten שנתים לפני הרעש hervorgeht, mindestens zwei Jahre später erfolgte, hinzugefügt.[2]) (Der Hinweis auf Micha II, 6, der fast bei allen Commentatoren zu dieser Stelle zu finden ist, ist

---

1) Das מפניהם bedeutet „um ihretwillen“; um der Israeliten willen, die an die Stelle der entarteten Emoriter treten, und ein sittlicheres Leben führen sollten.

2) Dass die Propheten ihre Reden erst geraume Zeit nach dem mündlichen Vortrage niederschrieben, ist bei Keinem so nachweislich wie bei Amos. Erst nachdem er aus dem Reiche Israel, wo man ihm das Weissagen verboten hatte, wieder nach Juda zurückgekehrt war, konnte er an die schriftliche Abfassung und Sammlung seiner Reden gegangen sein, denn, abgesehen davon, dass er dieses im Capitel VII, 10—17 selbst erzählt, klingt das Andenken daran auch schon aus Stellen, wie die obige, II, 12, ferner aus V, 10 und 13 wieder. Nur so erklärt sich bei den Propheten das Ein-

wegen des spätern Auftretens dieses Propheten nicht zulässig.)

Nach solchem Eingange, nach geschehener Vorhaltung der Sünden, nennt nun der Prophet im Folgenden das eigentliche Strafgericht, das die Unverbesserlichen treffen würde, das Erdbeben, und malt dasselbe (im 13. und den drei darauf folgenden Versen) mit allen daran sich knüpfenden unheilbringenden Folgen einer plötzlichen, doch nutzlosen Flucht. (13) „Siehe! Ich lasse erdröhnen den Boden unter Euch, wie der mit Garben überfüllte Wagen knarrt (ächzt)[1]. (14) Und es geht

---

fließen späterer geschichtlicher Ereignisse in früher gehaltene Reden, speciell bei Amos die Zeitangabe „zwei Jahre vor dem Erdbeben“ und manches Detail in der Schilderung des Erdbebens.

1) So nach Asarja deï Rossi (l. e.) שהארץ עצמה אשר עליה יחנו תגעש תצעק וכ' והדברים האלה בלי משל משלים על הרעש ודאי יתכנו. Er ist der erste, der dieses Bild richtig erkannt, und auf das Erdbeben bezogen hat; den sprachlichen Nachweis jedoch ist er uns schuldig geblieben. Die meisten Erklärer nehmen מעיק = מציק und berufen sich auf den Chaldäer, der den Stamm צוק stets mit עוק wiedergiebt (cfr. Targ. Jes. 51, 13 und 30, 6), sie übersetzen demnach unsere Stelle: „Ich will eng machen, niederbeugen, niederdrücken u. s. w.,“ und verstehen dies vom „Kriegsdruck, unter dem auch die gewandtesten und tapfersten Helden erliegen werden“ (Keil). Man verweist auch auf die Psalmstellen 55, 4 מפני עקת רשע und 66, 11. Allein schon die LXX, die das מעיק an unserer Stelle mit *κυλίω* („wälze“) übersetzen (oder nach dem *Ἄλλος* bei Montfauçon: *τριζήσω* „knarre“), sowie Hieronymus, der es durch „stridebo“ wiedergiebt, führen darauf, dass man es hier mit einem andern Stamme zu thun hat, und zwar mit der den Wörtern צ־עק. ד־עק (נ־אק, ש־אג) zu Grunde liegenden Wurzel עק, wovon vielleicht auch der Naturlaut „ach“ (ächzen). Hierfür spricht auch die eine Parallelstelle Ps. 55, 4, woselbst das עקת רשע dem קול אויב im ersten Gliede entspricht, man braucht nicht זעקת dafür zu lesen. Abarbanel, der zwar jeder Anspielung auf das Erdbeben ausweicht, hat doch die zweite Hälfte des Bildes richtig in diesem etym. Sinne verstanden, er sagt: ולי נראה שעקת הוא מלשון הברה וצלצול שהעגלה מפני כובד המשא אשר עליה תתנועע בכובד ותחדש בתנועתה קול צלצול חוק וכו' כאשר תעיק

die Flucht dem Schnellsten verloren, der Starke kommt nicht zur Anwendung seiner Kraft, der Held vermag sein eigen Leben nicht zu retten. (15) Der Bogenführer wird nicht stehen (um den Bogen zu spannen, gehört vor Allem ein festes Sichstemmen mit den Füssen), der Leichtfüßige nicht entrinnen, der Reiter zu Pferde nicht mit seinem Leben davonkommen. (16) Selbst der Beherzteste unter den Helden (der seine Besonnenheit nicht sobald verliert, und sich von Schrecken und Verwirrung nicht fortreißen lässt), nackt[1]) wird er fliehen an jenem Tage,[2]) ist der Ausspruch des Herrn."

העגלה שתכריח את האופנים אשר תחתינה שיעיקו ויצעקו וכו כן יצעקו בני ישראל מפני הצרות שיבואו עליהם וכ' צרת המלחמה וכ'. Das Richtige dieser Erklärung hat Abarbanel wahrscheinlich der Uebers. des Hieronym. (sicut stridet plaustrum), den er auch sonst fleißig benutzt, entnommen; nur brauchte er תעיק nitht transitiv zu nehmen. Aber auch die andere Uebers. der LXX „*ἐγώ κυλίω ὑποκάτω ὑμῶν, ὃν τρόπον κυλίεται ἡ ἅμαξα ἡ γεμοῦσα καλάμης*" leuchtet aus Abarb.'s Worten (שהעגלה מפני כובר המשא אשר עליה תתנועע) hindurch. Hieraus ergäbe sich für unsere Stelle auch folgende nicht zu verwerfende Uebersetzung: „Siehe, ich schaukle (wälze) den unter Euch befindlichen Erdboden (תחתיכם), wie der mit Garben überfüllte Wagen hin- und herschaukelt." Mit dieser Ableitung ließe sich auch die andere Parallelstelle Ps. 66, 11 מועקה במתנינו erklären „Zittern, Wanken", sinnverwandt dem מלאו מתני חלחלה (Jesaj. 21, 3). — Man vergl. auch Grätz Gesch. der Jud. I Note 2 S. 372.

1) Das ערום ינוס spricht gegen alle Erklärungen, die hier die Prophezeiung eines Kriegsunglücks erblicken. Wer ergreift im Kriege „nackt" die Flucht? Der Einwand As. d. Rossi's gegen Ibn Esra's und Kimchi's Erklärung z. St. ist gar sehr begründet; er sagt: הלא כל אדם הלבוש בגדים נקלים יוסיף אומץ לרוץ אל המקום אשר יבחר ממה שיעשה ערום ויחף, כי הבושת הטבעי כסבך נאחז ברגליו יהיה לו לסכסוך מונע. Auf das Erdbeben aber bezogen, findet es verbo tenus seine Bestätigung, wenn ein solches plötzlich bei Nacht ausbricht. So berichtet Asarja deï Rossi: וכבר קרה באמת לרבים מבני נדיבים לעת כזאת פה פיראדה כי כאשר הארץ רעשה ערום הלכו בחפזה רבה בלי לבוש וכסות בקרה מפחד בלילות.

2) „An jenem Tage" ist sonach nicht wörtlich zu nehmen,

Mit dieser Strafankündigung und Schreckensausmalung schließt die erste Rede des Propheten.

In seiner zweiten Rede, welche die Capitel 3 und 4 umfasst, sucht der Prophet Amos gleich im Beginn einem doppelten Bedenken, das in den Herzen vieler Zuhörer, die die gewaltige Strafankündigung vernommen, aufgestiegen sein mochte, kräftig zu begegnen. Die verstockten Sünder mochten den Einwand erhoben haben: Was hat das Erdbeben mit unserem Sündenmaaß zu schaffen? Das zufällige Naturereigniss mit unserem freien, willkürlichen Lebenswandel? Und ferner: Warum sollte die Strafe nur uns, die Söhne Israels, treffen? Sind die Völker um uns her nicht tiefer noch in Sünd' und Laster versunken?

Hierauf erwidert der Prophet, die letztere Frage zuerst beantwortend: „Nur Euch habe ich erkannt (d. h. erkoren) aus allen Geschlechtern der Erde, darum werde ich an Euch heimsuchen alle Eure Missethaten“ (v. 2.). Gerade Eure göttliche Erwählung ist der Grund für Eure strengere Bestrafung. Weil Euch Gott als das zum Träger seines Heils geeignete Volk ausersehen, darum muss er an Euch die Missethaten besonders ahnden, damit Ihr von den Schlacken der Sünde gereinigt als heiliges Gefäß für seine Offenbarungen dasteht.

Ihr haltet ferner das als Strafe angekündigte Ereigniss für blinden Zufall — aber seht Ihr denn nicht, dass selbst in den Dingen des gemeinen Lebens nichts Zufälliges sich ereignet, sondern Alles eine wunderbare Verkettung von Ursache und Wirkung, die nothwendige Folge bestimmter Einwirkungen ist? „Gehen wohl Zwei vereint mitsammen,[1]) ohne dass sie sich verabredet hätten?

---

denn das ערום ינום weist darauf hin, dass auch des Nachts Erschütterungen eintraten; ביום ההוא ist gleich בעת ההיא.

1) יחדו bezeichnet nicht bloß das zeitliche und örtliche Beisammensein (simul und una), sondern auch das gemeinsame Einverständniss (cfr. ψ. 55, 15. אשר יחדו נמתיק סוד); weshalb auch das Targ. oft erläuternd hinzufügt בלב שלים (cfr. Targ. Jon. zu Gen. 22, 8).

u. s. w. „Ertönt das Alarmsignal in der Stadt, und das Volk erzittert nicht?“ So wie auch umgekehrt, aus einer auffallenden Erscheinung auf eine, wenn auch unsichtbar wirkende, Ursache geschlossen werden muss: „Oder geschieht ein Unglück in einer Stadt, und Gott hätte es nicht bewirkt?“ Seht! Gott sendet seine Vorboten, er thut nichts, ohne sein Vorhaben, da es noch Geheimniss — סודו — ist, ehe es zur sichtbaren Ausführung gekommen, seinen Propheten zu offenbaren. Vernimmt aber der Prophet diese überwältigende Gottesstimme in sich, dann muss er auch, — das ist wieder eine nothwendige Folge — ihr Herold werden und was er geschaut, auch laut verkünden. „Der Löwe hat gebrüllt, wer sollte nicht erbeben? Gott, der Herr, hat geredet, wer nicht weissagen?“ Da muss selbst der Hirt Prophete werden. Mit v. 9. beginnt nun die Anwendung. Die verkündigte Strafe — das Erdbeben — ist die Folge Eurer großen Schuld, als deren Zeugen die Völker aufgerufen werden: „Versammelt Euch auf den Bergen Samariens[1]) und schaut die großen Wirren in ihrer Mitte u. s. w., wie sie häufen Gewalt und Raub in ihren Palästen. (v. 11.) Darum lautet also der Spruch Gottes: Angst und Erdflamme![2])

1) Samarien lag in einem Bergkessel, erbaut auf dem Hügel Semer's (1. Könige 16, 24), doch von höheren Bergen umgeben, dass man von diesen in die Stadt hineinschauen konnte.

2) Das צַר וּסְבִיב הָאָרֶץ (v. 11) macht den Exegeten viel Schwierigkeit. Ewald übersetzt: Noth und Umzingelung des Landes! Eine solche causative Bedeutung hat aber das substantivische סביב nie, nur das Verbum im Hiphil. — Hitzig übersetzt: „Noth und zwar rings um das Land“. (Keil: „Feind und zwar rings u. s. w.). Nun hat zwar das 'ו oft diese erklärende Bedeutung, aber dann darf das den Satz regierende Verb nicht fehlen. Sie verweisen Beide auf Amos 4, 10, woselbst aber das ובאפכם „und zwar in eure Nase“ abhängig ist von ואעלה „ich lasse aufsteigen“; ebenso Jes. 10, 23. כי כלה ונחרצה ה׳ עושה „denn Vernichtung, und zwar festbeschlossene,

Niedergestreckt[1]) wird von Dir Deine Feste, niedergetreten[2]) werden Deine Paläste. (v. 12.) Also spricht der Herr: Wie der Hirt aus des Löwen Rachen höchstens ein Paar Kniestücke oder ein Ohrläppchen rettet, so werden (nur) diejenigen Kinder Israels in Samaria gerettet werden, die etwa gerade im Winkel eines Sopha's oder in einer Bettecke sitzen"[3]) (v. 13.). Hört's (ihr Völker), dass Ihr's

---

vollstreckt der Herr": Andere wollen für וסביב die ganz ungewöhnliche Form יְסֻבַּב oder יסובב lesen, (ähnlich schon die Peschittho). Die Vulgata (circuietur) hat irgend eine passive Form vor sich gehabt. Ich glaube, dass nach dem S. 289, Anmerkung 1 Gesagten es nicht allzu gewagt erscheint, das *ἅπαξ λεγόμενον* סְבִיב hier = שְׁבִיב „Flamme" (von aram. שב und syr. סב „brennen") zu nehmen. Amos vertauscht ja oft die Zischlaute, insbesondere auch 'ש mit 'ס (so בושסכם = בוססכם Anm. 5, 11.). So lesen umgekehrt für שְׁבִיב אִשּׁוֹ (Hiob 18, 5) vier Codices bei Kennicot סְבִיב אִשּׁוֹ. — Der Sinn der Worte wäre dann klar und im Zusammenhange mit der angedrohten Erdbebenkatastrophe: „Beängstigung (über צַר in dieser Bedeutung bei Erdbebenschilderung, vergl. das oben S. 13 Anm. 1 Gesagte) und Erdflammen (vergl. hierüber S. 12, Anm. 1 und die ob. S. 14 zur Erklärung des Satzes: „Und versengt werden des Landes Bewohner" angeführten Worte Humboldts, auch S. 21, Anm.) Man vergl. ferner Amos 7, 4 und Joel I, 20. (cfr. „Nachträge" No. 2, S. 37.)

1) Für והוריד lesen einige Codices bei de Rossi והורד. Diese LA. muss schon das Targ. vor sich gehabt haben, es übersetzt nämlich: וְיִבָּטֵל מניך, ebenso die Vulgata: et detrahetur. Die LA. והוריד folgte aus der falschen Uebersetzung des צר mit „Feind."

2) וְנָבֹזּוּ ist hier wohl = ונבֹסו von בוס „niedertreten" (in den Koth), in Folge des Einstürzens; also auch hier eine Verwechselung der Zischlaute. Mit צר „Feind" fällt auch das „Plündern".

3) וּבִדְמֶשֶׁק ערש ist ein crux interpretum. Dass man das Wort nicht mit dem Ortsnamen דַּמֶּשֶׂק verwechsele — selbst nicht in der Bedeutung von „Dammast" —, dafür haben die Massoreten und Punktatoren gesorgt, aber, wie es scheint, vergeblich, denn alle modernen Erklärer fassen es dennoch in diesem Sinne. Das Wort ist ein *ἅπ. λεγομ.* und als solches nur aus dem Zusammenhange, (hier aus dem Parallelismus) einzig und allein zu erklären. Das

bezeugen könnt, (als vorausgesagt) dem Hause Jacobs: (v. 14.) „Wenn ich die Frevel Israels strafe, so strafe ich an den Altären Bethels, abgeschlagen werden die Hörner des Altars, dass sie zur Erde fallen[1]). (v. 15.) Ich zerschlage Winter- und Sommerpalast, die elphenbeinernen Häuser werden untergehen, und gar viele Häuser verschwinden (vom Erdboden) — lautet der Ausspruch des Ewigen.“ [2])

Das vierte Capitel, das einen neuen Abschnitt der zweiten Rede bildet, in welchem (von v. 1—4) sich der Prophet gegen die üppigen, schwelgerischen, ihre Männer

---

hat schon Ibn Esra richtig erkannt. Er sagt וידענו כי בדמשק ערש כמו בפאת מטה כי ערש כמו מטה והנה הטעם כפול. על כן הי' דמשק כמו בפאת. Ihm folgt David Kimchi: (Ob es nun vom arab. דמש „sich verbergen“ abzuleiten, sei dahingestellt). Ausschlaggebend ist für diese Bedeutung, sowie für das Verständniss des ganzen Satzes Asarja deï Rossi, der in seinem Berichte über das Erdbeben zu Ferrara auf diese Stelle Bezug nimmt mit den Worten: וכן יובנו דברי הנביא שאמר ינצלו בני ישראל היושבים בשומרון (אשר גם עליהם היה הרעש) בפאת מטה ובדמשק ערש, שרומז אל המעטים אשר ניצלו דרך השגחה או מזל גורם בפאת מטתם ומקצוע ערשם לעתותי לילה. — Hiernach ist auch das היושבים in dies. Vers. (12) in directe Verbindung mit בפאת וכו' zu bringen, das dazwischenstehende בשומרון dagegen mit בני ישראל zu verbinden: „Die zufällig in einer Sophaecke u. s. w. sitzen“, und nicht wie Grätz (I, 372) übersetzt: nur sich retten mit der Ecke eines Bettes und mit dem Damastzeug eines Lagers u. s. w.“

1) Hier ist Ibn Esra's Erklärung — sie findet sich unter Vers 13 — nicht zu übersehen: והטעם כי הרעש יהיה או האויב יגדע הקרנות. Kimchi bemerkt ebenfalls zu den Worten: denn an dem Tage u. s. w. זה יום הרעש שהיה בימי עוזיה.

2) Dass dieser Vers, der so unverkennbar die furchtbaren Wirkungen eines Erdbebens schildert, die modernen Exegeten (Ewald, Hitzig, Keil) nicht auf die richtige Spur hinleitete, ist unerklärlich; sie denken auch hierbei nur an feindliche Verwüstungen. — ואבדו hat hier wohl, wie das von Korach's Untergang gebrauchte ותכס עליהם הארץ ויאבדו (Numeri 16, 33) die Bedeutung von „einsinken, untergehen“ (im wörtlichen Sinne); hiervon אבדון. — ספו bezeichnet (wie Ps. 73, 19 היו לשמה כרגע ספו תמו) das plötzliche Verschwinden.

zur Härte gegen die Armen antreibenden Frauen Samariens („die feisten Kühe Basan's") wendet, enthält ebenfalls gleich im Beginn zwei Verse (2 und 3), die auch erst ihr volles Verständniss dadurch gewinnen, dass man dabei an die Folgen eines Erdbebens denkt. Sie schließen sich eng an den Schlussvers des vorhergehenden Capitels an. Die meisten Häuser sind zusammengestürzt, und haben die darin Weilenden — besonders die im Hause sich aufhaltenden Frauen und Kinder — begraben. „Man wird Euch (ihr Frauen) — fährt der Prophet in seiner Strafandrohung und Unglücksausmalung fort — hervorschleppen[1]) mit Spitzhaken, und Eure Kinder mit Fischer-Dornen." So die Einen, die Erschlagenen; die Anderen: (v. 3) Durch Bergrisse[2]) werdet Ihr hinausdrängen, Jede eilends vor sich hin[3]), ja Ihr werdet bis gen den Hermon geschleudert werden."[4])

---

1) Vers 2 schildert die Ausgrabungen und das Fortschaffen der Leichen; נשא wird in diesem letztern Sinne auch Amos 6, 10 gebraucht. Man vergl. auch Levitic. 10, 4 und 5. — צִנּוֹת auch die Uebersetzung Einiger: „Man wird Euch in Körben wegtragen" — ist sachgemäß. — Die Bedeutung von אחרית als „Nachkommenschaft, Kinder" ist durch Jerem. 31, 17 Ps. 109, 13 und Daniel 11, 4 gesichert. Das Targ. übersetzt es hier mit ובנתכון.

2) Vers 3 schildert die Flucht der Uebriggebliebenen. — פרצים sind die Risse und Schluchten, die durch das Erdbeben entstanden, daher ja auch die Bezeichnung הר פרצים (Jes. 28, 21), worüber das S. 16 Gesagte zu vergleichen ist.

3) Das אשה נגדה drückt die Hast aus, in der man nur das Eine im Auge hat, zu entkommen.

4) Für וְהִשְׁלַכְתֶּנָה ist mit LXX, Vulgata und Peschittho zu lesen וְהֻשְׁלַכְתֶּנָה. — Das schwierige ההרמונה, das die mannigfachsten Zerreißungen und Conjecturen sich hat gefallen lassen müssen, הר מני (Targ.), ההר רמונה (LXX und Ewald), הארמונה (Vulgata und Kimchi), הרמונא (Raschi), הדד רמונה oder ההר מעונה (Hitzig), Harmonia, (Movers, Schlottmann), החרמונה (von חרם „ins Netz"), noch Andere bringen es mit „Harem" in Zusammenhang, harret noch seiner Lösung; am einleuchtendsten ist hier wieder Ibn Esra's Erklärung שם מקום אחרי חומות שומרון; oder man lese הַחֶרְמוֹנָה „bis auf den

Sämmtliche Stellen aus dem Propheten Amos, die Hinweise und Anspielungen auf das Erdbeben enthalten, hier erklärend aufzuführen, würde einen ausführlichen Commentar zu diesem Propheten erfordern; darum seien aus den folgenden Capiteln nur noch die bezeichnendsten Stellen hervorgehoben.[1])

Cap. 5, 2. „Gefallen ist sie, ohne sich zu erheben, die Jungfrau Israel, niedergestoßen auf ihren Boden, Niemand richtet sie auf.“ Diesen Anfang des „Klageliedes,“ das der Prophet, nachdem das Erdbeben stattgefunden, anstimmt, ahmt auch der zeitgenössische Jesaja in dem bereits oben S. 14 u. f. besprochenen 24. Cap., v. 20 nach: „Es wankt die Erde wie ein Trunkener u. s. w., sie fällt, ohne sich zu erheben.“

Ibid. v. 8. „Er, der das Siebengestirn und den Orion bildet, und den Morgen in Düsterniss umwandelt,[2]) und Tag zu Nacht verfinstert, er ruft den Meereswassern zu und gießet sie aus auf des Landes Fläche.“

Hermon.“ (Möglich, dass damit die umliegenden Berge bezeichnet wurden, und also einfach „Berg- oder Hochland“ zu übersetzen wäre.) Dass bei Erdbeben Menschen in die Höhe geschleudert werden, und zum Theil ohne Schaden, an höher gelegenen Stellen wieder auf die Erde gelangen, berichtet Humboldt Voyage V, 15. Bei dem Erdbeben zu Riobomba (1797) wurden viele Einwohner auf den mehrere hundert Fuß hohen Hügel jenseits des Flusses geschleudert. (Kosmos I, 210.)

1) Auf V. 11 des Cap. 4 sei hier darum besonders hingewiesen, weil sich daraus der Vergleich mit Jes. 1, 7 und 8 von selbst ergiebt, wodurch ein fester Anhaltspunkt für die Zeitbestimmung dieses ersten Cap. des Jes. gewonnen wird. Das zweite זרים das. im V. 7 ist im Sinne von כמהפכת סדום (wie hier bei Amos) zu nehmen; Jes. hatte hiernach mehr die Verwüstungen durch das Erdbeben, als feindliche Verheerungen im Auge. Auch der Sittenspiegel, den Jes. dem Volke in jenem Cap. vorhält, gleicht ganz dem des Amos, er zeigt Gewaltthätigkeit, Mangel an Rechtsinn, Bedrückung der Unschuldigen und Hilflosen. — Vergl. „Nachträge“ No. 3, S. 38.

2) Wie c. IV, 13. — Das ל׳ gehört zu צלמות, vor לילה ist es ganz ausgefallen.

Mit diesen letzten Worten zeichnet der Prophet das in sämmtlichen Erdbeben-Beschreibungen als charakteristisch hervorgehobene Phänomen, dass Erdbeben, die in der Nähe des Meeres sich ereignen, dieses in solche Bewegung setzen, dass es die Ufer übersteigt, und Ueberschwemmungen veranlassen.[1])

Cap. 6, v. 11. „Denn sieh', der Herr gebeut, und er schlägt das große Haus in Trümmer, und das kleine in Splitter."

In diesem Verse verkennt selbst Ewald nicht, dass das Bild von einem Erdbeben hergenommen sei. Er macht nämlich hierzu die Bemerkung: „Der Untergang beider Reiche ist vor Gott gewiss, ein einziger Schlag, oder Erdbeben, wird sie beide erschüttern und zertrümmern." Dass dies jedoch mehr als ein bloßes rhetorisches Bild, dass es mit Bezug auf das wirkliche Erdbeben unter Usia gesagt sei, erkannte er nicht.

Cap. 7, v. 4. „Folgendes ließ der Herr mich schauen: Siehe, es rief der Herr das Feuer zum Streite; und es fraß den tiefen Abgrund und verzehrte ein Stück Land." Dass in dem Erdbeben eine vulkanische Macht sich offenbare, gehört zu den ältesten und neuesten Erdbebentheorien. Humboldt nennt die thätigen Vulkane „Sicherheitsventile" gegen Erdbeben, deren Gefahr wächst, wenn die Oeffnungen der Vulkane verstopft sind (Kosmos I, 222), Und schon Strabo kennt diesen Causalnexus, er bemerkt über die Lava ergießende Spalte auf Euböa: „die Erdbeben hören auf, wenn der große Ausbruch erfolgt

1) Ganz besonders hat man dies bei dem Erdbeben in Lissabon (1. November 1755) wahrgenommen. Das Meer erhob sich plötzlich an den Mündungen des Tajo, und ungeachtet die Ebbe seit zwei Stunden begonnen hatte, stieg es mit großer Schnelligkeit bis über 40 Fuß über den Stand der höchsten Fluth. Es drang in die Straßen u. s. w. Dieselbe Bewegung zeigte sich an der ganzen Westküste der pyrenäischen Halbinsel. (Cfr. Hoff: Veränderungen der Erdoberfläche). — Vergl. „Nachträge" No. 4.

ist.“ [1]) — Die drei, zu Anfang des Cap. 7 geschilderten Visionen des Propheten hätten hiermit einen geschichtlichen Hintergrund. Die erste bezieht sich auf die Heuschreckenplage unter Joel, worauf Amos auch Cap. 4, 9 hinweist; die zweite auf das Erdbeben; die dritte auf den völligen Untergang des Reiches Israel’s.

Cap. 8, v. 8. „Sollte darob die Erde nicht erzittern (und jeder darauf Wohnende trauern), dass sie ganz wie der Nil aufsteigt, anschwillt und sich senkt wie der Strom Aegyptens?“

Dieser Vers wiederholt sich im folgenden Capitel (9, v. 5).[2]) Der Vergleich mit dem Nil ist zutreffend. Eine der neuesten Theorien zur Erklärung der Erdbeben — die Falb’sche — ist ja die Hypothese der unterirdischen Ebbe und Fluth. „Ist das Erd-Innere flüssig, wie im Allgemeinen nicht zu bezweifeln ist — schreibt Humboldt in Kosmos IV S. 488 Anm. 10 — da trotz des ungeheuern Druckes die Theilchen doch verschiebbar bleiben; so sind in dem Erd-Innern dieselben Bedingungen enthalten, welche an der Erdoberfläche die Fluth des Weltmeeres erzeugen.“ Das Anschwellen und Sichsenken des Wassers ist bei vielen Erdbeben beobachtet worden.[3]) — Vergl. „Nachträge“ No. 5.

---

1) So erwähnt Humboldt (Voyage VI, 227), dass man bei dem Erdbeben von Cumana (1797) Flammen an den Ufern des Manzanares hervorbrechen sah. Auch beim Lissaboner Erdbeben sah man aus der Erde Flammen aufsteigen, gleich einem schnell angefachten Kohlenfeuer. (Ibid.)

2) Aus dieser Parallelstelle ist ersichtlich, dass das hier vorkommende כָּאֹור eine defective Form für כַּיְאֹור ist, wie בּוֹל für יְבוּל; ebenso wie dass נִשְׁקָה (nach dem K’thib) zusammengezogen für וְנִשְׁקְעָה steht, eine Syncope wie בֵּל für בְּעֵל.

3) In der bereits angeführten Schilderung des Erdbebens in Lissabon heißt es, dass die eindringenden Gewässer ebenso schnell zurückflossen, aber 3 — 4 Mal noch mit verminderter Heftigkeit wiederkehrten, so dass es klar war, dass der Boden des Meeres ab-

Wenn es im folgenden Verse (ib. 9) heisst: „An jenem Tage lasse ich die Sonne am Mittage untergehen, und lasse auf der Erde finster werden am hellen Tage“ — so erinnert das an die oben S. 15 besprochene jesajanische Schilderung, wo ebenfalls erst von dem „Erzittern der Berge[1]) und den mitten auf die Straße hingeworfenen Leichen“ (Jes. 6, 25), sodann von dem „Toben des Meeres“ und dem „durch Nebel verdunkelten Sonnenlicht“ die Rede ist. Und in diesem Sinne ist wohl auch das „Sichschämen der Sonne“ (Jes. 24, 23) zu verstehen; das daselbst in den Versen 7—9 geschilderte „Aufhören der Freude und des Gesanges“ erscheint ebenfalls nur eine weitere Ausschmückung des Verses 10 in Amos Cap. 8: „Ich wandle Eure Festfreude in Trauer, Eure Jubelgesänge in Klagelieder um.“

Dass der erste Vers des letzten Capitels: „Ich sah den Herrn über dem Altare stehen, und er sagte: Schlage den Knauf, dass die Schwellen erbeben, und wirf sie in Stücken auf ihrer Aller Haupt!“ ziemlich deutlich dasselbe Ereigniss im Auge habe, wie Jesaja zu Anfang des sechsten Capitels, nämlich das usijanische Erdbeben, bedarf nach dem bisher Gesagten keines Beweises. Das „Erbeben der Schwellen“ mahnt Ewald an die ähnliche Ausdrucksweise in Jesaja (6, 4), an die Identität

wechselnd sich hob und senkte. Dass auf diese unterirdische Ebbe und Fluth Mond und Sonne Einfluss haben, ist eine Hypothese, deren ebenfalls Humboldt (l. c.) bereits Erwähnung thut.

1) Es sei hier nachgetragen, dass zu dieser Stelle (Jes. 5, 25), Ewald (die Propheten des alten Bundes I, 201) das Richtige ahnt. Er sagt: „Auf welche Geschichte im Reiehe Juda diese Erwähnung gehe, ist bei der Kürze der Worte uns etwas dunkel, man kann z. B. an das große Erdbeben unter Uzzia denken (Amos 1, 1; Sech. 14, 5), wobei auch viele Menschen umkommen konnten.“ Der Wahrheit so nahe, ist es unbegreiflich, wie Ewald, ihre Spur nicht weiter verfolgend, den Zusammenhang dieser Stelle mit dem sechsten Capitel übersehen konnte.

des von beiden Propheten erlebten und geschilderten Ereignisses denkt er jedoch auch hierbei nicht.[1]) Dass unter „dem Altar“ nicht, wie Ewald und Hitzig und viele Andere annehmen, der Götzenaltar zu Bethel gemeint sei, erhellt schon einfach daraus, dass der Prophet (Cap. 3, 14) von den „Altären Bethel's spricht“, also nicht bloß einen, sondern mehrere daselbst kennt. „Der Altar“ (המזבח) kann nur der im Tempel zu Jerusalem sein, und wie der Prophet begonnen: „Von Zion aus brüllt der Herr, und von Jerusalem her lässt er seine Donnerstimme erschallen“, so kehrt er zum Schluss wieder nach Jerusalem zurück, und im Hinblick auf die Verwüstungen, die das Erdbeben in der Hauptstadt, im Tempel und Königspalast, angerichtet, kann er seinen prophetischen Reden keinen wirksamern Schluss geben, als die Trostverheißung (v. 11): „An jenem Tage werde ich die eingestürzte Hütte Davids wieder aufrichten, ihre Risse ausbessern, das daran Zertrümmerte wiederherstellen, sie wieder aufbauen wie in der Vorzeit Tagen!“

Dass ich nicht etwa meine, der Prophet habe bei dieser Trostverheißung einzig und allein die Ausbesserung der durch das Erdbeben verursachten Schäden im Auge, sondern vielmehr, dass er, nur rhetorisch anknüpfend an diesen thatsächlichen Zustand, die künftige Kräftigung und Wiederherstellung des heruntergekommenen, in Verfall gerathenen Reiches, zu jener Macht und Geltung, wie unter Davids Scepter, prophezeite, sei nicht bloß für diesen Vers bemerkt, sondern für mehrere in dieser Abhandlung erläuterte Stellen maßgebend. Der Prophet nimmt das Erdbeben zum Ausgangspunkt seiner Reden und Visionen, er knüpft an das Spezielle, Reale und Gegenwärtige an, um in echter Prophetenweise sofort auf das Allgemeine, Ideale und Zukünftige überzugehen.

---

1) Obwohl schon Eusebius diesen Vers in Beziehung zu dem usianischen Erdbeben bringt (Dem. Evang. VI, 18, ed. Colon. p. 291).

Nachträge.

Zu der obigen exegetischen Abhandlung, deren Grundzüge von mir bereits vor 11 Jahren in Grätz' Monatsschrift[1]) veröffentlicht worden, und die wohl nicht zum wenigsten dazu beigetragen, dass Herr Professor Grätz in dem fünf Jahre später erschienenen zweiten Bande seiner berühmten „Geschichte der Juden" dieses Erdbeben unter Usia zum Ausgangspunkt für die Fixirung der Chronologie der ersten schriftstellerischen Propheten — Hosea, Joël, Amos — genommen,[2]) füge ich hier noch einige ergänzende „Nachträge" hinzu.

---

1) Cfr. Monatsschrift Jhrg. 1870 p. 240 ff. „Das Erdbeben in den Tagen Usia's"

2) Cfr. Grätz Gesch. d. J., Bd. I, Note 2 pag. 372 (woselbst auf meine Abhandlung in der Monatsschrift hingewiesen ist), u. Bd. II A, Note 3, p. 436. Der an letztgenannter Stelle ausgesprochenen Ansicht Grätz', dass die drei ersten Kapitel von Amos der Zeit vor Joël angehören und nur die folgenden Reden (vom 4. Cap. bis Ende) nach Joëls Rede gehalten seien, können wir uns nicht anschließen. Dass nicht Joël den Satz (4, 16) וה׳ מציון ישאג וכ׳ dem Amos (§. I, 2) entlehnt hat, sondern dieser jenem, ist nicht nur aus der ganzen Stellung und Fassung dieses Satzes bei Amos ersichtlich, wo er ganz zusammenhanglos an der Spitze seines Buches steht, gleichsam als citirter Text für seine späteren Reden, sondern mehr noch aus dem zweiten Hemistich desselben Satzes ואבלו נאות הרועים ויבש ראש הכרמל, in welcher die characteristischen Wörter אבלו, נאות, ויבש offenbar ebenfalls dem 1. Cap. Joël entlehnt sind. Dass Joël auch schon Erdbebenerscheinungen schildert (2, 3, 10. 11, 3, 3—5 und 4, 15—16) ist einfach dadurch zu erklären, dass dem großen Erdbeben mehrere kleinere vorangegangen. Ueberdies spricht Amos auch noch im cap. 4, v. 2 von den Ereignissen des Erdbebens wie von etwas Zukünftigem: הנה ימים באים עליכם וכ׳ ופרצים תצאנה.

1) Zu Seite 20, Note 1. Dass Dürre, Trockenheit, Regenmangel den Erdbeben voranzugehen pflegen, ja sichere Vorboten derselben zu sein pflegen, bestätigen die Erfahrungen der Beobachter seit frühester Zeit bis in die Gegenwart. Schon Pausanias zählt unter die Vorboten der Erdbeben anhaltende Trockenheit und ausgetrocknete Quellen. Zur Sommerszeit sind in Central-Amerika viel mehr Erdbeben als im Herbste. (Perrey.) In Algier kommen Erdbeben besonders Ende Sommers oder im Herbste vor. (Shaw Travels in Barbary, 1757.) In den warmen Monaten fanden in den Jahren 1869—1871 in den warmen Zonen viermal so viel Erdbeben statt als in der kalten Zeit. Dem Erdbeben von Carracas ging eine fast beispiellose Dürre fünf Monate voraus und vor dem großen Erdbeben von Cumana hatte es in fünfzehn Monaten fast gar nicht geregnet. Ueberhaupt fürchtet man in diesen Gegenden das Auftreten von Erdbeben, wenn während einer längern Zeit kein Regen gefallen ist. Marequita im Magdalenenthale leidet seit undenklichen Zeiten an Erdbeben; mitunter ist es zwei dis drei Jahre frei davon; alsdann aber, zumal nach trockenem und heißem Sommer fangen die Erdbeben wieder an und nehmen an Stärke und Häufigkeit so zu, dass man an einem Tage oft 10—12 Stöße verspürt. Mit dem ersten Winterregen hören diese Phänomene plötzlich wieder auf. (Roullin.) Dagegen ist es nach Link eine in Portugal allgemeine Bemerkung, dass die Erdbeben nach einer großen Trockenheit oder einer schwülen Witterung beim ersten Regen entstehen, wobei oft die Stöße leicht sind, öfters aber so stark, dass die Stühle fortrücken. (Bemerkung auf einer Reise, I, 1801.) Schon Plinius bemerkte, dass starke Erdbeben wohl eintreten, wenn Regen nach starker Hitze folgte. Wenn in Lissabon Oktober und Anfangs November trocken sind, sollen sicher Erdbeben eintreffen und fast immer heftige; wenn zeitig starker Regen eintrifft, fehlen sie oder sind leicht. (Tabl. de Lisbonne, 1797.)

Hiernach gewinnt auch die Stelle Amos, c. 4 v. 7—8, das rechte Verständniss: „Ich habe euch den Regen versagt während dreier Monate u. s. w.“

2) Zu S. 26 Note 2. Ob unter dem von Joël I, v. 19 u. 20 geschilderten, die Fluren verzehrenden Feuer die Sonnenhitze, oder die vor und bei Erdbeben sich ergießenden feuerflüssigen Lavamassen gemeint seien, dürfte schwer zu entscheiden sein; wahrscheinlicher sind letztere, denn III, 3 spricht Joël von Zeichen am Himmel und auf der Erde: דם ואש ותמרות עשן „Blut, Feuer und Rauchsäulen.“ Humboldt (Reisen in die Aequinoctial-Gegenden Amerika's, S. 97) sagt ausdrücklich: „Die Erde verbreitet, wenn sie durch Stöße zerrissen wird, gasförmige Ausdünstungen in der Atmosphäre. Zur Zeit des Erdbebens in Cumana erhoben sich Flammen und Schwefeldünste von dem trockensten Boden. In Riobomba drang eine schmutzige und brennbare Masse aus den Spalten, die sich dann wieder schlossen. Auch während des fürchterlichen Erdbebens, welches 1755 Lissabon verwüstete, sah man 7 Meilen von dieser Stadt (bei Colares) Flammen und eine dichte Rauchsäule aus den Felsen bei Alvidras aufsteigen.“ S. 197 und 198 spricht er auch von einem röthlichen Nebel, der mehrere Tage lang den Himmel mit einem mehr oder minder dichten Schleier überzog. „In der Nacht vor dem Erdbeben war der röthliche Dunst so dicht, dass man den Mond kaum unterscheiden konnte.“ Diesen röthlichen Dunst bezeichnet Joël mit דם. Ganz mit Humboldt's Schilderung übereinstimmend, heißt es bei Joël c. 3, v. 4 השמש יהפך לחשך והירח לדם לפני בוא יום ה' הגדול והנורא (ähnlich auch c. 4, 15). Man sieht hier auch offenbar, was Joël unter dem „gewaltigen und fürchterlichen Tage des Herrn“ versteht, nichts Anderes als: das Erdbeben. In gleicher Weise ist dies bei Amos (c. 5, v. 18 u. 20) der Fall הלא חושך יום ײ ולא אור, ואפל ולא נגה לו. Auch der Dritte der Erdbeben-Propheten, Secharja I, knüpft an die Erinnerung des usianischen Erdbebens den Satz (c. 14, v. 6) והיה ביום ההוא לא יהיה אור וכ' und v. 7 והיה יום אחד וכ' לא יום ולא לילה

3) Zu Seite 30. In den Versen 6—11 des vierten Capitels recapitulirt der Prophet sämmtliche Calamitäten, von denen das Land in den letzten Jahren unter ihm und seinem ältern Zeitgenossen Joël heimgesucht worden. Zuerst die Hungersnoth (v. 6), sodann der Regenmangel (v. 7 bis 8), in Folge dessen Getreidekrankheiten, denen die Heuschreckenplage folgt (9), Pestilenz (10), Verheerung durch vulkanische Eruptionen und Lavaströme — wie die Verheerung Sodoms und Amora's (durch Feuer und Schwefel) — (v. 11). — Auch aus dieser Aufzählung ist ersichtlich, dass die Heuschreckenplage dem Erdbeben voraufging.*)

4) Zu S. 31, Anm. 1, C. 5 v. 8. הקורא למי הים וישפכם על פני הארץ. Dass auch die Wassermassen der Oceane bei Erdbeben in verhängnissvoller Weise in Mitleidenschaft gezogen werden, das ist bei allen größeren Erdbeben beobachtet worden. „Ihre verheerenden Wirkungen haben sich oft bis an die ihrem Ursprungsort gegenüberliegenden Küsten des Weltmeeres fühlbar gemacht", schreibt Prof. Toula in Wien („Natur" 1880 No. 51 S. 640.) Für die Bewohner der von Erdbeben besonders heimgesuchten südamerikanischen Küstenstrecken ist der Ruf: „Die See zieht sich zurück!" der schreklichste. Alles eilt unaufhaltsam von dannen, um den nunmehr unvermeidlich bevorstehenden Gefahren der rückschlagenden Meereswogen zu entgehen. Die Gewalt der durch den Rückstau aufgethürmten Massen ist unbeschreiblich. Ganze Urwaldgebiete werden weggewischt, Felsklippen abgelöst, Berge fortgeschwemmt, ehe die Kraft des entfesselten Elementes erschöpft ist, ehe das mildernde Gesetz der Schwere sein Recht auch an dieser anscheinend unbezähmbaren Wasserrebellion geltend macht. Die Schilderung, welche Darwin in seinem Bericht über die von ihm an Bord des „Aigle" gemachte Weltreise von den Zerstörungen durch diesen Meeres-

---

*) Das לפני in dem Verse וי"י נתן קולו לפני חילו (Joël II, 11), worauf Grätz seine Ansicht zumeist stützt, ist also nicht zeitlich zu nehmen, sondern in der Bedeutung: vor ihm her.

rückprall giebt, sind in der That derart, dass selbst dem Unerschrockensten dabei bänglich zu Muthe werden kann. Der berühmte britische Forscher sagt, „nach dem Erdbeben vom 20. Februar 1875, welches die Hafenstadt Talcahuano zerstört und wobei zugleich eine Erdbebenwelle die Ruinen nachträglich weggeschwemmt habe, war die ganze Küste derart mit Holz und Möbel überschwemmt, als wenn tausend Schiffe gestrandet wären“.

5) Zu S. 32 C. 8 v. 8 Anm. 3. In diesem Satze ist der Vergleich der Erderschütterungen mit der Ebbe- und Fluthbewegung des Nil allzu characteristisch für die biblische Erdbeben-Theorie. „Sie (die Erde) hebt und senkt sich ganz und gar (כֻּלָּהּ) wie der Nil“. Das ונגרשה ונשקעה bezeichnet sehr prägnant Ebbe und Fluth. גרש=רגש, sich massenhaft an einer Stelle häufen, wird sonst nur vom Wasser oder Schlamm gesagt (cfr. Jesaias 57, 20) und שקע*) sinken, versinken, ebenfalls vom Wasser gebräuchlich (cfr. Ezech. 32, 14 „abnehmen“). (Im talmudischen Sprachgebrauch vom Untergang der Sonne שקיעת החמה.) Was übrigens die Ebbe- und Fluth-Theorie anlangt, so hat schon Humboldt darauf hingewiesen. Er schreibt:

„Als Nebenwirkung einer nichttellurischen Ursache wird auch wohl die Attraktion des Mondes und der Sonne auf die geschmolzene Oberfläche des Erdkerns betrachtet, wodurch ein vermehrter Druck entstehen muss: entweder unmittelbar gegen ein festes, aufliegendes Felsgewölbe oder mittelbar, wo in unterirdischen Becken die feste Masse durch elastische Dämpfe von der geschmolzenen, flüssigen Masse getrennt ist.“ Diese nebenbei eingestreute Bemerkung Humboldts ist neuester Zeit wieder zu großer Bedeutung bei der Erklärung der Erdbeben durch die berühmt gewordene Annahme Falb's gelangt. Hiernach soll Sonne und Mond die Häufigkeit der

*) Das Ketib liest נשקה; ähnliche Zusammenziehungen mit Elidirung des 'ע kommen in der Bibel öfters vor. Ausser dem oben S. 32 Anm. 2 angeführten בְּעֶל=בֵּל, sei noch hingewiesen auf בְּעִי=בִּי, בְּעֲנוֹ=בכו und רְעוּת=רוּת.

Erdbeben nach ähnlichen Gesetzen, wie sie bei Ebbe und Fluth vorwalten, beeinflussen. Und zwar sind bei Erdnähe des Mondes die Erdbeben häufiger, als bei Erdferne. Wenigstens hat der Geologe Julius Schmidt die Vertheilung der Erdbebentage über ein Jahrhundert hindurch auf die Mondentfernungsverhältnisse von der Erde hin untersucht und dabei gefunden, dass einhundertdreiundachtzig Erdbebentage mehr auf die Bahnhälfte der Erdnähe und einhundertundachtzig weniger auf die der Erdferne des Mondes gezählt werden müssen. Auch eine gewisse jährliche Periodicität will Mallet gefunden haben, nnd zwar sollen die meisten Erdbeben gegen den Januar hin, die wenigsten gegen den Juni hin stattfinden. Es würde dies aber mit der Zeit der größten Erdnähe und Erdferne der Sonne gut übereinstimmen. Falb nimmt übrigens die Erdnähe und Erdferne von Sonne und Mond nur als Erklärungsursache für die zeitweise Häufigkeit bezw. Seltenheit der Erdbeben zu Hilfe. Im Uebrigen aber sieht er in der fortdauernden Abkühlung des flüssigen Erdinnern, die zugleich mit Gasentwicklung verbunden ist, und in dem Drucke der übergelagerten festen, sich zusammenziehenden Erdrinde die Hauptursache der Erderschütterungen. „Erdbeben“ — so schliesst Falb sein neuestes Buch über die Erdbebentheorie*) — „sind unterirdische vulkanische Ausbrüche, hervorgerufen durch die Abkühlungsthätigkeit des Erdinnern und befördert durch die Anziehung von Sonne und Mond.“

Aber auch nach dieser neuesten Hypothese bleibt das Erdbeben immer noch ein „magnum mysterium Dei“, und wo es Entsetzen verbreitend — wie jüngst in Agram und auf Chios — auftritt, hat es etwas von den Schauern des „großen und Schrecken erregenden Tages des Herrn“, zu dessen Schilderung die Propheten Joël, Amos, Secharjah die Farben dem „Erdbeben in den Tagen Usijahu's“ entlehnt haben.

*) Von den Umwälzungen im Weltall. Wien, A. Hartleben. 1881.

Hof-Buchdruckerei (H. Neubürger) in Dessau.

2

ט) וכמו כן כחה גדול להחיות את רוח המשכילים בעם, באהבת האמונה והאומה. היא היא המקשרת את נפש האיש הישראלי, אל קדמוניותיו הקדושות, וחיי-עולם תטע בתוכו.

על פי הדברים האלה היוצאים מאת פרקי זה המאמר נלמד לדעת כי כמה וכמה תועליות גדולות וענינים נחוצים צפונים וקשורים בידיעת לשון הקדש, ובהרחבת למודה וספרותה על ידי ספרים רבים בכל דבר חכמה. כי מלבד התועלת הגדולה שיש בה ל ה ש כ ל ת ה ע ם, ולהארת עיני אדם רב מבני ישראל אשר לא למדו שפה אחרת, ולא יבינו ספרי עיון ומדע בלשון המדינה, והם הם המרובים במדינתנו. הנה היא השפה העבריה וספרותה, האחת אשר תעצר כח להחזיק במעוזי אהבת האמונה והאומה. וכמו שמחויבים אנחנו להפיץ ידיעת לשון המדינה בקרב העם בני ישראל לשימה בפיהם, למען ילמדו להיות אזרחים מועילים בין אזרחי הארץ אשר הם יושבים בה, ולמען תבוא אהבת העם בלבבם ובנפשם והיו לרוססים נמורים, כמו כן מחויבים אנחנו להעיר ולעורר את האהבה אל שפתנו הקדושה— הנכבדה והקדושה גם בעיני העמים — ואל ספרותה, למען לא נחדל להיות ישראלים אמונים אל אמונתם ואל אומתם — למען לא ינתק החבל המקשר ומדבק את נפשותינו אל קדמוניותינו, ולא תופר האחוה בינינו, ובין אחינו בשאר המדינות והארצות —.

תם

חתימה

אם נשובה איפוא להביא את תמצית דברינו אל הראש האחד, אחד לאחד למצוא חשבון יעלה בידנו:

א) כי לפי תעודת עם בני ישראל, חנוכם מאז ומקדם חנוך דתי.

ב) הלמודים הדתיים נקשרים ונאחזים בלשון עברית קשר אמיץ מאד, קשור הנפש עם הגוף.

ג) שהתרגומים וההעתקות מכתבי הקדש אין בכחם למלא מקום כתבי הקדש עצמם בלשונם שנכתבו ונתנו בו בעצם ובראשונה. והסומכים על התרגומים, ומסתפקים בהם אין תורתם מתקיימת בידם.

ד) גם גדולי חכמי העמים הכירו מעלת לשון הקדש, ותועלת ספרות ישראל להבנת כתבי הקדש, ושקידתם על תלמוד השפה הזאת היתה אחת הסבות הגדולות אשר קראו לאור עולם את תחיית המדעים, ותקומתם באירופא.

ה) החנוך הדתי המיוחד לבני ישראל כולל ואוצר בקרבו, בכח חכמת התורה, גם את היסוד המדעי, ומלבד שלא הניא את בני ישראל מלאחוז בחכמות ומדעים, כי אם גם מלא את לב גדולי התורה וההוראה בישראל, בכל דור ודור לעשות חיל בכל חכמה ומדע, ולחבר בהם ספרים הרבה בלשון הקדש, ללמדם את העם.

ו) האהבה ללשון הקדש ולספרות ישראל, אשר החייתה את גדולי ישראל מאז, לא עצרה בעדם להשכיל בלשונות העמים, ולהשתלם בהן שלימות גדולה, לכתוב ולחבר בהן ספרים, ובחכמתם כי רבה היו גם לאור עיני עמי אירופא, והורישו להם את חכמת היונים והערביים, בהעתקותיהם, והיו נכבדים וחשובים בגלל זאת בעיני כמה וכמה מן המלכים החכמים, והנסיכים אוהבי חכמה ודעת.

ז) השפה העבריה וספרותה אשר שקדו להעשירה ולהרחיבה חכמי ישראל בימי פזוריהם ובכל מקומות מושבותיהם, הביאה אל כל קהל ישראל בכלל ברכת חכמת החכמים השונים אשר עמדו בארצות שונות, והורישה לדור אחרון סגולת חכמת הראשונים. ובלעדה לא היו היהודים הספרדים יודעים מה פעלו הפרסיים והרומיים, ולא ידעו יהודי צרפת ואשכנז את אשר עשו היהודים בספרד, לא בזמניהם ולא כאחרית הימים.

ח) השפה העבריה וספרותה היתה בעוזרי החשכלה הדתית והמדעית בישראל, ובהעיב לפעמים, לסבות שונות, היסוד הדתי, את היסוד המדעי, ובגבור יד הראשון על השני להכריעו; הופיעה השפה העבריה כמלאך מושיע להעלות נר הדעת בהיכל הדת, ולהאיר את עיני היהודים כמה ודעת.

אולם גם זאת ראינו גם ראה בארצנו, כי כל עוד נשמרה האהבה אל ספרות ישראל בעצם תומה, וכלי השרת אל ההשכלה הדתית, מושגה ונחשב ככלי חפץ, נשמרה גם ההשכלה הדתית בעם, והאהבה אל האומה ואל אמונת ישראל, קיימת ונכונה. — אך באשר הרסו לעלות ולעבור את הגבול, באשר מאסו ועזבו את השפה העבריה כדבר שאין חפץ בו עוד ובכלי אומנות שהיה טוב אך לשעתו; שם אף שאם אין לכחד כי הפליאו האנשים האלה לעשות חיל בלמודים ובעסקים, ועלו מעלות הרבה במעלות הכבוד והעשר — הלא ירדו ממעמדם הדתי —, ועם זה גם ממעמדם המוסרי. — אהבת האומה חלפה עברה כליל מקרבם. יקרת האמונה הולכת ואובדת בתהו — ושם ישראל לא יזכר על פיהם. וכל מי שאינו נחשב לבן עם ועם כי אם בשלילה, לאמר פלוני הוא יהודי באשר איננו נוצרי, אין לו רגשות־אומה כלל, דבר אין לו עם העבר, ואין תקוה נשקפה לו בעתיד, ורק ההוה מנת חלקו; ישמח ויעוז בגורלו כל עוד יהל נרו על ראשו.

וכמה מעלות טובות, ורב הודאות עלינו למשכילי עמנו המתחזקים איש איש ממקום כבודו עוד בימינו להחזיק במעוזי אהבת לשון קדשנו, וספרות ישראל, להוציא לאור חבורים מועילים בלשון עברית, ללמד דעת את העם, אשר לא ידעו עוד קרוא ספר בלשון אחרת, ולשמור את הגחלת הנשארה שלא תכבה. וכמה ברכות יחולו על ראשי נדיבי עם המשכילים אל דבר אמת, ויודעים תנאי השכלת ישראל ותקומתה, כי יקדמו פני המחברים האלה, באהבה, כי יתעוררו לתמוך את מפעלידם, ולקרוא לאור עולם ספרים שונים מועילים ונכבדים, להגדיל כבוד ספרות ישראל ולהאדירה. — כמו שראינו לשמחת לבבנו את ראשי הועד לחברת מרבי השכלה בישראל, אשר הציבו להם מטרה להחזיק בידי סופרי ישראל. בפיהם אמרו ובידיהם ימלאו לעשות ולקיים. — וכבר היו בעוזרי הרב החכם המופלא ר׳ הירש ראבינאוויץ להוציא לאור ספרו יסודי חכמת הטבע הכללית, ולהחכם הסופר היקר ר׳ קלמן שולמאן להעתיק ולהוציא לאור ספרו דברי ימי עולם, ולהחכם המשכיל ר׳ שלום יעקב אבראמאוויץ, בהדפסתו ספריו בתולדות הטבע.

שמה הממשלה על היהודים לצרכי כלכלת בתי הספר די הנדרש לראשית יסוד הבתים האלה, ובתי מדרש הרבנים נפתחו בווילנא ובזיטאמיר, ואחריהם החלו להפתח בתי הספר מערכה ראשונה ושניה בערי מושבות היהודים, וגם מעשי המלמדים בחדריהם הובאו במשפט, הישיבות ובתי התלמוד תורה התפקדו ויעמדו תחת השגחת הממשלה, על ידי הקאמיססיות המיוחדות אשר נוסדו בכל ערי הגובערניות והאויעזדים.

§ 109 והנה לפי נושא מאמרנו זה, הגענו אל הפרק במהלך קורות ההשכלה בארצנו, הנדרש לנו לענינגו, והוא עת צאת התעוררות משכילי העם אל הפועל על ידי עזר הממשלה. ואם נשובה נשקיפה על פני כל הככר המשתרע מתחלת המחשבה עד ראש המעשה, נראה כי גם פה בארצנו יצאה כל התעוררות הגדולה הזאת ממקור האהבה אל תלמוד השפה הקדושה, על ברכיה נולדה, ובשֶׁלָה ועל ידה היה לנו כל הכבוד הזה. ידיעת הלשון ומליצתה, פתחה שערי הבנת המקרא הפשוטה, והבינה במקרא בשום שכל, הגדילה והאדירה את תפארת הלשון, ושתיהן כאחת צרפו וזקקו את טעם היופי, טהרו את ההרגש המוסרי, ואשרו בדרך בינה את השכל ההגיוני, וכל זה ממקור ההשכלה הדתית, וראשית דעת מה חובות א ד ם מ י ש ר א ל, לעצמו, לשכלו ולמוסרו, את כל תהלוכות ההתעוררות הטובה הזאת ראינו בעינינו, וכל המשכילים אשר היו בעוזריה, ושתו לבם אל המסלה, דרך הלכה, עדים נאמנים לנו. וכל כך התעצמה הדיעה הזאת בקרב משכילי העם כי אך ממקור ידיעת לשון הקדש והבנת המקרא על פי פשוטה, תשועת השכלת ישראל, עד שגם המיניסטער אווראוו בהצעתו אל כבוד הוד הקיסר על דבר השכלת היהודים מיום 17 מארט 1841, הרבה להוכיח ולבאר עד כמה גדולה תועלת ידיעת לשון הקדש להשכלת היהודים, ואם מחסרון ידיעתו את ספרות ישראל מפריז על המדה לשום תהלה ב ת ל מ ו ד, ונותן על ראשו כל חטאות בית ישראל, ולא ידע להבדיל ולהבחין בין התלמוד עצמו, ובין הפרושים המקולקלים אשר כסו פניו והחשיכו מאורו, בכל זאת ראש דברו אמת, ואם לא בבחינת התלמוד עצמו, הלא בבחינת פירושיו ופירושי המקרא המבולבלים בבלבולי הפלפולים והמסובכים בסבכי הקבלה; בבחינת הקלקולים האלה, ידיעת לשון הקדש והבנת המקרא על פי פשוטה, היא, התרופה היותר קלה, והיותר נאמנת ובטוחה, ועל ידה תעלה ארוכה לתחלואי ההשכלה הדתית בלא ספק. ואת הדבר הזה הננו רואים הולך ומתאמת בכל עת ובכל שעה גם לעינינו גם היום, כי במקומות אשר לא נגה עוד אור ההשכלה, וחשכת ימי הקדם תכסה את פני אחינו, תחל להתבצבץ ולהתנוצץ מרוח האהבה אל לשון הקדש המתעוררת בקרב אחד הנבונים, ובכח ההתעוררות הזאת עשתה ההשכלה דרכה דרך המעלות המבוארות, עד הגיעה למחוז החפץ.

ובהסכמת הקיסר שלח המיניסטער את הדאקטאר ליליענטאהל לתור ולבקר את הקהלות הגדולות לישראל בארץ, להודיעם ולהבינם את חפץ הממשלה, לתכן את רוח העם, לדעת מחשבותיהם תקותם ומוראם, ולתת עין על המשכילים מביני דעת שוחרי שלום ההשכלה, ואשר כח בהם לשבת במשמרת מורים בבתי הספר העתידים להוסד. ליליענטאהל יצא למסעו בדבר הקיסר בחדש יוני 1842 ומכתב נקוב בשם מגיד ישועה, שלח לפניו, בו הציע את אשר הגיעו ואת אשר שמה הממשלה הרוממה בפיו. [נדפס בווילנא בתחלת שנת תר"ג (סעפטעמבער 1842)] ועבר דרך רינא, קאוונא, ווילנא, מינסק, גראדנא, ביאלאסטאק, זיטאמיר, בערדיטשוב, קאמענעץ־פאדאלסק, קישענעוו, אדעססא, חערסאן, אומאן, קיעוו, צערניגאוו, מאהליב, וויטעבסק. ושב לפעטערבורג בסוף שנת 1842. ולפי דברי המיניסטער אוואראוו בהצעת חשבון מעשיו בשנת 1842 אשר הציע לפני כבוד הוד הקיסר אמר: „כי נסיעת ליליענטאהל הביאה פרי תועלת, עשה והצליח, מכל „הקהלות הגדולות לישראל מקום מעבר ליליענטאהל באו בקשות אל „המיניסטער, לחלות פניו, לצקת לפני הדום כסא כבוד הקיסר רגשי „תודתם ורחשי ברכתם באמונת־אמן על כל החסד אשר הוא אומר „לעשות לבני ישראל לפתוח לפניהם שערי ההשכלה ונתיבות מוסר „חכמה. וכמו כן אסף ליליענטאהל ידיעות נכונות ממצב־ הנוך „היהודים לעת הזאת, ועל דבר האנשים הראוים ונכונים להיות „לעזר אל הממשלה בחפצה, וראיתי ונוכחתי לשמחת לבבי כי גם היום „נמצאו בקרב היהודים אנשים מבני הנעורים לא מעט, חכמים ומשכילים „ראוים ומוכשרים לשרת במשמרת המורים בבתי הספר העתידים להוסד *).

הנבחרים לשבת בסוד הקאממיססיא, הרב הגאון ר' יצחק בהגאון ר' חיים יצחקי מוואלאזין, הרב הגאון ראש חסידי ליובאוויטץ ר' מנחם מענדעל שנייאורסאהן, הדירעקטאר ר' בצלאל שטערען מאדעססא, והגביר ר' יעקב יוסף היילפערן מבערדיטשוב, [שנים האחרונים נבחרו בהסכמת כבוד הוד הקיסר במקום רבנים] באו לעיר המלוכה וביום 6 מייא שנת 1843 פתח המיניסטער בכבודו ובעצמו את הקאמיססיא, וצרף לה גם את הדאקטאר ליליענטאהל. בשקידה רבה יגעו הנכבדים האלה לכלכל דברי פרשת תכנית בתי הספר השונים למיניהם, בתי מדרשי הרבנים, בתי הספר מערכה ראשונה ושניה, וכלו עבודתם ליום 27 אויגוסט שנה הנ"ל. ולשנה הבאה יום 13 נאוועמבער 1844, קיים ואשר כבוד הוד הקיסר כל פרשת הסדרים האלה. עברו שלש שנים, עד אשר נאסף מסס־הנרות־לשבת אשר

---

*) Всеподданнѣйшіи отчетъ г. Министра Н. П. за 1842 г. журналѣ М. Н. П.

לשמוע דברו אף הם, אך שמה גברה יד אוהבי הישנות המרובים על המשכילים המועטים, ויצא ליליענטאהל מאת פני העיר מינסק בפחי נפש, והקול בא לווילנא ממינסק כי נצחו המצוקים את המשכילים, ויתעוררו גם מצוקי ווילנא אשר בעל כרחם ענו והסכימו בתחלה על הצעת ליליענטאהל, ויסיתו את ההמון להתאסף אל חצר בית הכנסת הגדולה, ולהפגין ולצעוק סרה על מחשבות האיש האורח הזה, והמשכילים התומכים אותו. ותקות יסוד־בתי הספר בעיר חלפה עברה. נכלמו המשכילים בעיר כי הובישום אדיריהם, אך לא רפתה רוחם, התאספו אספות וישיתו עצות ויכתבו מכתבים לכמה וכמה קהלות להתבונן ולשום לב אל מעמד השכלת העם בכלל, ולפקוח אזנים אל קול הקורא להם, וגם המשכילים בבריסק ובראשם ה' ל ע א ן ר א ז ע נ ט א ה ל מ ו ו י ל נ א, אשר תקע אהלו בבריסק לעת ההיא ובבואו לשם נפח רוח חיים חדשים באף פרחי העיר, יצאו גם המה במכתבים אל כמה וכמה מקהלות ישראל בדבר הזה *) מעשי המשכילים האלה אם לא נשאו פרי בשעה ההיא, לא אבדו בתהו, כי אם נרו ניר ופזרו זרע לצדקת ההשכלה לימים יבואו.

§ 108. בין כה וכה שב הדאקטאר ליליענטאהל לפעטערבורג, והשיב את שולחו דבר, כי נמצאו בקרב היהודים משכילים יודעי מדע המבינים בטוב ההשכלה ושוקדים על תקנת אחיהם, אך רבים מהם אוהבי הישנות, היראים מפני ההשכלה, כמפני צרת האמונה, ולבם נוקפם גם מהאמין במחשבות הממשלה, כי אך טובם והצלחתם לבד היא דורשת, וביותר לא יאמינו לדבריו באשר הוא בן ארץ אשכנז ולא ידעו מוצאותיו ומחשבותיו, — אשר על כן למען הרגיע את שאון רוח העם ולמען ישמעו ויאמינו, אין טוב כי אם לכונן ק א מ י ס ס י א על יד המיניסטעריום שעל השכלת העם מגדולי רבני ישראל ונכבדיהם אשר לבב כלל העם בטוח בהם, כי לא יטו מני דרך האמונה, המה יעיינו ויתבוננו בשאלת השכלת היהודים, והמה יגבילו גבולות עבודתה, וימדו את תכנית בתי הספר, סדרי הלמודים ותכונת המורים. והיה בצאת דבר הסכמה מפי גדולי ישראל אלה, ידע כל העם כלו כי לנכח הצלחתם דרכי הממשלה, ואין דבר בליעל יצוק ביסוד בתי הספר. השר הגדול אוואראוו, ראה כי כנים דברי ליליענטאהל, ובהסכמת השרים היושבים ראשונה במלוכה, הציע אוואראוו את הדבר לפני כבוד הוד הקיסר, וביום 22 יוני 1842 יצאה פקודת הקיסר, לקרוא ארבעה רבנים לבוא לקרית המלוכה לשבת בסוד קאממיסיאן על יד המיניסטעריום להתוות תו אל היסודות הכללים לתקנת ההשכלה,

---

*) עיין Еврейская Библіотека Томъ 1. къ исторій образованія русскихъ евреевъ.

ר׳ בנימין ראב״ד דק״ק הוראדנא. השאלות אשר בהן נשאו ונתנו בקאמיטעטים היו רבות ושונות, אך הגדולה והעקרית שבהן היתה, בדבר מנוי רבנים משכילים אלופים לראש כל גובערניא וגובערניא, אשר יהיה בהם כח לעמוד כאנשי הבינים בין הממשלה והעם בדברים הנוגעים לתקנת השכלתם. למחזה הקאמיטעטים ולשמע הדברים אשר נדברו שמה, השאלות אשר שאלו, והתשובות שהשיבו הנבחרים התעוררה משכילי ווילנא התעוררות גדולה מאד, יעצו עצות, חשבו מחשבות, הציעו הצעות, ובאו בכתובים את משכילי ערי אחרות, וביחוד את הרב החכם דערעקטאר שטערען באדעססא, אשר היה אחד הנבחרים לבוא בסוד הקאמיטעט הנוסד על יד הגענעראל הגובערנאטאר באדעססא. ואת החכם דאקטאר פהילאזאפיא ליליענטהאל אשר נקרא זה מקרוב אל ריגא להיות מגיד משרים לעדת בני ישראל שם, [אשר נקראו שם לעת ההיא בשם אזרחי שלאק (שלאקער בירגער)] ולמנהל בית הספר החדש אשר יסדו. וכמו כן שלחו בקשות אל שרי הממשלה וביותר אל שר ההשכלה, בתודה על העבר ובתפלה לעתיד לבוא, ובהצעות עצות מעצות שונות לתקנת מצב העם והשכלתו. והגביר ר׳ ניסן ראזענטהאל בהיותו בפעטרסבורג פנה מכל עסקיו, ויבקש וימצא מהלכים במיניסטעריום שעל השכלת העם ויעמוד לפני השר אוואראוו ומשנהו הנסיך שירינסקי שיחמאטאוו, ויקח אתם דברים בשאלת השכלת היהודים, והעירם לקרוא אל הדאקטאר ליליענטאהל מריגא, ולשאול את פיו בדבר הזה, כי דעת המיניסטער היתה, וגם כמה ממשכילי ווילנא חשבו למשפט צדק, כי אך מחכמי ישראל בגערמניא יוכל לבוא עזר אל השכלת יהודי רוססיא, וליליענטאהל חכם ודאקטאר מן החכמים והדאקטרים היהודים האשכנזים.— ליליענטהאל בא לפעטערבורג וימצא חן בעיני אוואראוו, ואחרי אשר פקד עליו להשיב מענה בכתב על כל השאלות אשר שאלו, שלחו לווילנא בחברת ר״נ ראזענטאהל, להציע מחשבות הממשלה הרוממה ליסד בתי ספר גדולים וקטנים בכל ערי מושבות היהודים לפני נכבדי ווילנא, ולהעירם לבקש מקור מוצא לכסף לכלכלת הבתים האלה, נכבדי ווילנא חרדו לקראת האורח הזה חרדת פחד, אך יד משכילי העיר אשר קדמו פניו בשמחה, וביחוד הנכבדים והגדולים שהיו גם נכבדים בעיר כה׳ ראזענטאהל, ר׳ הירש קאצענעלענבויגען, ור׳ הירש קלאצקא ודומיהם, היתה טובה על ראשי הקהלה, וזקניה, והבינו לרבים מהם כי לא עת לעמוד מרחוק, ולאטום אזנים לקול הקורא להם מרום הממשלה, אשר על כן עשו אספה גדולה וקראו אל הדאקטאר ליליענטאהל, להודיעם דברו; ואחרי הטענות והמענות בכלל תועלת יסוד בתי ספר לישראל, כמו הסכימו על זה, אף הראו מקור לכסף הוצאות בתי הספר לראשית הלמודים בווילנא. וממינסק שלחו ראשי העדה לקרוא את ליליענטאהל,

להוסיף ולהוציא מחברות מחברות לעתים מזומנים, עליהם לבקש רשיון מיוחד על זאת מאת הממשלה הרוממה, ולזאת נסוגו אחור מעבודתם אז ויחכו לעת מצוא.

§ 107 יסוד בתי הספר, וביותר צאת המאסף פרחי צפון יצקו רוח נכון בלב משכילי העיר, קרבו את לבבם אחד אל אחד ויתחילו להתעורר לשית עצות, ולבקש נתיבות לתקן מצב החנוך בכלל, ולהיטיב גם מעמד המדיני והאזרחי של כל אחיהם יושבי רוססיא, אשר על כן באו בכתובים את החרדים אל דבר ההשכלה ותקנת עמם, בערים אחרות, וימצאו את לבבם לנסות דבר אל הממשלה הרוממה, ולהציע לפניה הצעת חפציהם ועצותיהם, והשעה עמדה להם, כי לעת ההיא עמד בראש המיניסטריום להשכלת העם השר הגדול החכם המופלא גראף אוואראוו, איש טהר לבב חובב כל האדם ורוצה בתקנת ישראל, וזה ימים רבים אשר שם עינו ולבבו על מעמד בני ישראל בארץ רוססיא, ולקח דברים בכתב ובעל פה את חכמי ישראל בארצות אשכנז לדעת איזה דרך יבחר לו להעלות ארוכה למעמד השכלת יהודי רוססיא *) והנה בשנת 1838, בא הגוברנאטאר מטעברניא פאדאליען (ובלי ספק על פי הערת הרב ר' יצחק בער לעווינזאהן) בהצעת דברים לפני כבוד הוד הקיסר ניקולייא על אודות מעמד השכלת היהודים וסדרי החנוך אצלם, כי הם דורשים תקונים גדולים, והקיסר פקד על שר השכלת העם אוואראוו לשים עין פקוחה על מעמד השכלת היהודים ולבקש דרכים ואמצעים לתקונה, **) ומאז באה פקודת האדון האדיר הזה אל עבדו הגאמן הזה אשר כבר רבות חשב ושת עצות בדבר הגדול הזה, דרכה נפשו עוז לשקוד על תקנת השכלת ישראל ומעמדם המדיני שקידה רבה ועצומה. ויהי דברו את שר פנים המדינה, לכונן קאמיטעטים על יד הגענעראלגובערנאטארים השליטים על המקומות שנתנה הרשות ליהודים לשבת שם, ולבחור גם מקרב היהודים אנשים יודעי דעת שאליהם יפנו השרים יושבי בשבת הקאמיטעטים וישאלו את פיהם בכל הנוגע לתקנת מעמד היהודים ועל האמצעים להיטיבו. הפקודה הזאת יצאה בשנת ת"ר (1840) ומטעמה נעשו ששה קאמיטעטים במקומות מושבות היהודים, ומהם גם בווילנא, ומקהלות ישראל נבחרו אל הקאמיטעט האחרון הלזה כמה אנשים ידועים ומהם הגביר ר' צבי הירש קלאצקא מווילנא, והגאון החכם

---

*) לפי עדות עצמו בהצעת חות דעתו על אודות תקנת השכלת היהודים אל כבוד הוד הקיסר ניקולייא מיום 17 מארט לשנת 1841, הנמצאת באספת הפקודות של המיניסטעריום מפעל השכלת העם. Дополненіе къ сборнику постановленій по Министерству народнаго просвѣщенія. —1803 —1864. № 245.

**) Изъ всеподданѣйшаго отчета г. Министра Н. П. за 1838 годъ въ журналѣ М. Н. П.

מדי שנה בשנה, והגביר ראזענטאהל הוסיף לתמוך את בית ספרו כיד הנדיבות הטובה עליו.

כעשר שנים או יותר קודם אל השנה שאנחנו בה היא שנת תר"א, התחילו משכילי העיר לחשוב מחשבות להוציא לאור מכתב־עתי לחכמת ישראל, ויבואו בכתובים את הרב ר' יצחק בער לעווינזאהן וכבר סדרו ואספו אספת מאמרים ומכתבים, ע"י החכם בן־יעקב. והחכם רמא"ג, כתב קול קורא להעיר את טובי הנבונים בעם לתת ידים אל המפעל היקר הזה, הוא המכתב היקר הנדפס בראש ס' הדביר ח"ב ומכלל דבריו הנאמנים נשמעהו אומר: "ראיתי כי לא אלמן ישראל מכורמים "וזורעים אשר תעשינה ידיהם תושיה והארץ אשר המה יושבים עליה "שדה פוריה, גם נמצאו בהם אנשי רוח אשר תשוקת העבודה מתנוססת "בהם, הא זרע צדקה, הא אדמה שמנה והא קוי שמש לבשל את "הזרע בחיק האדמה די בכּוּר, אפס כי הסרה כח היא, להבר את "הכורמים ואת הקוים האלה אל מקום אחד, ועתה העיר הזמן את רוח "אנשי מדע לצאת מן החורים אשר התחבאו בהם ולהסיר את המסוה "מעל פניהם ויעמדו גלויי פנים לעיני העדה להראות לכל עינים תצפינה "כי הכמת אדם תאיר פניו ויסכימו להוציא' לאור מחברת אחת בשנה "מדברת על דבר חכמת בינה וכו'" אך אנשי המדע האלה אשר אליהם יכוון הקורא בצדק, אם התעוררו לחשוב מחשבות, לא מצאו עז בנפשם להוציא את מחשבותיהם אל הפועל, לסבות שונות וביותר כי לא בא עוד שעת הכשר ויהי הדבר שמור לפני שני משכילי העיר מבני הנעורים ר' א ל י ע ז ר ל י פ מ א ן ה ו ר ו ו י ץ ו ר' ש מ ו א ל י ו ס ף פ י ן, אשר קרבו אל המלאכה ויוציאו לאור את המאסף "פרחי־צפון" קבוצת דברי תורה וחכמה מליצה ושיר, בשנת תר"א חוברת אחת ובשנת תר"ג את החוברת השניה גדולה בכמות ובאיכות מן הראשונה; בשתי החוברות האלה באו מאמרים נכבדים ושירים יקרים מאת הרב צבי הירש קאצענעלענבויגען, הר"ר אברהם דוב לעבענסאהן, הר"ר מרדכי אהרן גינצבורג, ר' אברהם קאצענעלענבויגען, הר' יהודה בצלאל עליאשבערג, הר"ר מרדכי נאטאנזאהן, הר"ר אייזיק בן יעקב, הר"ר מתתיה שטראשון, ר' חיים יהודה ליב קאצענעלענבויגען. ר' שלמה זאלקינד, ר' נח בלאך, הר"ר שניאור זאכס מזאגער, ר' אליהו מרדכי ווערביל מאדעססא, הרב צבי הירש קלאצקא, ובנו העלם המופלא יהודה קלאצקא, הר"ר יעקב אייכענבוים מאדעססא, ר' יחזקאל פייבל ראטהשטיין מראסיין, ומאמר נפלא על החנוך על שם ר' אהרן קויפמאן מהוראדנא, מלבד מאמרים מושכלים מאת המוציאים לאור. שתי החוברות האלה עשו פעולה רשומה על הנבונים בעם, והעירו הערה גדולה את הישרים בלבותם, להבין את אשר השכלת ישראל שואלת מעמהם. אפס בכל זאת לא ראו המוציאים לאור, אשר אמנם לא לתקות שום שכר וריוח קבלו עליהם את העבודה, שום סימן ברכה בה, ממעוט הקונים. ומבית הבקרת (צענזוריא) הודיעו אותם, כי אם יש את נפשם

§ 106 יצאנו כמעט את פני העיר ווילנא, להזכיר לברכה את חכמי הערים הסמוכות לה, אשר עזרו גם המה עזר לא מעט להשכלת העם בספריהם, ובמשאם ומתנם הלמודי בכואם לווילנא ובהתרועעם עם משכיליה; ועתה נשובה נא אליה, ונראה כי רוח החכמה וההשכלה אשר היתה כמרחפת על פני העיר, העירה את בני הנעורים להתחזק ולעשות תושיה, להוציא לפעל את המחשבות הטובות אשר הורו והגו טובי החכמים לעשות לתקנת ההשכלה בכלל, וביחוד לתקנת החנוך העזוב והמקולקל אשר החשיך את עיני צעירי התלמידים והלומדים מקצה. בראש בני הנעורים המשכילים, עמדו בימים ההם, בסוף המאה ההולפת ובראשית המאה שאנחנו בה, ר' חיים יהודה ליב קאצענעלענבויגען, ר' מתתיה שטראשון, ר' לעאן ראזענטאהל, ר' אליעזר ליפמאן הורוויץ, ר' שמואל יוסף פין; המשכילים הצעירים האלה אשר אורו עיניהם כמעט לאור השכלת אדיריהם, התעוררו בכח ילדותם לשקוד על לשון הקדש וחכמת ישראל, ללמוד ולהבין במחזה העת, ללמד ולהפיץ דעת ציורים חדשים בקרב חבריהם ולהעיר גם את מוריהם להוסיף אמץ, לצאת מחדרי משכיתם ולהתאחד לפעולה ולמעשה. ויהי ראש דברם ליסד בעיר בתי ספר לבני ישראל עפ"י יסודות החנוך המתוקן, ושני בתים טובים ומסודרים סדר נכון מסכים לחפץ הזמן נפתחו בעיר ווילנא, האחד תחת השגחת הגביר ר"נ ראזענטאהל והנהגת ה' וו' זייבערלינג בן הדאקטאר ר' יצחק זייבערלינג, (כעת גם הוא דאקטאר מעדיציני ועובד עבודתו בצבא). ועל יד המשגיח ר"נ ראזענטאהל, התנדבו לעמוד בתור מפקחים ומכלכלים את כל תהלוכות הבית ר' וואלף טוגענדהאלד, ר' חיים יהודה ליב קאצענעלענבויגען, ור' מתתיה שטראשון. מלבד מורה לתלמוד מגדולי הלומדים בעיר ר' יחזקאל ווידוצקי, הפקד ר' שמואל יוסף פין ללמוד כתבי הקדש ושפת עבר, ושלשה מורים אשר היו מן הראשונים להפיק רצון הממשלה אל יסוד הבית, עמדו ללמד לשון רוססיא, אשכנזית וצרפתית חכמת החשבון והגעאגראפיא. ביום ז' אדר תר"א נפתח הבית, וכבר נמצאו בו כחמשים תלמידים והבית השני נפתח ביום י"ח תמוז לשנה ההיא, ע"י השתדלות הגביר החכם ר' צבי הירש קלאצקא, והמורים בו היו: הרב ר' מרדכי אהרן גינצבורג ור' שלמה זלמן זאלקינד. תכנית הלמודים בבית הזה כתכנית הלמודים בבית הראשון, ומספר התלמידים ביום הפתחו שלשים וששה, בשני הבתים האלה הסכינו לדרוש בשבתות לפני התלמידים מעניני מוסר השכל, וגם הרב ר' וו' טוגענדהאלד נשא כפעם בפעם מדברותיו בבית הראשון, ושנים מהם נדפסו ע"י המורה פין בלה"ק בשם אמרי אמת (תר"א). שנים אחדות התכלכלו בתי הספר האלה מהכנסות שכר הלמוד, ואחרי כי יבש המעין הזה בהתמעט התלמידים, הפיקו המשגיחים רצון מאת הממשלה לסעד את שני בתי הספר בעזר כסף

והסגולות, הקמיעות והלחשים, ומבאר אותם באורים נפלאים בדרך חכמה והשכלה, ובידיעה רבה בספרי חכמי העמים בקורות המדעים. הרב החכם המופלא הזה חבר את ספריו אלה בעתות הפנויות לו מטרדות עסקיו הרבים (במשמרתו לפקח ולכלכל את עסקי הגבירים בני עליאשבערג באיווניץ). ובא ממנו גם מאמר אחד בבאור אגדת חז״ל בפרחי צפון ח״א.

החכם המשכיל ר׳ יעקב בר״ש קאפלאן ממינסק. העיר הזאת עיר גדולה לחכמים תופשי תורת ההלכה מאז, ובדור שלפנינו האיר עליה באור חכמה הרב החכם המופלא ר׳ ברוך משקלאוו, שהיה שם דיין מצוין, וגם בדור האחרון הקים הזמן בקרבה גואלים לחכמה ומודעים להשכלה את הרב הגאון החכם השלם ר׳ יקותיאל זיסל הכהן רפאפארט, ואת הרב הגדול ר׳ בערוש יאללעס מלעמבערג, אשר באו מאמריו בציון, בשם רזיא״ל. ממשכילי העיר הזאת היה גם ר״י קאפלאן „אשר בצוק עתו התמלט מעמל משאו ומתנו אשר החל ללכת קדורנית אל מקלט הידיעה״ ונתן את לבו לשוב ולהוציא לאור שנית את הספר הנכבד מחקרי ארץ להחכם המפואר ר״ש לעווינזאהן. בשום עליו הוספות והערות רבות, ברוח בין ובקרת, ובשם ארץ קדומים הדפיסו בווילנא (שנת תקצ״ט) והרב החכם רמא״ג סמך ידיו עליו במכתבו הנצב פתח השער כעין הקדמה. הספר הזה כפי שיצא מתחת ידי הר״י קאפלאן, מלא ידיעות מושכלות מועילות ונחוצות להבנת כתבי הקדש בנוגע אל שמות העמים והמקומות שבאו בהם, וכולל גם הערות בקורייות רבות במדרשי חז״ל. — ובכללו הוא ספר נכבד מאד.

הרב החכם התורני המשכיל ר׳ יוסף בר ב״ד שיינהאק מעיר סובאלק. הבין בחכמת ספורי הטבע (נאטורגעשיכטע) וחבר ספר יקר תולדות הארץ. החלק הראשון ממנו יצא לאור בווארשא שנת תר״א. בשם תולדות החיים, הב׳ והג׳ תולדות הצמחים ותולדות המתכיות (תרי״ט)ספרו זה כתב המחבר מפי ספרי חכמי העמים החדשים,ושערי ידיעה חדשה ערוכה ומסודרת כראוי פתח לפני בחורי ישראל, נוסף ע״ז השכיל לבאר שמות החיות והעופות והצמחים הבאים בכה״ק ובמדרשי חז״ל בהשכלה ובהבנה בקוריית, עד שגם גאוני הדור ששו לקראתו, וסמכו ידיהם עליו בהסכמותיהם. ומנקודת המבט הדתי, ענו כלם ואמרו, כי נחוצה הידיעה הזאת לאיש ישראל, לדעת מפלאות יוצר בראשית. עוד חבר המחבר הזה ספר המשביר או הערוך החדש, אוצר כולל כל המלות שבתרגומים ש״ס בבלי ירושלמי ומדרשים וכו׳ בסדר ס׳ הערוך לר״נ, עם הערות רבות לישר הנוסחאות השונות. ולבאר מאמרים רבים בדברי חז״ל (ווארשא תרי״ח) ספר נכבד מאד. ולאחרונה הוציא לאור ס׳ משביר החדש. והמלואים, אספת מלות הרבה מן הספרות התלמודית שלא באו או לא נתבארו היטיב בספרי הראשונים (ווארשא תרכ״ט).

מעשי המכונה אשר הדפיס הרב החכם סלאנימסקי בשנת 1845. והקריב לכבוד שר השכלת העם הגראף אוואראוו. *) כשנות עשר היה סלאנימסקי עסוק בפרסום המכונה הזה במדינות שונות, ואחרי כן בשובו אל מנוחתו בווארשא, שב להעשיר ספרות ישראל בספריו המחוכמים. — והוציא לאור ס׳ מ צ י א ו ת ה נ פ ש וקיומה חוץ לגוף מבואר עפ״י ראיות נכוחות הלקוחות מן בחינות הטבע. (ווארשא תרי״ב) ובשנה שאחריה הדפיס ס׳ י ס ו ד י ה ע ב ו ר והוא סדר עבור השנים לבני ישראל חוקותיו ומשפטיו קורותיו ותולדותיו (ווארשא תרי״ג) — ובברלין הוציא לאור ספר א ו ת ז כ ר ו ן ל א ל כ ס נ ד ר פ א ן הומבאלד. (ביום מלאת לו שמונה ושמונים שנה) קורות ימי חייו, מסעיו וספריו, (תרי״ח) והחכם הנעלה הומבאלד כבדו במכתב תודתו. בשנת תרכ״ב התחיל להוציא לאור מכתב עתי בשם ה צ פ י ר ה (בווארשא) ובאו בו ממנו מאמרים מושכלים במדעים יקרים מאד, אך לא השלים שנתו כי עד מהרה נקרא להיות אינספעקטאר בבית מדרש הרבנים בזיטאמיר, למלא מקום אייכענבוים, ושם שב והוציא לאור הוצאה שניה ספריו כוכבא דשביט, יסודי העבור, תולדות השמים. בהוספות ותקונים רבים. ועד אחרון ספרו הנפלא יסודי ח כ מ ת ה ש ע ו ר כולל ידיעות מלאכת המספר חשבון הכללי והאלגעברא נק׳ חשבון הנשגב ומדידה העליונה (זיטאמיר תרכ״ו) ומלבד ספריו נמצאו ממנו מאמרי מדע הרבה בכרמי חמד הראשונים, בכרמל ובמגיד.

הרב ר׳ יהודה בצלאל ברז״ו עליאשבערג, מעיר איוועניץ. תורני גדול, חכם ומשכיל אל דבר אמת. העתיק ספר מ ר פ א ־ ל ע ם להרופא המפורסם פוליצקי מלשון פולאנית ללשון הקדש בשני חלקים — החלק הראשון נדפס בשנת תקצ״ד. בצרוף מאמר על ה ה ש ג ח ה ו ה ט ב ע מאמר נכבד מאד לבאר שהרפואה הוא דבר ראוי ומחויב מהתורה, והחלק השני יצא לאור בשנת תר״ב, וכעין הקדמה אל כלל הספר חבר מאמר ת מ י ם ד ע ו ת, לבאר, כי הסגולות הזרות והתמוהות הרחוקות מדרכי הטבע שהתפשטו בין המון העם לכל נגע ומחלה מלבד שהן גורמות רעה עצומה למתרפא הבוטח בהן על שקר לאבד בריאותו ולכלות ממונו, הן אסורות מן התורה. ולתכלית זאת באר כל הלכות הכשפים השונים ומקורם, והשקפה כוללת על קורות חכמת הרפואה והסגולות מימות עולם. — מאמר גדול ונפלא מאד, מכה את האמונות התפלות שוק על ירך מכה רבה, בבקיאות גדולה בתלמוד ופוסקים מביא את כל ההלכות והאגדות בעניני הרפואות

*) Описаніе новаго числительнаго инструмента изобрѣтеннаго Зелигомъ Слонимскимъ и удостоеннаго отъ Императорской Академіи наукъ второстепенной демидовской преміи С- Петербургъ 1845.

אולם גם זאת ראינו גם ראה בארצנו, כי כל עוד נשמרה האהבה אל ספרות ישראל בעצם תומה, וכלי השרת אל ההשכלה הדתית, מושגח נחשב ככלי חפץ, נשמרה גם ההשכלה הדתית-בעם, והאהבה אל האומה ואל אמונת ישראל, קיימת ונכונה. — אך באשר הרסו לעלות ולעבור את הגבול, באשר מאסו ועזבו את השפה העבריה כדבר שאין חפץ בו עוד וככלי אומנות שהיה טוב אך לשעתו; שם אף שאם אין לכחד כי הפליאו האנשים האלה לעשות חיל בלמודים ובעסקים, ועלו מעלות הרבה במעלות הכבוד והעשר — הלא ירדו ממעמדם הדתי —, ועם זה גם ממעמדם המוסרי. — אהבת האומה חלפה עברה כליל מקרבם. יקרת האמונה הולכת ואובדת בתהו — ושם ישראל לא יזכר על פיהם. וכל מי שאינו נחשב לבן עם ועם כי אם בשלילה, לאמר פלוני הוא יהודי באשר איננו נוצרי, אין לו רגשות-אומה כלל, דבר אין לו עם העבר, ואין תקוה נשקפה לו בעתיד, ורק ההוה מנת חלקו; ישמח ויעוז בגורלו כל עוד יהל נרו על ראשו.

וכמה מעלות טובות, ורב תודאות עלינו למשכילי עמנו המתחזקים איש איש ממקום כבודו עוד בימינו להחזיק במעוזי אהבת לשון קדשנו, וספרות ישראל, להוציא לאור חבורים מועילים בלשון עברית, ללמד דעת את העם, אשר לא ידעו עוד קרוא ספר בלשון אחרת, ולשמור את הגחלת הנשארה שלא תכבה. וכמה ברכות יחולו על ראשי נדיבי עם המשכילים אל דבר אמת, ויודעים תנאי השכלת ישראל ותקומתה, כי יקדמו פני המחברים האלה, באהבה, כי יתעוררו לתמוך את מפעליהם, ולקרוא לאור עולם ספרים שונים מועילים ונכבדים, להגדיל כבוד ספרות ישראל ולהאדירה. — כמו שראינו לשמחת לבבנו את ראשי הועד לחברת מרבי השכלה בישראל, אשר הציבו להם מטרה להחזיק בידי סופרי ישראל. בפיהם אמרו ובידיהם ימלאו לעשות ולקיים. — וכבר היו בעוזרי הרב החכם המופלא ר׳ הירש ראבינאוויץ להוציא לאור ספרו יסודי חכמת הטבע הכללית, ולהחכם הסופר היקר ר׳ קלמן שולמאן להעתיק ולהוציא לאור ספרו דברי ימי עולם, ולהחכם המשכיל ר׳ שלום יעקב אבראמאוויץ, בהדפסתו ספריו בתולדות הטבע.

שמה הממשלה על היהודים לצרכי כלכלת בתי הספר די הנדרש לראשית יסוד הבתים האלה, ובתי מדרש הרבנים נפתחו בווילנא ובזיטאמיר, ואחריהם תחלו להפתח בתי הספר מערכה ראשונה ושניה בערי מושבות היהודים, וגם מעשי המלמדים בחדריהם הובאו במשפט, הישיבות ובתי התלמוד תורה התפקדו ויעמדו תחת השגחת הממשלה, על ידי הקאמיססיות המיוחדות אשר נוסדו בכל ערי הגוברניות והאויעזדים.

§ 109 והנה לפי נושא מאמרנו זה, הגענו אל הפרק במהלך קורות השכלה בארצנו, הנדרש לנו לענינגו, והוא עת צאת התעוררות משכילי העם אל הפועל על ידי עזר הממשלה. ואם נשובה נשקיפה על פני כל הככר המשתרע מתחלת המחשבה עד ראש המעשה, נראה כי גם פה בארצנו יצאה כל התעוררות הגדולה הזאת ממקור האהבה אל תלמוד השפה הקדושה, על ברכיה נולדה, ובשֶׁלָה ועל ידה היה לנו כל הכבוד הזה. ידיעת הלשון ומליצתה, פתחה שערי הבנת המקרא הפשוטה, והבינה במקרא בשום שכל, הגדילה והאדירה את תפארת הלשון, ושתיהן כאחת צרפו וזקקו את טעם היופי, טהרו את ההרגש המוסרי ואשרו בדרך בינה את השכל ההגיוני, וכל זה ממקור ההשכלה הדתית וראשית דעת מה חובות א ד ם מ י ש ר א ל לעצמו, לשכלו ולמוסרו, את כל תהלוכות התעוררות הטובה הזאת ראינו בעינינו, וכל המשכילים אשר היו בעוזריה, ושתו לבם אל המסלה, דרך הלכה, עדים נאמנים לנו. וכל כך התעצמה הדיעה הזאת בקרב משכילי העם כי אך ממקור ידיעת לשון הקדש והבנת המקרא על פי פשוטה, תשועת השכלת ישראל, עד שגם המיניסטער אוואראוו בהצעתו אל כבוד הוד הקיסר על דבר השכלת היהודים מיום 17 מארט 1841, הרבה להוכיח ולבאר עד כמה גדולה תועלת ידיעת לשון הקדש להשכלת היהודים, ואם מחסרון ידיעתו את ספרות ישראל מפריז על המדה לשום תהלה ב ת ל מ ו ד, ונותן על ראשו כל חטאות בית ישראל, ולא ידע להבדיל ולהבחין בין התלמוד עצמו, ובין הפרושים המקולקלים אשר כסו פניו והחשיכו מאורו, בכל זאת ראש דברו אמת, ואם לא בבחינת התלמוד עצמו, הלא בבחינת פירושיו ופירושי המקרא המבולבלים בבלבולי הפלפולים והמסובכים בסבכי הקבלה; בבחינת הקלקולים האלה, ידיעת לשון הקדש והבנת המקרא על פי פשוטה, היא, התרופה היותר קלה, והיותר נאמנת ובטוחה, ועל ידה תעלה ארוכה לתחלואי ההשכלה הדתית בלא ספק. ואת הדבר הזה הננו רואים הולך ומתאמת בכל עת ובכל שעה גם לעינינו גם היום, כי במקומות אשר לא נגה עוד אור ההשכלה, וחשכת ימי הקדם תכסה את פני אחינו, תחל להתבצבץ ולהתנוצץ מרוח האהבה אל לשון הקדש המתעוררת בקרב אחד הנבונים, ובכח התעוררות הזאת עשתה ההשכלה דרכה דרך המעלות המבוארות, עד הגיעה למחוז החפץ.

ובהסכמת הקיסר שלח המיניסטער את הדאקטאר ליליענטאהל לתור ולבקר את הקהלות הגדולות לישראל בארץ, להודיעם ולהבינם את חפץ הממשלה, לתכן את רוח העם, לדעת מחשבותיהם תקותם ומוראם, ולתת עין על המשכילים מביני דעת שוחרי שלום ההשכלה, ואשר כח בהם לשבת במשמרת מורים בבתי הספר העתידים להוסד. ליליענטאהל יצא למסעו בדבר הקיסר בחדש יוני 1842 ומכתב נקוב בשם מגיד ישועה, שלח לפניו, בו הציע את אשר הניעו ואת אשר שמה הממשלה הרוממה בפיו. [נדפס בווילנא בתחלת שנת תר"ג (סעפטעמבער 1842)] ועבר דרך ריגא, קאוונא, ווילנא, מינסק, גראדנא, ביאלאסטאק, זיטאמיר, בערדיטשוב, קאמענעץ־פאדאלסק, קישענעוו, אדעססא, חערסאן, אומאן, קיעוו, צערניגאוו, מאהליב, וויטעבסק. ושב לפעטערבורג בסוף שנת 1842. ולפי דברי המיניסטער אוואראוו בהצעת חשבון מעשיו בשנת 1842 אשר הציע לפני כבוד הוד הקיסר אמר: „כי נסיעת ליליענטאהל הביאה פרי תועלת, עשה והצליח, מכל „הקהלות הגדולות לישראל מקום מעבר ליליענטאהל באו בקשות אל „המיניסטער, לחלות פניו, לצקת לפני הדום כסא כבוד הקיסר רגשי „תודתם ורחשי ברכתם באמונת־אמן על כל החסד אשר הוא אומר „לעשות לבני ישראל לפתוח לפניהם שערי ההשכלה ונתיבות מוסר „חכמה. וכמו כן אסף ליליענטאהל ידיעות נכונות ממצב־חנוך „היהודים לעת הזאת, ועל דבר האנשים הראוים ונכונים להיות „לעזר אל הממשלה בחפצה, וראיתי ונוכחתי לשמחת לבבי כי גם היום „נמצאו בקרב היהודים אנשים מבני הנעורים לא מעט, חכמים ומשכילים „ראוים ומוכשרים לשרת במשמרת המורים בבתי הספר העתידים להוסד *).

הנבחרים. לשבת בסוד הקאממיססיא, הרב הגאון ר' יצחק בהגאון ר' חיים יצחקי מוואלאזין, הרב הגאון ראש חסידי ליובאוויטץ ר' מנחם מענדעל שנייאורסאהן, הדירעקטאר ר' בצלאל שטערען מאדעססא, והגביר ר' יעקב יוסף היילפערן מבערדיטשוב, [שנים האחרונים נבחרו בהסכמת כבוד הוד הקיסר במקום רבנים] באו לעיר המלוכה וביום 6 מייא שנת 1843 פתח המיניסטער בכבודו ובעצמו את הקאמיססיא, וצרף לה גם את הדאקטאר ליליענטאהל. בשקידה רבה יגעו הנכבדים האלה לבלכל דברי פרשת תכנית בתי הספר השונים למיניהם, בתי מדרשי הרבנים, בתי הספר מערכה ראשונה ושניה, וכלו עבודתם ליום 27 אויגוסט שנה הנ"ל. ולשנה הבאה יום 13 נאוועמבער 1844, קיים ואשר כבוד הוד הקיסר כל פרשת הסדרים האלה. עברו שלש שנים, עד אשר נאסף ממס־הנרות־לשבת אשר

*) Всеподданнѣйшіи отчетъ г. Министра Н. П. за 1842 г. въ журналѣ М. Н. П.

לשמוע דברו אף הם, אך שמה גברה יד אוהבי הישנות המרובים על המשכילים המועטים, ויצא ליליענטאהל מאת פני העיר מינסק בפחי נפש, והקול בא לווילנא ממינסק כי נצחו המצוקים את המשכילים, ויתעוררו גם מצוקי ווילנא אשר בעל כרחם ענו והסכימו בתחלה על הצעת ליליענטאהל, ויסיתו את ההמון להתאסף אל חצר בית הכנסת הגדולה, ולהפגין ולצעוק מרה על מחשבות האיש האורח הזה, והמשכילים התומכים אותו. ותקות יסוד־בתי הספר בעיר חלפה עברה. נכלמו המשכילים בעיר כי הובישום אדיריהם, אך לא רפתה רוחם, התאספו אספות וישיתו עצות ויכתבו מכתבים לכמה וכמה קהלות להתבונן ולשום לב אל מעמד השכלת העם בכלל, ולפקוח אזנים אל קול הקורא להם, וגם המשכילים בבריסק ובראשם ה' ר ע א ן ר א ז ע נ ט א ה ל מ ו י ל נ א, אשר תקע אהלו בבריסק לעת ההיא ובבואו לשם נפח רוח חיים חדשים באף פרחי העיר, יצאו גם המה במכתבים אל כמה וכמה מקהלות ישראל בדבר הזה *) מעשי המשכילים האלה אם לא נשאו פרי בשעה ההיא, לא אבדו בתהו, כי אם נרו ניר ופזרו זרע לצדקת ההשכלה לימים יבואו.

§ 108. בין כה וכה שב הדאקטאר ליליענטאהל לפעטרבורג, והשיב את שולחו דבר, כי נמצאו בקרב היהודים משכילים יודעי מדע המבינים בטוב ההשכלה ושוקדים על תקנת אחיהם, אך רבים מהם אוהבי הישנות, היראים מפני ההשכלה, כמפני צרת האמונה, ולבם נוקפם גם מהאמין במחשבות הממשלה, כי אך טובם והצלחתם לבד היא דורשת, וביותר לא יאמינו לדבריו באשר הוא בן ארץ אשכנז ולא ידעו מוצאותיו ומחשבותיו, — אשר על כן למען הרגיע את שאון רוח העם ולמען ישמעו ויאמינו, אין טוב כי אם לכונן ק א מ י ס ס י א על יד המיניסטעריום שעל השכלת העם מגדולי רבני ישראל ונכבדיהם אשר לבב כלל העם בטוח בהם, כי לא יטו מני דרך האמונה, המה יעיינו ויתבוננו בשאלת השכלת היהודים, והמה יגבילו גבולות עבודתה, וימדו את תכנית בתי הספר, סדרי הלמודים ותכונת המורים. והיה בצאת דבר הסכמה מפי גדולי ישראל אלה, ידע כל העם כלו כי לנכח הצלחתם דרכי הממשלה, ואין דבר בליעל יצוק ביסוד בתי הספר. השר הגדול אוואראוו, ראה כי כנים דברי ליליענטאהל, ובהסכמת השרים היושבים ראשונה במלוכה, הציע אוואראוו את הדבר לפני כבוד הוד הקיסר, וביום 22 יוני 1842 יצאה פקודת הקיסר, לקרוא ארבעה רבנים לבוא לקרית המלוכה לשבת בסוד קאממיסיאן על יד המיניסטעריום להתוות תו אל היסודות הכללים לתקנת ההשכלה,

---

*) עיין Еврейская Библіотека Томъ 1. къ исторій образованія русскихъ евреевъ.

ר׳ בנימין ראב״ד דק״ק הוראדנא. השאלות אשר בהן נשאו ונתנו בקאמיטעטים היו רבות ושונות, אך הגדולה והעקרית שבהן היתה, בדבר מנוי רבנים משכילים אלופים לראש כל גובערניא וגובערניא, אשר יהיה בהם כח לעמוד כאנשי הבינים בין הממשלה והעם בדברים הנוגעים לתקנת השכלתם. למחזה הקאמיטעטים ולשמע הדברים אשר נדברו שמה, השאלות אשר שאלו, והתשובות שהשיבו הנבחרים התעוררו משכילי ווילנא התעוררות גדולה מאד, יעצו עצות, חשבו מחשבות, הציעו הצעות, וכאו בכתובים את משכילי ערי אחרות, וביחוד את הרב החכם דערעקטאר שטערען באדעססא, אשר היה אחד הנבחרים לבוא בסוד הקאמיטעט הנוסד על יד הגענעראל הגובערנאטאר באדעססא. ואת החכם דאקטאר פהילאזאפיא ליליענטאהל אשר נקרא זה מקרוב אל ריגא להיות מגיד משרים לעדת בני ישראל שם, [אשר נקראו שם לעת ההיא בשם אזרחי שלאק (שלאקער בירגער)] ולמנהל בית הספר החדש אשר יסדו. וכמו כן שלחו בקשות אל שרי הממשלה וביותר אל שר ההשכלה, בתודה על העבר ובתפלה לעתיד לבוא, ובהצעות עצות מעצות שונות לתקנת מצב העם והשכלתו. והגביר ר׳ ניסן ראזענטאהל בהיותו בפעטרסבורג פנה מכל עסקיו, ויבקש וימצא מהלכים במיניסטעריום שעל השכלת העם ויעמוד לפני השר אוואראוו ומשנהו הנסיך שירינסקי שיחמאטאוו, ויקח אתם דברים בשאלת השכלת היהודים, והעירם לקרוא אל הדאקטאר ליליענטאהל מרינא, ולשאול את פיו בדבר הזה, כי דעת המיניסטער היתה, וגם כמה ממשכילי ווילנא חשבו למשפט צדק, כי אך מחכמי ישראל בגערמניא יוכל לבוא עזר אל השכלת יהודי רוססיא, ולליליענטאהל חכם ודאקטאר מן החכמים והדאקטרים היהודים האשכנזים.— ליליענטאהל בא לפעטערבורג וימצא חן בעיני אוואראוו, ואחרי אשר פקד עליו להשיב מענה בכתב על כל השאלות אשר שאלו, שלחו לווילנא בחברת ר״נ ראזענטאהל, להציע מחשבות הממשלה הרוממה ליסד בתי ספר גדולים וקטנים בכל ערי מושבות היהודים לפני נכבדי ווילנא, ולהעירם לבקש מקור מוצא לכסף לכלכלת הבתים האלה, נכבדי ווילנא חרדו לקראת האורח הזה חרדת פחד, אך יד משכילי העיר אשר קדמו פניו בשמחה, וביחוד הנכבדים והגדולים שהיו גם נכבדים בעיר כה׳ ראזענטאהל, ר׳ הירש קאצענעלענבויגען, ור׳ הירש קלאצקא ודומיהם, היתה טובה על ראשי הקהלה, וזקניה, והבינו לרבים מהם כי לא עת לעמוד מרחוק, ולאטום אזנים לקול הקורא להם מרום הממשלה, אשר על כן עשו אספה גדולה וקראו אל הדאקטאר ליליענטאהל, להודיעם דברו; ואחרי הטענות והמענות בכלל תועלת יסוד בתי ספר לישראל, כמו הסכימו על זה, אף הראו מקור לכסף הוצאות בתי הספר לראשית הלמודים בווילנא. וממינסק שלחו ראשי העדה לקרוא את ליליענטאהל,

להוסיף ולהוציא מחברות מחברות לעתים מזומנים , עליהם לבקש רשיון מיוחד על זאת מאת הממשלה הרוממה , ולזאת נסוגו אחור מעבודתם אז ויחכו לעת מצוא .

§ 107 יסוד בתי הספר , וביותר צאת המאסף פ ר ח י צ פ ו ן יצקו רוח נכון בלב משכילי העיר , קרבו את לבבם אחד אל אחד ויתחילו להתעורר לשית עצות , ולבקש נתיבות לתקן מצב החנוך בכלל, ולהיטיב גם מעמד המדיני והאזרחי של כל אחיהם יושבי רוססיא , אשר על כן באו בכתובים את החרדים אל דבר ההשכלה ותקנת עמם , בערים אחרות , וימצאו את לבבם לנסות דבר אל הממשלה הרוממה , ולהציע לפניה הצעת חפציהם ועצותיהם , והשעה עמדה להם , כי לעת ההיא עמד בראש המיניסטריום להשכלת העם השר הגדול החכם המופלא נ ר א ף א ו ו א ר א ו ו , איש טהר לבב חובב כל האדם ורוצה בתקנת ישראל , וזה ימים רבים אשר שם עינו ולבבו על מעמד בני ישראל בארץ רוססיא , ולקח דברים בכתב ובעל פה את חכמי ישראל בארצות אשכנז לדעת איזה דרך יבחר לו להעלות ארוכה למעמד השכלת יהודי רוססיא *) והנה בשנת 1838, בא הגובערנאטאר מטבערניא פאדאליען (ובלי ספק על פי הערת הרב ר' יצחק בער לעווינזאהן) בהצעת דברים לפני כבוד הוד הקיסר ניקולייא על אודות מעמד השכלת היהודים וסדרי החנוך אצלם , כי הם דורשים תקונים גדולים , והקיסר פקד על שר השכלת העם א ו ו א ר א ו ו לשים עין פקוחה על מעמד השכלת היהודים ולבקש דרכים ואמצעים לתקונה , **) ומאז באה פקודת האדון האדיר הזה אל עבדו הנאמן הזה אשר כבר רבות חשב ושת עצות בדבר הגדול הזה , דרכה נפשו עוז לשקוד על תקנת השכלת ישראל ומעמדם המדיני שקידה רבה ועצומה . ויהי דברו את שר פנים המדינה, לכונן קאמיטעטים על יד הגענעראלגובערנאטארים השליטים על המקומות שנתנה הרשות ליהודים לשבת שם, ולבחור גם מקרב היהודים אנשים יודעי דעת שאליהם יפנו השרים יושבי בשבת הקאמיטעטים וישאלו את פיהם בכל הנוגע לתקנת מעמד היהודים ועל האמצעים להיטיבו. הפקודה הזאת יצאה בשנת ת"ר (1840) ומטעמה נעשו ששה קאמיטעטים במקומות מושבות היהודים , ומהם גם בווילנא , ומקהלות ישראל נבחרו אל הקאמיטעט האחרון הלזה כמה אנשים ידועים ומהם הגביר ר' צ ב י ה י ר ש ק ל א צ ק א מ ו ו י ל נ א , והגאון החכם

---

*) לפי עדות עצמו בהצעת חות דעתו על אודות תקנת השכלת היהודים אל כבוד הוד הקיסר ניקולייא מיום 17 מארס לשנת 1841, הנמצאת בהוספת הפקודות של המיניסטעריום שעל השכלת העם . Дополненіе къ сборнику постановленій по Министерству народнаго просвѣщенія. —1803 —1864. № 245.

**) Изъ всеподданѣйшаго отчета г. Министра Н. П. за 1838 годъ въ журналѣ М. Н. П.

מדי שנה בשנה, והגביר ראזענטאהל הוסיף לתמוך את בית ספרו כיד הנדיבות הטובה עליו.

כעשר שנים או יותר קודם אל השנה שאנחנו בה היא שנת תר״א, התחילו משכילי העיר לחשוב מחשבות להוציא לאור מכתב־עתי לחכמת ישראל, ויבואו בכתובים את הרב ר׳ יצחק בער לעווינזאהן וכבר סדרו ואספו אספת מאמרים ומכתבים, ע״י החכם בן־יעקב. והחכם רמא״ג, כתב קול קורא להעיר את טובי הנבונים בעם לתת ידים אל המפעל היקר הזה, הוא המכתב היקר הנדפס בראש ס׳ הדביר ח״ב ומכלל דבריו הנאמנים נשמעהו אומר: „ראיתי כי לא אלמן ישראל מכורמים „וזורעים אשר תעשינה ידיהם תושיה והארץ אשר הסה יושבים עליה „שדה פוריה, גם נמצאו בהם אנשי רוח אשר תשוקת העבודה מתעוססת „בהם, הא זרע צדקה, הא אדמה שמנה והא קוי שמש לבשל את „הזרע בחיק האדמה די בכור, אפס כי הסרה כח היא, לחבר את „הכורמים ואת הקוים האלה אל מקום אחד, ועתה העיר הזמן את רוח „אנשי מדע לצאת מן החורים אשר התחבאו בהם ולהסיר את המסוה „מעל פניהם ויעמדו גלויי פנים לעיני העדה להראות לכל עינים תצפינה „כי חכמת אדם תאיר פניו ויסכימו להוציא׳ לאור מחברת אחת בשנה „מדברת על דבר חכמת בינה וכו׳״ אך אנשי המדע האלה אשר אליהם יכוון הקורא בצדק, אם התעוררו לחשוב מחשבות, לא מצאו עז בנפשם להוציא את מחשבותיהם אל הפועל, לסבות שונות וביותר כי לא בא עוד שעת הכשר ויהי הדבר שמור לפני שני משכילי העיר מבני הנעורים ר׳ אליעזר ליפמאן הורוויץ ור׳ שמואל יוסף פין, אשר קרבו אל המלאכה ויוציאו לאור את המאסף „פרחי־צפון״ קבוצת דברי תורה וחכמה מליצת ושיר, בשנת תר״א חוברת אחת ובשנת תר״ג את החוברת השניה גדולה בכמות ובאיכות מן הראשונה; בשתי החוברות האלה באו מאמרים נכבדים ושירים יקרים מאת הרב צבי הירש קאצענעלענבויגען, הר״ר אברהם דוב לעבענסאהן, הר״ר מרדכי אהרן גינצבורג, ר׳ אברהם קאצענעלענבויגען, הר׳ יהודה בצלאל עליאשבערג, הר״ר מרדכי נאטאנזאהן, הר״ר אייזיק בן יעקב, הר״ר מתתיה שטראשון, ר׳ חיים יהודה ליב קאצענעלענבויגען. ר׳ שלמה זאלקינד, ר׳ נח בלאך, הר״ר שניאור זאכס מזאגער, ר׳ אליהו מרדכי ווערביל מאדעססא, הרב צבי הירש קלאצקא, ובנו העלם המופלא יהודה קלאצקא, הר״ר יעקב אייכענבוים מאדעססא, ר׳ יחזקאל פייבל ראטהשטיין מראסיין, ומאמר נפלא על החנוך על שם ר׳ אהרן קויפמאן מהוראדנא, מלבד מאמרים מושכלים מאת המוציאים לאור. שתי החוברות האלה עשו פעולה רשומה על הנבונים בעם, והעירו הערה גדולה את הישרים בלבותם, להבין את אשר השכלת ישראל שואלת מעמהם. אפס בכל זאת לא ראו המוציאים לאור, אשר אמנם לא לתקות שום שכר וריוח קבלו עליהם את העבודה, שום סימן ברכה בה, ממעוט הקונים. ומבית הבקרת (צענזוריא) הודיעו אותם, כי אם יש את נפשם

106 § יצאנו כמעט את פני העיר ווילנא, להזכיר לברכה את חכמי הערים הסמוכות לה, אשר עזרו גם המה עזר לא מעט להשכלת העם בספריהם, ובמשאם ומתנם הלמודי בבואם לווילנא ובהתרועעם עם משכיליה; ועתה נשובה נא אליה, ונראה כי רוח החכמה וההשכלה אשר היתה כמרחפת על פני העיר, העירה את בני הנעורים להתחזק ולעשות תושיה, להוציא לפעל את המחשבות הטובות אשר הורו והוגו טובי החכמים לעשות לתקנת ההשכלה בכלל, וביחוד לתקנת החנוך העזוב והמקולקל אשר החשיך את עיני צעירי התלמידים והלומדים מקצה. בראש בני הנעורים המשכילים, עמדו בימים ההם, בסוף המאה ההולפת ובראשית המאה שאנחנו בה, ר' חיים יהודה ליב קאצענעלענבויגען, ר' מתתיה שטראשון, ר' לעאן ראזענטאהל, ר' אליעזר ליפמאן הורוויץ, ר' שמואל יוסף פין; המשכילים הצעירים האלה אשר אורו עיניהם כמעט לאור השכלת אדיריהם, התעוררו בכח ילדותם לשקוד על לשון הקדש וחכמת ישראל, ללמוד ולהבין במחזה העת, ללמד ולהפיץ דעת ציורים חדשים בקרב חבריהם ולהעיר גם את מוריהם להוסיף אמץ, לצאת מחדרי משכיתם ולהתאחד לפעולה ולמעשה. ויהי ראש דברם ליסד בעיר בתי ספר לבני ישראל עפ"י יסודות החנוך המתוקן, ושני בתים טובים ומסודרים סדר נכון מסכים לחפץ הזמן נפתחו בעיר ווילנא, האחד תחת השגחת הגביר ר"נ ראזענטאהל והנהגת ה' וו' זייבערלינג בן הדאקטאר ר' יצחק זייבערלינג, (כעת גם הוא דאקטאר מעדיציני ועובד עבודתו בצבא). ועל יד המשגיח ר"נ ראזענטאהל, התנדבו לעמוד בתור מפקחים ומכלכלים את כל תהלוכות הבית ר' וואלף טוגענדהאלד, ר' חיים יהודה ליב קאצענעלענבויגען, ור' מתתיה שטראשון. מלבד מורה לתלמוד מגדולי הלומדים בעיר ר' יחזקאל ווידוצקי, הפקד ר' שמואל יוסף פין ללמוד כתבי הקדש ושפת עבר, ושלשה מורים אשר היו מן הראשונים להפיק רצון הממשלה אל יסוד הבית, עמדו ללמד לשון רוססיא, אשכנזית וצרפתית חכמת החשבון והגעאגראפיא. ביום ז' אדר תר"א נפתח הבית, וכבר נמצאו בו כחמשים תלמידים והבית השני נפתח ביום י"ח תמוז לשנה ההיא, ע"י השתדלות הגביר החכם ר' צבי הירש קלאצקא, והמורים בו היו: הרב ר' מרדכי אהרן גינצבורג ור' שלמה זלמן זאלקינד. תכנית הלמודים בבית הזה כתכנית הלמודים בבית הראשון, ומספר התלמידים ביום הפתחו שלשים וששה. בשני הבתים האלה הסכינו לדרוש בשבתות לפני התלמידים מעניני מוסר השכל, וגם הרב ר' וו' טוגענדהאלד נשא כפעם בפעם מדברותיו בבית הראשון, ושנים מהם נדפסו ע"י המורה פין בלה"ק בשם אמרי אמת (תר"א). שנים אחדות התכלכלו בתי הספר האלה מהכנסות שכר הלמוד, ואחרי כי יבש המעין הזה בהתמעט התלמידים, הפיקו המשגיחים רצון מאת הממשלה לסעד את שני בתי הספר בעזר כסף

והסגולות, הקמיעות והלחשים, ומבאר אותם באורים נפלאים בדרך חכמה והשכלה, ובידיעה רבה בספרי חכמי העמים בקורות המדעים. הרב החכם המופלא הזה חבר את ספריו אלה בעתות הפנויות לו מטרדות עסקיו הרבים (במשמרתו לפקח ולכלכל את עסקי הגבירים בני עליאשבערג באיווניץ). ובא ממנו גם מאמר אחד בבאור אגדת חז"ל בפרחי צפון ח"א.

החכם המשכיל ר' יעקב בר"ש קאפלאן ממינסק. העיר הזאת עיר גדולה לחכמים תופשי תורת ההלכה מאז, ובדור שלפנינו האיר עליה באור חכמה הרב החכם המופלא ר' ברוך משקלאוו, שהיה שם דיין מצוין, וגם בדור האחרון הקים הזמן בקרבה גואלים לחכמה ומודעים להשכלה את הרב הגאון החכם השלם ר' יקותיאל זיסל הכהן רפאפארט, ואת הרב הגדול ר' בערוש יאללעס מלעמבערג, אשר באו מאמריו בציון, בשם רזיא"ל. ממשכילי העיר הזאת היה גם ר"י קאפלאן „אשר בצוק עתו התמלט מעמל משאו ומתנו אשר החל ללכת קדורנית אל מקלט הידיעה" ונתן את לבו לשוב ולהוציא לאור שנית את הספר הנכבד מחקרי ארץ להחכם המפואר ר"ש לעווינזאהן. בשום עליו הוספות והערות רבות, ברוח בין ובקרת, ובשם ארץ קדומים הדפיסו בווילנא (שנת תקצ"ט) והרב החכם רמא"ג סמך ידיו עליו במכתבו הנצב פתח השער כעין הקדמה. הספר הזה כפי שיצא מתחת ידי הר"י קאפלאן, מלא ידיעות מושכלות מועילות ונחוצות להבנת כתבי הקדש בנוגע אל שמות העמים והמקומות שבאו בהם, וכולל גם הערות בקוריות רבות במדרשי חז"ל. — ובכללו הוא ספר נכבד מאד.

הרב החכם התורני המשכיל ר' יוסף בר ב"ד שיינהאק מעיר סובאלק. הבין בחכמת ספורי הטבע (נאטורגעשיכטע) וחבר ספר יקר תולדות הארץ. החלק הראשון ממנו יצא לאור בווארשא שנת תר"א. בשם תולדות החיים, הב' והג' תולדות הצמחים ותולדות המתכיות (תרי"ט) ספרו זה כתב המחבר מפי ספרי חכמי העמים החדשים, ושערי ידיעה חדשה ערוכה ומסודרת כראוי פתח לפני בחורי ישראל, נוסף ע"ז השכיל לבאר שמות החיות והעופות והצמחים הבאים בכה"ק ובמדרשי חז"ל בהשכלה ובהבנה בקוריית, עד שגם גאוני הדור ששו לקראתו, וסמכו ידיהם עליו בהסכמותיהם. ומנקודת המבט הדתי, ענו כלם ואמרו, כי נחוצה הידיעה הזאת לאיש ישראל, לדעת מפלאות יוצר בראשית. עוד חבר המחבר הזה ספר המשביר או הערוך החדש, אוצר כולל כל המלות שבתרגומים ש"ס בבלי ירושלמי ומדרשים וכו' בסדר ס' הערוך לר"נ, עם הערות רבות לישר הנוסחאות השונות, ולבאר מאמרים רבים בדברי חז"ל (ווארשא תרי"ח) ספר נכבד מאד. ולאחרונה הוציא לאור ס' משביר החדש. והמלואים, אספת מלות הרבה מן הספרות התלמודית שלא באו או לא נתבארו היטב בספרי הראשונים (ווארשא תרכ"ט).

מעשי המכונה אשר הדפיס הרב החכם סלאנימסקי בשנת 1845.
והקריב לכבוד שר השכלת העם הגראף אווארא. *) כשנות עשר היה סלאנימסקי עסוק בפרסום המכונה הזה במדינות שונות, ואחרי כן בשובו אל מנוחתו בווארשא, שב להעשיר ספרות ישראל בספריו המחוכמים. — והוציא לאור ס' מציאות הנפש וקיומה חוץ לגוף מבואר עפ"י ראיות נכוחות הלקוחות מן בחינות הטבע. (ווארשא תרי"ב) ובשנה שאחריה הדפיס ס' יסודי העבור והוא סדר עבור השנים לבני ישראל חוקותיו ומשפטיו קורותיו ותולדותיו (ווארשא תרי"ג) — ובברלין הוציא לאור ספר אות זכרון לאלכסנדר פאן הומבאלד. (ביום מלאת לו שמונה ושמונים שנה) קורות ימי חייו, מסעיו וספריו, (תרי"ח) והחכם הנעלה הומבאלד כבדו במכתב תודתו. בשנת תרכ"ב התחיל להוציא לאור מכתב עתי בשם הצפירה (בווארשא) ובאו בו ממנו מאמרים מושכלים במדעים יקרים מאד, אך לא השלים שנתו כי עד מהרה נקרא להיות אינספעקטאר בבית מדרש הרבנים בזיטאמיר, למלא מקום אייכענבוים, ושם שב והוציא לאור הוצאה שניה ספריו כוכבא דשביט, יסודי העבור, תולדות השמים. בהוספות ותקונים רבים. ועד אחרון ספרו הנפלא יסודי חכמת השעור כולל ידיעות מלאכת המספר חשבון הכללי והאלגעברא נק' חשבון הנשגב ומדידה העליונה (זיטאמיר תרכ"ו) ומלבד ספריו נמצאו ממנו מאמרי מדע הרבה בכרמי חמד הראשונים, בכרמל ובמגיד.

הרב ר' יהודה בצלאל ברז"ו עליאשבערג, מעיר איוועניץ. תורני גדול, חכם ומשכיל אל דבר אמת. העתיק ספר מרפא־לעם להרופא המפורסם פויליצקי מלשון פולאנית ללשון הקדש בשני חלקים — החלק הראשון נדפס בשנת תקצ"ד. בצרוף מאמר על ההשגחה והטבע מאמר נכבד מאד לבאר שהרפואה הוא דבר ראוי ומחויב מהתורה, והחלק השני יצא לאור בשנת תר"ב, וכעין הקדמה אל כלל הספר חבר מאמר תמים דעות, לבאר, כי הסגולות הזרות והתמוהות הרחוקות מדרכי הטבע שהתפשטו בין המון העם לכל נגע ומחלה מלבד שהן גורמות רעה עצומה למתרפא הבוטח בהן על שקד לאבד בריאותו ולכלות ממונו, הן אסורות מן התורה. ולתכלית זאת באר כל הלכות הכשפים השונים ומקורם, והשקפה כוללת על קורות חכמת הרפואה והסגולות מימות עולם. — מאמר גדול ונפלא מאד, מכה את האמונות התפלות שוק על ירך מכה רבה, בבקיאות גדולה בתלמוד ופוסקים מביא את כל ההלכות והאגדות בעניני הרפואות

*) Описаніе новаго числительнаго инструмента изобрѣтеннаго Зелигомъ Слонимскимъ и удостоеннаго отъ Императорской Академіи наукъ второстепенной демидовской преміи С.-Петербургъ 1845.

ספריהם, נעזרו על ידי הרוח החי בקרב חכמי העיר, באו ללמד ונמצאו למדים, ע"י המשא והמתן העיוני, והיו גם המה במפיצי חכמה והשכלה בעיר ובמדינה, וראינו להזכיר את המצוינים שבהם.

הרב החכם הגדול תפארת עמו ר' חיים זעליג סלאנימסקי מעיר קטנה זאבלודווא הסמוכה לביאלאסטאק נתגדל על ברכי הלמוד התלמודי והפליג בו. וה' הקרה לידו, ספרים אחדים בחכמת החשבון והשעור מעשי ידי סופרי ישראל, ויהי כאשר שם עינו ולבו אליהם, ותשוקה גדולה נעורה בו להבין ולהעמיק בחכמות הלמודיות בשקידה גדולה ומעט מעט נפתחו לפניו שעריהם, עד כי מצא און לו לחבר ספר בחכמות השעור, מוסדי חכמה. אך לא האמין בעצמו אם הצליח במלאכתו ויבוא לווילנא להראות את ספרו לחכמי העיר ולשמוע חות דעתם, והמה ראו כן תמהו לראות איש בן־עיר־קטנה, מפליא להעמיק בחכמות אלה, וישישו לקראתו, תמכו את ידיו להוציא לאור ספרו, אף העירוהו להוסיף עיון ולמוד בחכמות הלמודיות, כי ראו והבינו כי כחות גדולים צפונים בקרבו, עתידים להתפתח ולהתגלות בהמשך הזמן. בין מחזיקי ידי החכם המופלא הזה הצטיין ביחוד הרב החכם ר' משה ראזענטאהל שזכרנו למעלה, אשר גם הוא השכיל בחכמות הלמודיות, ומאז הכירו, היה ביתו פתוח לרוחה בעד סלאנימסקי, להתאכסן שם אכסניא בכבוד כל ימי היותו בווילנא. ותקות נבוני ווילנא באה ונהייתה כי החכם סלאנימסקי הלך הלוך וגדול ושמו נודע בשערים. בשנים מועטות אחרי הדפיסו את ספרו הראשון הוציא לאור בווילנא (תקצ"ה) ס' כוכבא דשביט, בבאור מעלת חכמת התכונה וקורותיה, תבנית בנין העולם ומערכת צבא השמים בכלל והכוכבים השבטיים בפרט, ואחרי כן את ספרו הנכבד תולדות השמים, כולל ידיעת חכמת התכונה ויסודי חכמת הראות וכו' על פי השיטות החדשות. (ווארשא תקצ"ח) בימים ההם המציא מכונה לחשוב חשבונות חבור וחסור בדיוק עצום, ובא לווילנא להוציא לאור חפצו. אז נמצא לו הגביר החכם ר' הירש קלאצקא, ויצו לעשות ולהכין את המכונה על הוצאותיו, ועינו שם על מלאכת עושי המלאכה לעשותה כראוי, כי היה חכם ויודע במלאכות שונות. המכונה הוכנה להפליא כל רואיה, ובהמשך הזמן השלימה לחשוב חשבונות כפל וחלוק והוצאת השרש המרובע, וכל גדולי החכמים בווארשא הפליגו בשבח ההמצאה הזאת, וגם גדולי חכמי ברלין הומבאלד, יאקאבי, בעססעל, ענקע, קרעלע, נתנו כבוד לממציאה, ויהללוהו לפני כבוד הוד המלך, אשר משך אליו חסד רצונו, לתמוך את פעלו. אף חכמי פעטערבורג, האקאדעמיקים פוס ובוניאקאווסקי, אשר שאלה האקאדעמיא את פיהם בדבר המכונה הזאת, הפליאו בתהלתה, ובכבוד ממציאה מאד, ונשאו לו משאת פרעמיא של דעמידאוו מדרינה שניה, — חות דעתם נדפסה בס' פעטערבורג מצורפה אל הצעת פרשת

הגביר המשכיל ר׳ נ י ס ן ב ה ר ב ר׳ א ל י ע ז ר ראזענטאהל מיאשינאווקא. בבית דוד אשתו, הרב ר׳ צבי הירש קאצענעלענבויגען בית ועד לחכמים ומשכילים בימים ההם, למד לדעת ולאהבה את הספרות העברית, ומליצת הלשון, ובימי נעוריו, נסה כחו בשיר מספד על הרב ר׳ יהודה אשר ג י נ צ ב ו ר ג רעו ומורו, ובא השיר בדפוס על ספר ג ל ו ת ה א ר ץ ה ח ד ש ה להרמא״ג. וכאשר רבו עליו עסקיו, ולא נתנוהו להתעסק בחכמה, היה, באהבתו את השכלת עמו, למעוז ולמשגב לה כל הימים, בנדיבת נפש גדולה החזיק בידי כל חכם ומשכיל, ובכחו ובמאדו החרה להוציא לאור חפצי השכלת עמו בפרט ובכלל, כמו שיבוא עוד בסמוך (מת במבחר ימיו 10 אדר ראשון תר״ך). לרגליו בא אביו הרב החכם המעמיק הפלסופי ר׳ א ל י ע ז ר ראזענטאהל, כפעם בפעם לווילנא. ובהיות שטות הפלסופיות הישנות והחדשות שמורות מצורפות בלבבו, ונצורות על דל שפתיו, נפח רוח החקירה הפלסופית בלבב מיודעיו ורעיו בווילנא, ולחכמתו ניאותו טובי המשכילים בווילנא. הרב החכם הפלסופי הזה יגע כל ימיו בחבור ספר גדול י ע ו ד ה א ד ם, מחקר פלסופי עמוק בתכלית יעוד האדם בבחינת היותו בעל נפש משכלת. — הצעת הדברים היא להורות תועליות החכמות השונות אל השכלת האדם ויעודו האחרון, לפי שיטות הפלסופיות החדשות, וראשם מגיע לאחד את התורה והפלסופיא. אך לא השפיק להשלימו, כי ענותו הגדולה הניאה אותו לצאת בעולם המחברים. — ומאמריו השלמים והקטועים, נאספו, ונסדרו ע״י רעו ותלמידו בעיון הפלסופי ר׳ ש מ ו א ל י ו ס ף פ י ן. — ובעוד לא הגיע לזקנה מת הרב הזה בווילנא שנת תר״ו. — ובנו השני ר׳ שמעון ראזענטאהל גם הוא חכם גדול משכיל וסופר מפואר בלשון עברית ואשכנזית. ואם לא בא בקהל הסופרים, היה מעיר גם לעזור אל ההשכלה, בטעמו וברוחו. וממשפחתם:

הגביר התורני החכם הרב ר׳ מ ש ה ב״ר דוד ראזענטאהל. חכם וסופר, ומחזיק בידי חכמי ישראל. בביתו מצא מנוחה, אכסניא ועזר הרב החכם המופלא ר׳ ח י י ם ז ע ל י ג ס ל א נ י מ ס ק י בבואו כפעם בפעם לווילנא, והיה לו לעזר בהוצאות ספריו הראשונים.

הרב הדאקטאר ר׳ יוסף ב״ר משה ר א ז ע נ ס א ה ן, אשר גמר חק למודיו בהאוניווערסיטעט בווילנא. מכסא הרבנות אשר ישב עליו בעיר פיעסק בהיותו כבן י״ט שנה, ירד ובא ללמוד חכמת הרפואה, כמעט נפתחו שערי בתי מדרש החכמה לפני בני ישראל, מטעם הקיסר אלקסנדר הראשון. וגם בהיות חכמת הרפואה אומנתו היתה חכמת ישראל חמדת נפשו, ושעשועיו כל הימים, והיה סופר מובהק בלשון הקדש. וחבר ספר ת ק ו ת ע נ ו י ם שיר חזיון מוסרי במליצת השיר (כ״י ביד יורשיו).

§ 105 גם בערי ליטא הקרובות לווילנא נחה רוח חכמה והשכלה על יחידים בתופשי התורה, ובבואם לווילנא לרגלי עסקיהם או להדפיס

הרב החכם ר׳ ישעיה יעראסלאוו. ממיודעי חכם עמנו הרמבמ״ן . בבית אביו למד תורה וחכמה, וישמע בלמודים בהאוניווערזיטעט בברעסלוי, בעת אשר למד שם החכם וואכלער ידיעת דברי ימי עולם והחכם פאסאוו את ספרות לשון יונית, מלא חכמה ודעת בא לווילנא לקול הממשלה אשר קראתהו לשרת במשמרת מבקר ספרי ישראל, ובמשמרתו זאת עמד עד יום מותו ז׳ אדר תרכ״ד שלשים ושבע שנה. ובאחרית ימיו היה גם מורה קורות בני ישראל בבית מדרש הרבנים בווילנא · החכם הזה היה סופר מצוין בלשון אשכנזית, ומליץ יקר ונכבד מאד, וכל עתותיו הפנויות לו מעסקי משמרתו היו נתונות לחבור ספרים מספרים שונים, בחכמת ישראל, ובציור מדותיהם ותכונותיהם בספורים נעימים (נאוועללען), אך מרוב ענותו לא האמין בעצמו כי ספריו יהיו לתועלת, ולא הוציא מהם כי אם מעטים, ומהם דער מענש אלס עבענבילד גאטטעס, דער דענונציאנט, ושנים אלה נעתקו ללשון הקדש על ידי החכם הסופר הנעים ר׳ מאנעש בענדעטזאהן מהוראדנא. ובסוף ימיו הדפיס ספרו „דיא שעמיטישע נאכקלאנגע״ להוכיח קרבת לשונות בני שם עם לשונות בני הסלאווים, להראות ולהוכיח בזה כי על פי קרבת המשפחה אשר בין היהודים חסר מגזע שם, ובין הרוססים, מבני הסלאווים ראוי להם לשני העמים האלה לחיות חיי אחים —. ויותר שהיה טוגענדהאלד חכם וסופר, היה אחד המיוחדים בסוד המשכילים אל מצב השכלת אחיהם, וראש המדברים בכל מקום בלשון אשכנזית צחה ובמליצה נעימה מלאה חנש קדש בכל עת מצוא פרק חדש בהליכות ההשכלה בווילנא. מחזיק ידי סופרי ישראל, מעוררם ותומכם בחן שפתים ובמתת ידים. גם אמר באיזה שנים אחרי האחזו בווילנא לפתוח בית ספר לבני ישראל מיוסד על פי יסודות החנוך המתוקן, והודיע חפצו זה בקול קורא, אשכנזית ועברית, אך עוד לא באה העת המוכשרת וחפצו לא הצליח בידו.

הרב ר׳ אברהם בהגביר ר׳ יוסף זקהיים. חכם תורני ומשכיל בידיעות ולשונות, מודע וריע לסופרי ישראל, ובאו גם מכתביו לדוגמא בספר קרית ספר, ומכתב יפה אשר כתב אל החכם המפואר דאקטאר פירסט, אשר פנה אליו לבקשו כי יתן מהלכים למכתב־העתי דער אריענט, בווילנא. הלא הוא נדפס בספר הדביר ח״א, לרעו רמא״ג.

הגביר הנכבד החכם ר׳ הירש קלאצקא. יליד ארץ פולין ממשפחת גבירים חכמים ואוהבי ההשכלה בהליכות הבית וחנוך בניהם. ביתו היה פתוח לרוחה לפני כל שוחרי טוב ותושיה באמת, ואוצר ספרים הרבים מכל מקצועות חכמת ישראל, וביחוד ספרי ההשכלה, אשר יצאו לאור מימי הרמבמ״ן, היו לעינים לכל מבין עם תלמיד, באמץ רוחו ובנדיבת נפשו עמד למשגב אל מעשי ההשכלה בווילנא, לבלי חת, ולבלי הרף, כאשר יסופר עוד. ובא גם מאמר אחד ממנו בבאורי כתבי קדש בפרחי צפון ח״ר.

(תק"צ) כרמי חמד (ח' ט') פרחי צפון (א' ב') אוצר חכמה (א' ב') והיה לעזר הרב החכם הגדול דאקטאר פירסט בחבור ספרו הגדול Biblioteca Iudaića.

המשכיל השלם מוה' שלמה בר יהושע זאלקינד, סופר נכבד ויפה, ושר בשירים נעימים על טהרת לה"ק. הוציא לאור ספר שירים לשלמה (ווילנא תר"ב). וקיל שלמה, נ"כ קבוצת שירים בשנת תרי"ט. ובאחרית ימיו ספר שמע שלמה שירים חדשים גם ישנים, תרכ"ו. ובאו גם מאמריו ושיריו במכתבי העתי לבני ישראל בפרחי צפון, במגיד ובכרמל, וכן נמצאו דרשותיו, אשר דרש בבית מדרש הרבנים בווילנא בהיותו שם מורה הדת בבית הזה כעשרים שנה, בספר קובץ־דרושים, אשר יצא מטעם הממשלה כאשר זכרנו. — החכם הזה היה אוהב טהר לב אל השפה העבריה, ואל ההשכלה המדעת והמוסרית, ובכל חפץ נפש עזר להועיל, באמונה ובשקידה רבה, כפי מסת כחו. הוא ידע היטיב לשון אשכנזית, צרפתית, ופולאנית, אותן ואת ספרותן, והבין בחכמת החנוך. ובבית הספר אשר נוסד על ידו וידי ידידו הרב רמא"נ כאמור, עבד באמונה בדעת ובהשכל, וביותר באהבתו אל השכלת עמו, ובכחו זה יגע ועמל עד יום מותו ד' אדר תרכ"ח. — ולפי דבריו נמצא אצלו מוכן להדפסה ספר דברי שלמה. (שמע שלמה דף 100) וכנראה שהוא קבוצת מאמרים במליצה הפרזית.

החכם המשורר והמליץ הנכבד מוהר"ר מרדכי בר שניאור טריווש. עוד בעלומי ימיו חבר ס' תשועת עולמים שיר חזיון (דראממא) על הצלת ישראל ע"י מרדכי ואסתר. וכבר נראו בראשית בכורי בת שירתו, כי רוח משורר גדול מתנוסס בקרבו, ומעת אל עת התפתחו כחותיו ונשתלמו ידיעותיו. העתיק וחבר שירים רבים ושונים, ומאמרים יקרים ונכבדים על טהרת הלשון מעשי ידי אמן. ויהי למורה בבית הגביר ר' הירש קלאצקא הנ"ל, ולדאבון לב כל מוקיריו ויודעי עז רוחו וכביר כח חכמתו, נקטף הר"ר מרדכי טריווש בדמי ימיו, כמעט הגיע לשנת העשרים והחמש. — בשנת תקצ"ט. ובאו מעט מהרבה משיריו ומאמריו אחרי מותו בפרחי צפון ובכרמל, זקובץ יפה נמצא ביד גיסו ותלמידו בחכמת הלשון הרב החכם השלם ר' יהודה בעהאק. הוא הרב ר' יהודה בעהאק אשר לקט וסדר את הבאורים הישנים למקראי קדש, אשר יצאו לאור ע"י לעבענסאהן ובן יעקב, ואשר הוציא לאור ספר מחקרי לשון — כולל שני ספרים קטנים ונפלאים שיחת בעולם הנשמות ובית האוסף להרב החכם הנעלה ר' שלמה לעווינזאהן מפראג, עם הערות ונוספות מאת הררא"ד לעבענזאהן, ומאתו. (ווילנא תר"ט).

§ 104 ומגדולי חכמי העיר הזאת אשר הועילו הרבה להרחיב גבולות ההשכלה בווילנא, ולהעיר את האהבה אל ידיעת שפת קדש, ואל המדעים, ראינו להזכיר את:

הרב החכם המפואר ר' זאב וואלף טוגענדהאלד, בן

דביר חלק א׳. ובפרחי צפון ח״א וח״ב נדפסו ממנו מאמרים שונים נכבדים יקרים, ומכתב בתורת הקדמה לספר נדחי ישראל. — ויותר שהיה חכם וסופר, היה מעורר גדול, עוזר ומסייע לעבודת ההשכלה בווילנא, בכחו בעמלו, ובכספו יותר מדי כחו. הרב החכם הזה מת כבן ע״ת (א׳ תמוז תרכ״ט) בטעלז. ונשאר ממנו בכ״י באור על מדרש שוחר טוב, ובאורי מקראות ומאמרי חז״ל, והכל בדרך הפשט הקרובה לאמת. אליו הקדיש הרב ר׳ מרדכי אהרן גינצבורג את ספרו אביעזר.

הרב ר׳ יצחק אייזיק בן יעקב, חכם וסופר נכבד. מנעוריו השכיל אל אהבת לשון הקדש ועבד עבודה תמה להרחיב גבולותיה, לצרפה ולטהרה. בהיותו כבן עשרים וחמש השלים ספרו מכתמים ושירים שונים בצרוף מאמר יקר ונכבד על דבר חסכתמים וענינם, נקרא בשם מכתם ללמד. ספר יקר אף נעים מאד אשר חבר בעתות המרגוע מטרדות עסקי מסחרו ברינא, והדפיסו בלייפציג שנת תר״ב, לעת אשר אמר להחליף את עסקו בסחורות לחיי בשרים, בעסק הספרות העברית—מזון לנפש. בשבתו בלייפציג הוציא לאור: את ספר חובת הלבבות מוגה בעיון נמרץ ובפירוש קצר ומספיק לבאר המלות והענינים. ונלוה אליו מבוא בלשון אשכנזית מהרב החכם המפואר דאקטאר יעללינעק (לייפציג תר״ו). דברים עתיקים קונטרס א׳ וב׳, קובץ דברים יקרים לקדמוני המחברים רובם מכ״י עם הערות והגהות (לייפציג תר״ד תר״ו), ובשובו לווילנא הקדיש ימיו למלאכת הקדש להוציא לאור בחברת הרב ר׳ אברהם דובער לעבענסאהן מקראי הקדש עם הבאורים והתרגומים שנדפסו בפראג, (משנת תר״ח עד תרי״ג) כמו שזכרנו. שנים רבות עמל בחיבור אוצר המלים אשכנזית ועברית, ובהשכלה יתרה ודיוק עצום, אך בהגיעו עד אות יו״ד ראה כי תגדל כמות הספר מאד ולא יעצור כח להוציאו לאור וימשך ידיו מעבודתו זאת ויפנה לו אל חקר ספרי חכמי ישראל ותולדותיהם, ובזה הפליא לעשות, לסדר את ספרי שם הגדולים ועד לחכמים להגאון ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי, מלאכה שהיתה עמה חכמה ושקידה רבה, והוציאם לאור בשם: שם הגדולים בשתי מערכות מערכת גדולים, מערכת ספרים, בהוסיף עליהם תולדות הרב הגאון המחבר והערות מחוכמות בתולדות הגדולים וספריהם (ווילנא תרי״ג). ועוד הגדיל בספר אוצר הספרים, חבור גדול כולל כל ספרי חכמי ישראל מדור דור, בסדר נפלא עד מאד. — ובאו בו רשימות יותר משנים עשר אלף ספרים. — עודנו עוסק בבנין אוצרו הגדול הזה, אשר נשאר טמון וכמוס, והנה יהיה אבן פינה למוסדות קרית ספר לחכמת ישראל, להוציא לאור ספרים יקרי המציאות — ותהי ראשית מלאכתו, הדפסת ספר מאור עינים עם מצרף לכסף, בהגהה מדויקת ובתוספות הערות והוספות מאת המחבר, אך כמעט פתח שערי קריתו סגר עליו יומו ה׳ ט״ו תמוז תרכ״ג. — בהיותו כבן ששים ושלש. ומלבד הספרים שחבר וסדר באו דבריו בענינים שונים בבכורי העתים

(מדבריו בהקדמתו לספרו אשר יצא לאור בשנת תר"ה בווילנא) . עוד יצא מתחת עטו הנפלא, ספר יקר ונכבד מאד לקורות ישראל הוא ספר מלאכות פילון היהודי, (ווילנא תקצ"ז). בהיותו בגליל זאמוט ובקורלאנד התפרנס מעסק המלמדות בבתי הנגידים, ותלמידיו לקחו מפיו תורת הספרות העברית והאשכנזית, אשר גם בה היה כחו רב, ובכל המון התלאות אשר אפפוהו שקד על ידיעותיו כפי מסת כחו חדל, והרבה העתקות (ללשון אשכנז) יצאו מתחת ידו, אשר התפרסמו בין אחדים מחכמי העמים ויתנו לו יד ושם ביניהם עד אשר קבלוהו בשנת תקפ"ח בספר מלומדי קורלאנד "קורלאנדישעס געלעהרטענלעקסיקאן" (דבריו במכתבו אל אחד מרעיו, דביר ח"ב ל"א). אולם חולשת גופו גברה עליו, ויבקש לו עסק אחר קל ונקי להחיות נפשו ובני ביתו, וימצא לו מנוח בבית הגביר המשכיל ר"נ ראזענטאהל בווילנא, אשר נהלו וכלכלו בכבוד כמה שנים בעבודה אשר עבד עמו, בסדור חשבונות עסקיו, ובהשגחתו על למודי בנו יחידו. — ובאחרית חייו, בשנת תר"א, יסד בווילנא הוא ורעו החכם ר' שלמה זלמן זאלקינד בית ספר לילדי ישראל, על פי יסודות החנוך המתוקן — תחת השגחת החכם הגביר ר' הירש קלאצקא. הוא אחד מבתי הספר הראשונים לבני ישראל בווילנא, ובמשמרתו זאת עמד כמעט עד יום מותו ט"ז חשון תר"ז, בהיותו בן נ"א.

רבות עשה ופעל הרב החכם ר' מרדכי אהרן גינצבורג בימי חייו המעטים האלה, להרחיב גבולי הספרות העברית, להעשירה עשר רב ולהעיר את העם אל אהבת הלשון הקדושה, ואל ההשכלה המדעית בכלל, ובדמי ימיו נקטף ולא מצאה ידו להוציא את כל הספרים היקרים אשר חבר, ומהם יצאו אור אחרי מותו. החלק השני מספרו דביר, וספר אביעזר. פרקים אחדים מתולדות ימי חייו, ספר נפלא ויקר מאד. ומחברת חמת דמשק, על דבר עלילות הדם אשר היתה בדמשק בשנת ת"ר. ועוד נמצאו בכ"י, שלשה חלקים גדולים מספרו תולדות בני האדם והרבה מכתבים וקונטרסים, יקרים ונכבדים.

הרב החכם התורני השלם מוהר"ר מרדכי בהרב ר' בנימן נאטאנזאהן. הרב הזה ראה טובה רבה בימי עלומיו, ולמד תורה וחכמה הרבה בטוב לו, וגם אחרי אשר סר צל ההצלחה מעליו, ועולם המשא והמתן חשך בעדו, לא חדל מלשקוד על דלתי התורה והחכמה. בביתו מצאו מנוחה, נחמה ועזר, רבים מן המשכילים בעם מקרוב ומרחוק אשר באו לחסות בצל נדיבת רוחו, והוא תמכם העידם וסעדם לעשות תושיה, להשתלם בלמודים או להוציא לאור ספריהם. וברגעי המנוחה אשר נשארו לו, השתעשע להביא בכתובים, מחקריו וחדושיו, במקרא ובמדרש על דרך הפשט הברור והבקרת, ומהם יצאו לאור — מכתב גדול ונכבד אשר כתב אל הרב החכם המפואר דאקטאר יאסט, על דבר הקראים וספרותם — אשר אספו הרב רמא"ג בספרו

על טהרתה . ולרגלי אביו אשר תקע אהלו בווילנא בא גם הוא אל העיר הזאת כפעם בפעם ויתרועע את משכיליה וסופריה. וראשית דרכו בעולם ספרות ישראל היתה בספרו ג ל ו ת ה א ר ץ ה ח ד ש ה העתקה מספרי קאמפע, ואוהבי הלשון הקדושה ראו בו אור חדש, לכבודה לעצמה ולתפארתה. ובאשר היה ל ע ב ע נ ז א ה ן הראשון אשר למד את העם את מליצת השיר, היופי והנשגב הפיוטי, כן היה ג י נ צ ב ו ר ג הראשון אשר סלל לפניהם הדרך אל המליצה הפשוטה הפרזית, והרחיב גבוליה וגלה תעלומות עצמה ועזה, ומשך בכחו רבים מבחורי ישראל ומנבוניהם לשקוד על טהרת הלשון ולנסות כחם בספרות העברית, ובאהבתו את עמו ובחפצו הטוב להועיל להשכלתם על ידי השפה העבריה האהובה והיקרה לו, ולהגדיל גם כן כבודה ולהאדירה, נתן את לבו להביא להם ברכה מידיעת קורות העתים, מימי קדם וימי הדור, ובמקצוע זה הוציא לאור, אחרי אשר גם הוא בחר לו את העיר ווילנא למושב לו, את ספר ת ו ל ד ו ת ב נ י ה א ד ם (תקצ"ח) העתקת הספר המפואר ד י א ו ו ע ל ט נ ע ש י כ ט ע פ א ן פ א ל י ט ץ. עתותי רוסיא, הצרפתים ברוססיא (תר"ג) פ י ה ח י ר ו ת (מלחמת האשכנזים והרוססים בצרפת בשנות תקע"ג־ע"ה עד גלות הקיסר נאפאלעאן מעל אדמתו) (תר"ז) י מ י ה ד ו ר (הוא תולדות הימים החדשים מראשית ימי השנוים בצרפת בשנת תק"ל, עד ימי מסע נאפאלעאן לארץ רוססיא, בשנת תקע"ב) (תרכ"א) הספרים האלה אשר היו חדשים לבני ארצנו, כן בתוכן ענינם, וכן בסגנון לשונם, ובהצעת־הספורים הברורה והנעימה, היו קסם על שפתי מחברם, להטות לבב הקוראים אשר רבו ועצמו מיום אל יום, לחפצו הטוב לשמוע בלמודים להבין בינה לעתים, ללמוד וללמד ידיעת לה"ק ומכתבה בספר. ומה מאד שמחה נפשו „בראותו כי ספרו ק ר י ת ס פ ר אשר הוציא בשנת תקצ"ה לערוך מכתבי מסחר וריעות על פי חוקי הטעם הטוב, נפוץ בארץ, ורבת הועיל לתקן את עוות הסופרים הראשונים אשר קלקלו את הטעם הטוב בספרי מכתביהם, ואין ערוך לשמחה ההיא אשר שמחוהו האנשים אשר יצאו בעשר שנים האחרונות האלה (משנת תקצ"ה) מן החורים אשר התחבאו בם לדרוש חכמה בחשך ויוציאו לאור דברים גדולים וטובים איש איש בחלק החכמה אשר סגלתו הטבע אליה, ועוד זולתם ראה כתב ידי ילדים משכילים אשר לא מלאו ימיהם עוד לדבר אל העם בדפוס, והנם מעוררים את נפשם אל המלאכה היקרה אשר עתדה הטבע אותם אליה; ואחרי הראה לדעת כי נכבדה מחברתו קרית ספר לפתוח את הפתח הראשון אל אוצר הלשון אשר היה בחם בארץ הזאת, נמצא לחלק לה כבוד ולהשלימה בחלק השני אשר ירחיב את הפתח ההוא, ויוליך את ילדי בני עמנו לאט לאט ממעלה אל מעלה, ולתכלית הזאת הוציא לאור את ספרו ד ב י ר; כולל מכתבים ומאמרים גדולים יקירי הערך ומשלי מוסר ופרק אחד מתולדותיו, אוצר בקרבו כללי האמון ותורת גדול הבנים"

יסודתו, כפי דברי המחבר לטהר ה א מ ו נ ה מכל דבר שקר ולהקדישה קדש אך ל א מ ת. (ווילנא תרכ"ז) וזה לא כביר יצא לאור ספרו האחרון בשירים ומכתבי מליצה בשם י ת ר ש י ר י אדם (תר"ל). רוב שיריו הנכבדים והנפלאים נושאם להעיר למוסר חכמה, לאהבת החכמה וההשכלה, ולחבת הלשון הקדושה, אשר ראה ומצא ככלי ברכת כל טוב ותושיה לישראל, וכתנאי מיוחד אל ההשכלה הדתית בישראל, בדברים חוצבים להבות אהבה, יצייר רום מעלת האמונה הטהורה הצרופה, יקר ערך החכמה, וכבוד הלשון הקדושה, והצי־רעל פחים וגפרית ימטר על ראש הצבועים, בוזי חכמה, שונאי תורה, בונדי בגד בלשון עבר. גם בדרוש כחו גדול, ומדבריו חזקים מוצקים יורדי חדרי בטן. ומהם יצאו ס' ק י נ ת ס ו פ ר י ם הספד על הרב ר' מרדכי אהרן גינצבורג (אשר נדבר על אודותיו בסמוך) ובספר ק ב ץ ד ר ו ש י ם, אשר נשאו מורי בית מדרש הרבנים בווילנא בבית המדרש הזה, (יצא לאור מטעם הממשלה שנת תרכ"ד). עוד יגע הרבה בבאורי כתבי הקדש על פי מחקרי הלשון, ונדפסו מבאוריו כהוספה אל מקראי הקדש אשר הוציא לאור, ובספר מיוחד, בשם באורים חדשים או תורת האדם. (תרי"ח) ועוד נמצאו מהם הרבה אצלו בכתובים. ובקנאתו לכתבי הקדש ובחום אהבתו את לשון הקדש נחה עליו רוח השיר בהקדמתו לספרו זה, וישר את הטורים הנפלאים האלה:

עַמּוּדֵי עוֹלָם סִפְרֵי קָדְשֵׁנוּ
כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל בְּעֹז הֵם תָּמָכוּ
סִפְרֵי־חֲסִין יָהּ מָגִנֵּי נַפְשֵׁנוּ
לֹא נָפַל בֵּית יַעֲקֹב, לוּ בָם נִסְמָכוּ
עָמְדוּ הֶחֱזִיקוּ עַמּוּדֵי שָׁמַיִם
עַמּוּדֵי אוֹר הֵם מִיָּדָם קַרְנַיִם.

וּשְׂפַת אֵל שַׁדַּי מִפִּיהוּ נֶאֱצָלָה
נֹגַהּ לָהֶם סָבִיב מַרְאֵה הַקֶּשֶׁת
נֹגַהּ כָּאוֹר הִיא וּכְעֵין הַחַשְׁמַלָּה.
אוֹר חִצִּים וּלְשׁוֹן אֵשׁ, לָשׁוֹן וַאֲרֶשֶׁת.
חֹם וָאוֹר כֻּלָּהּ, בֹּעֵר וּבָאֵר
חֵמָה אֵשׁ יָקוּד, אוֹרָהּ—עַד יָאֵר.

§ 103 הרב הסופר הגדול ר' מרדכי אהרן ג י נ צ ב ו ר ג נולד שנת תקנ"ו לאביו הרב החכם ר' יהודה אשר גינצבורג, בסאלאנט, (אשר זכרנו למעלה §) ונתגדל על ברכיו לתורה ולחכמה. ומרוחו אצל על בנו יקירו, להבין בהבנת המקרא ולהרגיש נעם מליצת לה"ק

פינאיילישאק, בית משכן חותנו, קנה לו ידיעות בהגיון בחקירת הדת ובלמודי המדעים כפי אשר עלה בידו למצוא בספרי חכמי ישראל אשר אסף וקבץ לו, בא שוב שנית לווילנא, והתפרנס מעבודת המלמדות ללמד לבני הגבירים תלמוד ומפרשיו הגדולים גם סה"ק לשון וספר עברי, ועבודתו זאת שפרה עליו, כי ראה ברכה בה להעמיד תלמידים משכילים ולהפיץ ידיעת הלשון והמליצה, וידיעות מועילות בין בחורי ישראל. בימים ההם הוציא לאור את ספרו אבל כבד הספד על הגאון ר' שאול קאצענעלענבוינען, (ווילנא תקפ"ה) ספרו זה הקטן בכמותו, היה גדול הערך באיכותו לשעתו שפה ברורה, צרופה ומזוקקה, רעיונות נעלות ונשגבות אשר לא שמעו ולא האזינו עד היום חכמי ווילנא מפי סופריהם, שמעו מפי החכם הצעיר הזה, וידעו כל מבין עם תלמיד כי משורר נאמן, מליץ נשגב, וגואל לשפה הקדושה עמד בקרבם; ולא נפריז על המדה אם נאמר כי היה הספר הקטן הזה ראש פרק חדש בתולדות הספרות העברית לסופרי ליטא. בעשר שנים ויותר עשה הרב ר' אברהם דובער לעבענסאהן במלאכת המלמדות, וכאשר כבדה עליו עבודתו, היתה עליו יד רעיו, וביחוד יד המיוחד שבהם הגביר המשכיל ר' ניסן ראזענטאהל, להפקיד את כספם בידו ויהי לסרסור או לאיש הבינים בין המלוים והלוים, וימצא חית ידו ברוחה כמה וכמה שנים. ובכל היותו טרוד בעסקי הכסף, לא עזב את עסקי חכמה, והם היו שעשועיו, רוח השירה דברה בו ומלתה על לשונו תמיד. ובימים האלה הוציא לאור את ספרו שירי שפת קדש חלק ראשון (לייפציג שנת תר"א.) אשר נודע לתהלה לכל אוהב שפת קדשנו. ובשנים מועטות אחרי כן, התחיל במלאכה גדולה, הוא ורעו החכם ר' יצחק אייזיק בן יעקב, והוציא לאור את כתבי־הקדש בחוברות עם התרגום האשכנזי והבאורים כתבניתם אשר יצאו בפראג. בהוסיף עליהם לקוטים מן המפרשים והמבארים הראשונים והאחרונים, ובאורים חדשים אשר חדש הר"ר לעבענסאהן בעצמו, מלאכה גדולה היתה והפצה הצליח ביד שני החכמים האלה, וכשלשת אלפים עקסעמפלארים מכתבי הקדש יצאו, ונמכרו בכל ערי מושבות היהודים ברוססיא. ותועלת גדולה מאד הועילו בזה לאין ערוך כי בכל המקומות אשר באו ויצאו קוי אור התרגומים והבאורים הנכבדים האלה, סללו ופנו דרך לפני הבנת המקרא על פי פשוטה ולפני אהבת ידיעות לשון הקדש — גם בימי עבודתו הרבה, הזאת רוח בת שירתו נוספה בו, וישר שירים שונים נפלאים ונשגבים אשר אספם והוציאם בשם שירי שפת קדש מחברת שניה שנת תרט"ז. — בשנים אחדות אחרי כן שב והוציא לאור שנית את המחברת הראשונה מספרו שירי שפת קדש, בתקונים ותוספות רבות. (שנת תרכ"א). ובהתפטרו ממשמרתו משמרת מורה ראשון ללשון עברית וארמית בבית מדרש הרבנים בווילנא שעמד בה כעשרים שנה משנת תר"ח, הוציא לאור ספרו הנכבד אמת ואמונה, שיר חזיון (דראמא) בשלש מערכות —

נא אל מחוז הצפוני המערבי ונסורה אל קרית המחוז הזה העיר ווילנא, אשר ממנה יצאה תורת ההשכלה והתעוררות רוח תבונה למרחקים. מן החכמים המשכילים ילידי העיר הזאת אשר עשו חיל בספריהם ובמעשיהם, ללמד את העם דעת ולהעירם לחקר חכמה יזכרו לברכה:

א) הרב הגדול החכם המפורסם ר' צבי הירש בר' שמחה קאצענעלענבויגען, שמש בילדותו את גאוני עירנו וביחוד גיאות לאור הגאונים ר' שאול קאצענעלענבויגען ור' אברהם אבלי ראשי המורים בקהלת ווילנא. ובהיותו כבן עשרים ושש הוציא לאור את ספרו נתיבות עולם והוא כולל חדושים ובאורים על הברייתא דל"ב מדות, ובו הראה כחו הגדול בהלכה בהגדה והבנת המקרא על פי חקי הלשון ושמושה, וביותר בקיאות גדולה בספרי חכמי ישראל. ועוד קודם לזה הספיד את הגאון המובהק ר"ח מוולאזין בספר נחל דמעה, ונראה גם בספר הזה, ידיעתו הגדולה והרחבה בדברי חז"ל בדרך הפשט. בחדושיו ובאוריו ובשיריו אשר הקדים לשני ספריו אלה העיר רוח הלומדים יודעי ספר להבין במקרא ובמליצת שפת קודש; ובמות מורו הגאון ר' שאול קאצענעלענבויגען עורר קינה גם עליו והספידו בספר גבעת שאול, בשיר נכבד, ובדרוש יקר מלא חכמה. רב ימיו היה מגדולי הסוחרים בעיר, ובשנת תר"ח הוקם על לאינספעקטאר בבית מדרש הרבנים בעירו ושרת במשמרתו זאת עד יום מותו (ט"ז אדר תרכ"ח) כעשרים שנה. ובכל טרדותיו הרבות לא חדל להגות ולחדש חדושי תורה, ולכתוב מאמרים מושכלים בחקירות הלשון בהבנת המקרא ומדרשי חז"ל; ושעל כן הוציא לאור בשנת תרי"ח את ספרו נתיבות עולם מהדורא שניה בהוספות באורים חדושים, כפלים לתושיה, על המהדורא הראשונה, והביא מפרי חכמתו ברכה אל מכתבי העת לחכמת ישראל שיצאו בימיו. ויותר שהיה חכם וסופר, היה לראש לכל המתחזקים עם החכמה וההשכלה בווילנא, ומגן בעדם משנאת עם וקנאתם; כי היה גם אחד הפרנסים הגדולים הגבאים בכל החברות הקדושות, ועוסק בצרכי הצבור בעיר ובמדינה באמונה ובהשכלה, על כן נשאו פניו גם הלומדים החשובים הרחוקים מן ההשכלה, ודברו דבר שלטון.

ב) הרב המשורר הנפלא החכם המבאר הגדול ר' אברהם דוב בער לעבענזאהן יליד ווילנא. עד שנתו העשתי עשרה היה למודו אך ספרי התלמוד לבד, ומאז למד אצל הרב ר' משה כהן (אשר קראהו הגאון ר' שאול קאצענעלענבויגען לווילנא מפלאצק, ללמד את משפטי הקריאה בס"ת על פי כללי הדקדוק) ראשית דרכי הנקוד והקריאה בס"ת, ואז נודע לו „כי יש תורת ה' תמימה, ולשון קדש שלמה, וחכמת דקדוקיה נעימה" ותתחיל להבין מעט מעט ובאהבה עזה במקראי קדש ובדרכי הלשון והמליצה. ובהמשך הימים השתלם בחכמת הלשון והבנת המקרא עד להפליא, ורוח משורר שירי שפת קדש חודש בקרבו. ואחרי עברו ימי הילדות והבחרות ובעיר קטנה הסמוכה לווילנא,

בבית עקד ספרי הגביר הזה מצא אייכענבוים ספרים מספרים שונים אשר לא שמע שמעם עד היום, ובחשק נפש שקד עליהם, והכמתו הלכה הלוך וגדולה, כן בחכמת המאטעמאטיק וכן בידיעות אחרות, ולמוד הלשונות. כשתי שנים ישב אייכענבוים באומאן ומשם בא לאדעססא, ויעמוד גם שמה כשתי שנים— ויפנה אל העיר מאהליב על הדניעסטער, וימצא מנוחה בבית הגבירים ראפאלאוויטץ ולעוויסאהן, ושכר טוב בעמלו עמל מורה לבניהם. משם שב לביתו אל עיר מולדתו ואחרי אשר נסה דבר במסחור במעט הכסף הנשאר לו מפרי עבודתו ולא הצליח חפצו בידו, שב להיות מורה לבחורי בני ישראל מבקשי דעת, ובשנת תקצ"ג שב שנית לעיר מאהליב ומדי התעסקו בלמוד חכמת המאטעמאטיק לתלמידים, השתלם גם הוא בחכמה זו עד להפליא. בשנת 1844 (תר"ד) נתמנה למשגיח על בית הספר לילדי בני ישראל בקישענעוו. ובשנת 1850 (תר"י) נקרא להיות אינספעקטאר בבית מדרש הרבנים בזיטאמיר, ושרת במשמרתו זאת אחד עשר שנים עד יום מותו כ"ה טבת תרכ"א (25 דעצעמבער .1861) והוא כבן ס"ה. הרב החכם הזה בהיותו כל ימיו, מורה ומפקח על החנוך זרע זרע רב להשכלה, לאהבת לשון הקדש והמדעים, והועיל הרבה לטהרת הלשון, ולזקק הטעם ביופי המליצה והשיר, בשיריו היקרים אשר באו בספריו: קול זמרה, והקרב. הספר הראשון הוא אספת שירים שונים, מהם מפרי בת שירתו, ומהם העתקות, נדפס בלייפציג שנת תקצ"ו. והשני הוא שיר אחד גדול על שחוק השאך שיר נפלא עד מאד לא בא דוגמתו בשירי שפת עבר במינו, נדפס בלונדון שנת ת"ר ונעתק גם ללשון רוססיא על יד החכם המפואר ר"י ראבינאוויץ. ובאו ממנו גם מכתבים בספרי כרם חמד בבאור מאמר אחד להראב"ע בספרו יסוד מורא; מעיד על חכמתו הגדולה בחכמת המאטעמאטיק. ומתפצו הטוב להועיל לבני עמו וללמדם דעת החכמה הזאת בשפת קדשם, העתיק ספרי החכם הצרפתי Francõre מלשון צרפת ללה"ק. ונדפס החלק הראשון מהם בווארשוי, אך לא יצא לאור באשמת המדפיסים, וכל הספרים נמצאו בכ"י, מוכנים להדפסה *). עוד מצאנו זכרון שני חכמים מליצים מפוארים, אשר קדמו בשיריהם את הספר תעודה בישראל, והם ר' אהרן לערנער, ור' ברוך משאצקים מקרעמעניץ (בשנת תקפ"ה). ור' אהרן לערנער מצאנוהו ג"כ מסבים בשיר יפה על ספר שבילי עולם להר"ר שמשון בלאך.

§ 102 אחרי אשר זכרנו מעשי ההשכלה בנגב מדינת רוססיא, ואת ראשי הפועלים והמעוררים את העם לתושיה בכלל ובפרט; נבואה

*) Разсвѣтъ 1860.

עוד חבר החכם הנעלה הזה ספרים הרבה אשר לא הספיק להוציאם לאור בחייו, ומהם יצאו אחרי מותו ספר א ח י ת השלוני, וס׳ ז ר ו ב ב ל, שניהם ספרים נכבדים מאד בבאור יסודות התורה שעל פה, כהשלמה לספרו ב י ת י ה ו ד ה.

כוונת הרב הגדול הזה בכל ספריו אשר חבר, היתה לבאר פרשת אמונת ישראל, משפטיה ומנהגיה, ולהעמידה לאות ולתעודה בישראל ובעמים, למען ידעו בני ישראל בני הדור הזה, מה חובתם לפי משפטי תורתם ומה יפה להם לעשות, להטיב ולהרים מצבם המוסרי, המדעי והאזרחי. ולמען ידעו חכמי העמים כי שוא טפלו על תורת ישראל אויביהם כי נקיה היא אמונתם מכל עלילה ואשמה, והחסרונות והקלקולים שדבקו ביהודים לא ממקור תורתם יצאו, כי אם ממקור קורותיהם הרעות, ובמעל המתחסדים, הצבועים, או הפתאים התמימים אשר לא ידעו משפטי תורת ישראל. והנה ראוי הוא האיש המצוין הזה, שיחקרו דבריו ומעשיו ויבואו בספר תולדותיו. ולפי נושא מאמרנו זה, יספיק לנו לאמר, כי היה המעורר הראשון בקרב בית ישראל ברוססיא, מעורר כחות ישנים בלבבות יודעי ספר בקרבנו להתבונן להבין להשכיל ולעשות. כבן שבעים ושתים מת (שנת תר״כ) ועד יום מותו עמל ויגע בחכמת ישראל וב ס פ ר ו ת ה.

§ 101. ומחכמי הנגב נודע לתהלה הרב החכם ר׳ יעקב איכענ־בוים, מילידי זאמושץ (נולד תקנ״ו 1796). בבית אבותיו נתגדל ונתחנך בדרכי החנוך התלמודי המקולקל אשר שלט בארץ, ובעודו נער הקרה ה׳ לפניו איש עובר אורח איש נבון וחכם מחכמי ישראל הנודדים, אשר נפח בו נצוץ אהבה אל חכמת המאטעמאטיק, ומאז התעוררה בו לא עזבתהו כל ימיו, וברוח מבינתו כי גדולה הפליא לעשות בחכמה זאת. ומחותנו אבי אשתו השניה למד חכמת לשון עברית והמליצה, ורוח השיר החל לפעמו. ובהמשך הזמן למד ראשית דעת לשון אשכנזית. עד הימים ההם למד את חכמת המאטעמאטיק מספרי חכמי ישראל אשר מצא והשיג, וכאשר נפתחו לפניו שערי לשון אשכנזית נפקחו עיניו, וראה את הספר של איקלידעס, המפואר בפי כל חכמי ישראל, בתשוקה עזה שקד ללמדו ולהבינו, ולמען יבוא עד תכונתו, העתיקו כלו ללשון הקדש, בלשון שהורגל בה. ועוד נמצאה העתקתו אשר הכין בשנת 1819 בהיותו בן חמש ועשרים שנה, בכ״י. וגם חכמת האלגעברא החל ללמוד אז מספר אחד חבר בלשון הקדש. מזוין בידיעות כאלה יצא מעיר מולדתו לבקש לו פרנסה באחד המקומות בנגב רוססיא, ויבוא אל עיר אומאן, וימצא חן בעיני חכם העיר הגביר ר׳ ה י ר ש ב ע ר ה ו ר א ו ו י ץ אשר זכרנו, ויחזיק בו, ויהי איכענבוים מורה לילדי בני גבירי העיר, וימצא פרנסתו בריוח, ובבית הוראוויץ מצא מזון לנפשו השוקקה כי ביתו ולבבו היו פתוחים לרוחה לפני כל שוחר דעת ומבקש חכמה מבחורי ישראל. העירם והאירם באור חכמתו, ותמכם ונהלם ביד נדיבתו הגדולה.

הרב החכם הזה היה אחד הראשונים אשר מצא עז ותושיה לעמוד כמליץ טוב בין אחיו בני עמו ובין הממשלה הרוממה, להעיר ולפקוח עיני בני עמו מה הזמן והממשלה המכלכלת את עתות העמים, דורשים מהם, ולהביא גם דברי העם לפני הממשלה, לבאר ולהוכיח גם צדקתם ולהסיר מעליהם כל עלילות שוא ותפל —, ובמלאכת הקדש עשה הרבה והצליח. ספרו תעודה בישראל עשה רושם גדול בישראל, והעיר לבב רבים מן הלומדים ותופשי ספר, להתבונן על השאלות הגדולות אשר עליהן יסד לעווינזאהן את ספרו זה ופתרונותיהן. בפעם הראשונה שמעו קול חכם מדבר אליהם, בדברים הנוגעים לכל אדם בישראל, שפה ברורה בסגנון מליצה פשוטה, אמרות טהורות. היום הזה ראו כבוד החכמה והמדע בישראל, ומחזה וצבאות אנשי שם מדורות עולם עוסקים בתורה ובחכמה, ומפליאים לעשות להם שם עולם בישראל ובאדם, ותפקחנה עיניהם. — והממשלה הטובה אשר התודע לה לעווינזאהן מצאה אותו חכם ומשכיל כדאי לבאר ספקותיה בעניני אמונת ישראל ומנהגיהם, והשר הגדול אימנויל ליפן (Князь Емануилъ Ливенъ) שר השכלת העם בממשלת רוססיא בימים ההם פנה אליו בשנת 1827 בשאלות הרבה על אודות יסודות אמונת ישראל, לפי משפטי התלמוד. על השאלות האלה השיב לשואלו דבר בלשונו, ובשומו אל לבו כי פתרון השאלות האלה ראוי ונחוץ להיות ידוע לכל בן תורה, עמד וחבר ספרו הנפלא בית יהודה. כולל קורות — דת משה וישראל, ובאור יסודי הדת וגדריה, וקורות האומה במעמדה המדיני בקצרה, ראשי החבורים בתורה שעליהם הטבעו אדני הדת וראשי החבורים בחכמות ומדעים שנתחברו בכל זמן מן הזמנים. והרבה הערות חדשות ומועילות בלשון המשנה והתלמוד ובקורות ישראל. הספר הנכבד הזה, אשר השלימו בשנת תקפ"ח יצא לאור בשנת תקצ"ט, בווילנא. — וגם הספר הזה האיר עיני רבים משוחרי דעת, והעיר את רוחם לדרוש ולחקור בחכמת ישראל, את שני הספרים הנזכרים שב והדפיס מחברם שנית, (תרט"ז, תרי"ח) ושם נוספות רבות על השני מהם הוא ס' בית יהודה. גם ספרו הנפלא אפס דמים, אשר חבר לבקשת איזה גבירים בעם, להוכיח שקרות עלילות הדם. כולל הערות הרבה טובות ומועילות להשכיל בקורות האומה ובספרותה הלא הוא נעתק ללשון אנגלית על ידי החכם המופלא הרב ר' אליעזר דאקטאר לעווע, לעת התחדשה העלילה הזאת בדמשק, שנת ת"ר. ונאוה תהלה לספרו היקר בית האוצר, מחברת ראשונה ושניה הכוללת חקירות יקרות בחכמת לשון עבר ביחוסה אל שאר הלשונות בנות קדם, בתורות אמונות עמי המזרח, ובקורות הספרות העברית (ווילנא תר"א).

ספרו אשר זו תכליתו לתקן מצב המוסרי של בני ישראל תקון כללי, въ награду за его сочиненіе имѣющее предметомъ нравственное преобразованіе еврейскаго народа,

בתור מעתיק ויפק רצון מאת הממשלה . מחלתו הביאתו לגאליציא
להתרפאות שמה , ובבקשו רפואה לגופו החלש , מצאה רפואת נפשו ,
כי התודע אל כל גדולי חכמי גאליציא ובא בברית אהבה עמם , עם הרב
ר' יוסף פעריל בטארנאפאל , וביחוד עם חכמי בראד אשר היתה מרכז
ההשכלה בשיטת רבינו הרמב"ם"ן — בימים ההם , ויתרועע את החכמים
המופלאים , ר' נחמן קראכמאל ר' שלמה ליב ראפאפארט , ר' יעקבקא
לאנדאו, ר' ליב מיזים , ר' יצחק ערטער , ר"מ לעטטעריס , ר' שמשון
בלאך , ור' בעריש בלומענפעלד . ובעזר משכילים אחדים ממיודעיו
יסד שמה בית ספר לראשית הלמוד ושמו יצא לתהלה . והגיע
גם אל עיר מולדתו , אז שלחו קרוביו בני משפחת לאנדעס־
בערג , וקראו לו לשוב ולהיות מורה לבניהם (שנת 1818) . ובעשותו
את מלאכתו , להשכיל את בני עירו באמונה , נחה עליו הרוח להועיל
ולהשכיל לכל אחיו בני ארצו , ומאז נתן את לבבו לחבר את ספרו
ת ע ו ד ה ב י ש ר א ל . ויהי אך נשמע דברי מחשבתו זאת בעיר ,
ויחלו הקנאים לעיין אותו ולהצר לו , עד אשר הוכרח לצאת משם
לבערדיטשוב לקול הקורא לו , שמה קבלוהו יודעי שמו בכבוד ואת
חנוך בניהם הפקידו בידו . בעיר בערדיטשוב היתה מקום מנוחתו ,
ומשם יצא וסבב כפעם בפעם בערים הסמוכות , וביחוד בטולצין ,
ללמוד לדעת את מחסורי העם , וללמדם דעת צרכי ההשכלה . ובכל
מקום בואו עשה והצליח . ובשנת 1822 שב עוד הפעם לעיר מולדתו
כי כבדה חלישות גופו עליו . ושמה בשנה הבאה 1823 השלים את
ספרו הנזכר , אשר נדפס בווילנא שנת תקפ"ח בהשתדלות הרב החכם
ר' מרדכי נאטאנזאהן , ובהסכמת הרב הגאון המופלא החכם מוהר"ר
א ב ר ה ם א ב ל י . נושא הספר הזה לבאר ולהוכיח א) את ההכרח
לכל אדם בישראל ללמוד לשון הקדש עפ"י הדקדוק בתכלית השלימות ,
ב) היתר למוד לשונות העם ותועלת ידיעתם הגדולה , ג) היתר למוד
חכמות חצוניות , ותועלת למודם , ד) הכרח למוד המלאכות , ומה טוב
לכלל העם להרבות במלאכה ולמעט במסחרים הקטנים והמחיות .
ה) תועלת עבודת האדמה . את חמש השאלות האלה באר בחכמה
רבה , בראיות מוכיחות חזקות ונאמנות , מכל ספרות ישראל אשר היתה
פתוחה לפניו , ובעדות מעשי גדולי חכמי ישראל מדור דור . ובדרך
הלוכו לבאר את השאלות האלה נגע גם בדברים אחרים מושכלים ,
להעיר ולהשכיל . עוד הספר היקר הזה בכתיבת יד , וטיכו יצא בעולם
ובהצעת השר הגדול ר' ג' בלודאוו , אשר היה אז השר המפקד על
עניני הדתות של בני האמונות השונות זולת הנוצרית הארטאדאקסית .
Главно - Управляющій духовными дѣлами иностранныхъ
исповѣданій , הואיל כבוד הוד הקיסר ניקאלייא הראשון לשאת את
פני המחבר בסך אלף ר"כ *) .

* ובפתשגן כתב הפקודה הזאת נאמר . כי נתן לו הסך הנ"ל השורה חלף עמלו בעד

למורים בבית, לפי תכנית הלמודים, למדו שמה: כתבי־הקדש עם תרגום אשכנזית ובאור, לה"ק, דקדוקה ומליצתה, איזה מסכתות מתלמוד בבלי, וספרי מוסר לחכמי ישראל. וכן לשון רוססית אשכנזית צרפתית, דקדוקיהן ומליצותיהן. מאטעמאטיק, פחיזיק רעטאריק, קורות רוססיא, וקורות העולם, געאגראפיא, ומערכת ספרי מסחור. זימטענפעלד עמד בראש הבית הזה כשלש שנים, ואחריו בשנת תקפ"ט נקרא הרב החכם המפואר ר' בצלאל שטערן, לשרת במשמרתו, ומאז בא הרב הזה הרחיב גבולותיו, והגדיל כבודו, בהשכלתו המקפת, ובחכמתו הרבה, וביותר באהבתו את התורה והחכמה. והנה לא נודע לנו אם חבר הרב החכם המפואר הזה ספרים להרחבת החכמה והמדע בקרב עמו; אך זאת ידענו כי היה מחזיק ביד כל מחבר חכם ומשכיל, מעירו ותומכו כפי יכלתו. ומה שמח לבו ויגל כבודו בקבלו את החוברת הראשונה מן המ"ע פרחי צפון אשר יצא בווילנא בשנת תר"א. בראותו חבורת חכמים משכילים מתעוררים להעיר את האהבה אל שפת קדשנו ואל חקרי חכמת ישראל. (יעוין מכתבו אל המו"ל את הפר"צ. חוברת שניה). את אהבתו לעמו, וחפצו הטהור להועיל להשכלתם הראה הרב המופלא הזה, בהיותו ציר שלוח מן המחוז הנגבי, אל סוד אספת הרבנים אשר היתה קרואה מטעם הממשלה הרוממה פיטערבורגה, לעמוד על יד המיניסטעריום שעל השכלת העם בשנת 1844. לתקן תקנות החנוך לבני ישראל בארץ רוססיא, לפרש פרשת תכנית הלמודים לכל בתי הספר אשר אמרה הממשלה ליסד. ולדאבון לב כל יודעיו ומכיריו מת בלא עתו בשנת 1853. — החכם הנעלה הזה עלה בידו, ליסד בית ספר לבני ישראל נ"ב בעיר קישענעוו (כאשר שם עליו הנסיך ווראנצאוו. *) כי החסידים אויבי ההשכלה, גם המה הוקירו את חכמתו הגדולה ואהבתו־אמת לעמו ולא יכלו להשיב ריקם את פניו. אולם לא נודע לנו אם האריך בית הספר בקישענעוו ימים, ולפי הנראה לאשר לא ממקור דעת נפש יושבי העיר הזאת יצא הבית, לא מצא לו מסעדים נכונים פנימה, ובסור צל שטערן מעליו, מטו יסודותיו.

§ 100. ומגדולי חכמי הארץ בישראל אשר פעלו פעולה רבה על ידי הספרות העברית לפקוח עיני העם לדעת את טוב השכלה ופריה, יזכר לטוב ראשונה הרב החכם הכולל מוהר"ר יצחק בער לעווינזאהן, נולד בעיר קרעמעניץ בגובערני וואהלין. שנת תקמ"ח (2. סעפטעמבער 1788). בהיותו כבן י"ח נודע שמו לתהלה כתורני ומשכיל, בימים ההם למד את לשון רוססיא והבינה על בוריה, ובשנת 1812 תקע"ב עמד על יד הגענעראל הירש אשר חנה בראדעוויל,

---

*) Notices historiques et Caracteriustiques sur les israelites d'Odessa. par Ioachim Tarnopol. 1855.

האומה באהבת שאריתה ותקומתה; נראה בהמשך דברינו, כי לפי מהירות מעשה ההשכלה בנגב רוססיא, כן מהר זמן בשולה, וכן מלא צבאה והעבירה את המטרה, ולפי אחור מעשיה בליטא כן גבוגו פעמיה ולא נטו מעגלותיה עוד. וכמו כן לפי שהיתה עבודת ההשכלה בנגב רוססיא מולדת חוץ, מאת חכמי מדינת גאליציא יצאה, אשר היו כבודדים במחשבותיהם והשקפותיהם בין המון העם ילידי רוססיא, לא היתה לו יד פעולה על ההמון. בתי הספר אשר יסדו, לבניהם יסדו, ובניהם למדו בם. ואך מעט מן המעט, מילידי הארץ ואזרחיה היהודים באו לדפוק על שעריהם, ומיסדיהם מנהיגיהם ומוריהם בכל היותם חכמים גדולים בחכמת ישראל, ויודעי מדע, הספיקה להם עבודתם בגבול בית פעולתם המוכנת לפניהם, ולא עברו את הגבול לפעול גם מחוצה לו, ולהועיל להתעוררות אל ההשכלה בקרב המון העם הרב מבני ישראל יושבי ארץ רוססיא האדירה. גם בספרות ישראל לא הציבו להם יד כי אם מתי מספר. על כן יהיו דברינו על מהלך ההשכלה בנגב רוססיא מועטים.

בשנת תקפ"ב כבר היה בית ספר לנערי בני ישראל מיוסד בעיר אומאן אשר באוקריינא, אשר יסדו החכמים המפוארים הנגידים ר' הירש בער הורוויץ *) ור' משה לאנדוי, ומפקח על הבית הזה היה החכם ר' מאיר הארן. ונודע שם הבית הזה על ידי שיר מספד, אשר ספדו תלמידיו על אבדן אחד מחבריהם פאר התלמידים, הבא בבכורי העתים לשנת תקפ"ב, בצרוף תפלה בשלום הבית אשר התפללו הנערים, השיר וכן התפלה כתובים על טהרת לשון הקדש. ומעידים במיסדי הבית כי היה לבבם ועינם ללמד את תלמידיהם מליצת לה"ק להרגילם במליצותיה. אך לא ידענו כמה ארכו ימיו, ומה פרי שוה לו לאורך ימים, וכפי הנראה כאשר בא כן חלף הלך לו, כי לא מצא לו עזר וסעד בקרב המון העם, אשר היו רחוקים עוד מדעת חובת החנוך. ידי אורחים נטו לו קו, וכמלון אורחים עמד במדבר. לא כן עם הבית אשר יסדו גבירי עיר אדעססא, אשר ידם היתה רב להם להחזיק במעוזיו, והנסיך וואראנצאוו היה בעוזרם, לתת בטוחות נאמנות למוצא הוצאותיו. החכם זיטטענפעלד ועמו החכמים ר' שמחה פינסקער (אשר על אודותם נדבר בסמוך ביחוד) ר' אליהו פינקעל (מבני בניו של הגאון החסיד מווילנא) ר"י הורוויץ, יסדוהו ובשנת תקפ"ו (6. נאוועמבער 1826) נפתח לרווחה, למרות עיני החסידים, אשר התנכלו לו, ואמרו להניא את המיסדים ממעשיהם. החכם זיטטענפעלד היה לדירעקטאר ושלשת רעיו הנזכרים

*) הוא החכם המופלא אשר עזב את ארץ מולדתו וילך לו להסתפח באנגליה, ושם הפליג בחכמה ויהי למורה פראפעסאר ללשונות בני קדם (אריענטאלישע שפראכען) בהאוניווערזיטעט בקאמברידזש.

ידיעה מסוימת, ומבין בלשון פולאנית ורוססית (אביעזר). מרוח חכמתו אצל על בנו ר' מרדכי אהרן, והיה לאות ולעינים למכיריו ומיודעיו בכל המקום אשר ישב; וביחוד רשומה פעולתו בווילנא העיר אשר ישב שם בסוף ימיו, ושמה מצא לו קבר בשנת תקפ"ג. וספדו לו משכילי העיר בקינותיהם אשר באו בדפוס בראש ס' גלות הארץ החדשה, אשר העתיק והוציא לאור בנו הרב הנ"ל (שנת). והשאיר אחריו „קונטרסים בדקדוק לשון עבר, מדידה, אלגיברה, ואפטיק, הכל בלשון למודים באר היטב, אשר לא הספיק לחבר כי קדמו המות" (אביעזר).

הרב ר' אברהם בהרב ר' ניסן מק"ק שאד, תורני מופלג ומדקדק גדול, חבר ספר נסיונות אברהם באורי דקדוקי רש"י על נביאים וכתובים, ובאורי דקדוקי הש"ס והמפרשים הראשונים. כולל באורים יפים והערות מושכלות להבין במקרא ובמדרשי חז"ל על פי פשוטם. נדפס בווילנא תקפ"א.

§ 99 המאורות המעטים והמפוזרים האלה אשר הופיעו על שמי בני ישראל הרבים במדינות ארץ־רוססיא הגדולות והרחבות, אם לא הספיקו להאיר לארץ ולדרים עליה, אם לא מצאו להם להעלות נר השכלה ליהודים בכל מקומות מושבותיהם, הועילו על כל פנים להאחיז את האור המעט אשר החל להאיר להם בדור העבר, ולגרש מעט מעט את האפלה הנצחת אשר אמרה לכסות את פני הארץ, עד בוא עת דבר ההשכלה גם ליהודי רוססיא, וקמו לה גואלים חדשים מזוינים בעז דעת והשכל ומלאים כח את אהבת עמם, לריב ריבם ולהוציא לאור משפט השכלתם, עד אשר זכו להעיר את הממשלה הרוממה לפקוח עינה על חנוך בית ישראל, ותקנת מצבם. ועלה גם בידם להכין לה אנשי־חפץ מוכשרים וראוים לעמוד לפניה, ולשרתה בעבודת ההשכלה אשר אמרה לעבוד לטובת היהודים עבדיה. ובקרבנו לצייר את מהלך ההשכלה ברוססיא, בדור האחרון הזה, ראינו להעיר כי בדור הזה הננו רואים שני מרכזים לפעולת ההשכלה בארץ רוססיא האדירה שונים בסבותיהם ובדרך הליכות עלילותיהם; האחד והוא הראשון בזמן בנגב רוססיא, בעיר החדשה אדעססא, והשני בזמן בצפון מערב רוססיא, בליטא בעיר הקדומה קריה הנאמנה לבית ישראל בווילנא. באדעססא ובנותיה, ההשכלה היא מולדת חוץ, ובווילנא היא מולדת בית. באדעססא תמכוה והחזיקו בה אנשי בראד וגאליציא, אשר נתנו משכנם בה, לערוב מערבה, ובבואם הביאו אתם דעת תורת ההשכלה, ומחסורי החנוך, מאשר למדו וראו בארץ מולדתם, ולא אחרו לעשות מעשיהם לתקנת בניהם. ובליטא התפתחה והשתלשלה מקרבה, ולאט התנהלה עד אשר באו משכיליה לכלל ציור ברור מחפץ ההשכלה, ועד אשר מצאו עז בנפשם, לעמוד כנגד ההרגל ומחזיקיו מורשה משנות דור ודור. ולפי נושא מאמרנו זה, לראות ולהראות עד כמה היתה ההשכלה בלשון הקדושה לעזור ולסעד במעשה ההשכלה בכלל, ומה כחה גדול להחזיק במעוזי ההשכלה הדתית ולהחיות רוח

גרעטש מהללו מאד *) וקודם לזה חבר ספר Человѣкъ въ природѣ или переписка двухъ просвѣщенныхъ друзей . נדפס בספ"ב שנת 1804 · ועדות נאמנה כי במחוז הזה שלטה התעוררות גדולה במחנה חכמי ישראל למדעים, יעמוד ויעיד גם החכם המפורסם ר' יום טוב בעננעט מפאלאצק , אשר היה אומן מופלא בפתוחי ציורי נחשת , ותשוקתו ללמוד חכמה ומדע העירתו לעזוב את עירו וביתו , ולבוא לארצות הנאורות באיירופה , בשנת תקנ"ב 1792 . בקאפענ־האגען ישב שלש שנים לשמוע בלמודים ואח"כ בא לברלין וישב גם שמה שלש שנים עד אשר השלים חק למודיו . בהיותו בברלין עשה תמונת המלך פרידריך ווילהעלם השני על טבלא נחשת . ובגלל מלאכתו זאת , כבדוהו המלך והמלכה במכתב תודתם , והכמי האקאדעמיא נתנו לו פאטענט כי הכירוהו לאומן מופלא . מברלין יצא כי צר לו לראות ברוע מעמד אחיו המדיני , ובא לו ללאנדאן והשתקע שמה . בלאנדאן למד היטב לשון אנגלית עד אשר מצא את לבבו , להוציא לאור ספרים בלשון הזאת וראשית מלאכתו בספרות זאת היתה קדש , להשיב חרפת מחרפי ישראל , הלארד קראייפארד , ויאהאן קסערעס , אשר טפלו על ישראל ועל אמונתם עלילות שוא בספריהם . והגר בארץ נכריה בעננעט , הוכיחם בשבט לשונו , ושם לאל כל טענותיהם , בספריו המחוכמים , שהאחד מהם נודע לנו בשמו נצח ישראל . עוד חבר ספר תפוצות ישראל , קצור דברי הימים לבני ישראל בלשון אנגלית , וספרים אחרים . וכמו כן חבר ספר טנא בקורים בלשון הקדש בקרת על ספר שרשי אמונה לר' שלום הכהן . (עיין המליץ שנה שמינית נומר 11. לר' דוד כהנא . נומר 22 .23 . להר"ר ר"ם פלונגיאן) .

ומדינת זאמוט גם היא לא חדלה מתת פריה , פרי דעת והשכל , ואנשים מצוינים ; ואם מעטים עמדו בה לעת ההיא אשר הועילו תועלת לא מעט להשכלת ישראל בספריהם , והערותיהם למתי סודם ומכיריהם . מן הידועים לנו : הרב החכם המפואר ר' יהודה אשר גינצבורג מסאלאנט , אבי הרב החכם ר' מרדכי אהרן גינצבורג שנדבר על אודותיו בסמוך באריכות . הרב ר' יהודה אשר גינצבורג היה לפי דברי בנו הרמא"ג „מופלג גדול בתורה וחכם גדול בחכמות הלמודיות והשמושיות , סופר מהיר בלשון הקדש על טהרת הלשון , בסגנון מליצה פשוטה ונקיה דרושה לחפץ הרעיון , יודע לשון אשכנזית

---

*) על הדראמא הזאת אמר החכם גרעטש , וז"ל

*) „Сія драма есть одно изъ превосходнѣйшихъ сочиненій въ своемъ родѣ“.— בספרו Опытъ Краткой исторій русской Литературы.

הרב ר' אברהם ב"ר אליעזר ליפמאן אב"ד ומ"מ דק"ק ווילקאוויסק ודק"ק לידא, רב תורני גדול, ובקי בספרי גדולי החוקרים הפלסופים בישראל, חבר ספר עמודי שמים, חקירות ודרושים בעקרי האמונה להרמב"ם ז"ל נדפס בווארשוי שנת תקס"ב, ספר נכבד ויקר בשעתו.

§ 98. וגם ברוססיא הלבנה מקום אשר הרימה החסידות דגלה, ולשנאת ההשכלה וידיעת לה"ק נגברה בארץ, נמצאו בדור הזה יחידים משכילים בספרי המחקר, מבינים במסורת בדקדוק, יודעים פרק במליצה ובשירי שפת קדש. ומן הנודעים לנו הם: הרב מוה"ר חיים ב"ר אברהם כ"ץ מ"מ דק"ק מאהליב, חבר ס' שמחת לבב, פירוש יפה על ספר חובות הלבבות, (שקלאוו תקס"ג). וספר מלחמה בשלום, ספור מכירת יוסף וגדולתו בדרך מליצה, על טהרת הלשון. (שקלאוו תקנ"ז). הרב ר' אברהם שלמה פייוויש אב"ד בדובראוונא. חבר ספר מנחת כליל, פירוש על המסורה. נדפס על החומשים הגדולים עם באורי הגר"א (דובראוונא תקס"ד). הרב ר' נפתלי הירץ שולמאן מביחאוו, מדקדק גדול ויודע בחכמות הלמודיות. הוציא לאור ס' זכר רב, להר"ר בנימן מוספיא. והוסיף עליו חדשות מועילות, בהראות מקור השרשים, והצעת כללי הדקדוק בקצרה. והוא היה מן הראשונים אשר ידע היטב לשון רוססיא, וכפי ששמענו חבר גם איזה חבור בלשון זו. ומה שראוי לשים לב כי כמעט באה המדינה הזאת אל תחת ממשלת רוססיא, וכמעט החלה לשון רוססיא להתפשט שמה, ומשכילי היהודים מתופשי התורה החלו לשקוד עליה ללמדה ואת ספרותה, ואף לנסות כחם לכתוב בה; מה שלא הסכינו לעשות עם שפת פולאנית כל ימי שבתם תחת ממלכת פולין. ולא ר' נפתלי שולמאן היה האחד בדורשי לשון רוססיא ויודעיה, כי אם מצאנו עוד אחד גדול ממנו הרבה מאד בספרות הרוססית, והוא עם זה חכם וסופר בלשון הקדש ועזב את עמו ואמונתו, ובא בברית הנוצרית הארטודוקסית. עוד ביהדותו חבר ס' קול שועת בת יהודה, בשירים יפים בלה"ק ובלשון רוססיא (Вопль дщери Iудейской.) נדפס בשנת תקס"ג בשקלאוו. ואחרי כן עשה לו שם גדול בסופרי הרוססים, ונודע בשם: Левъ Николаевичъ Неваховичъ ולתהלה בשני ספרים אשר חבר האחד מהם Сулióты или Спартанцы 18 Столѣтiя. נדפס בספ"ב שנת 1810. והוא דראמא, אשר העמידו על במת הטעאטער בפיטרבורג באותה שנה. והחכם הנודע

רבות להבין במקרא, ובדחז"ל על פי הפשט הברור, ולהשכיל אל מעמד בני ישראל באשר הם שם.

ובדורו היה בווילנא לעזר לא מעט אל אהבת הפשט וידיעת לה"ק ומליצתה הרב הגדול המגיד דמתא הדרשן המפורסם מוהר"ר יחזקאל פייבל ב"ר זאב. נולד בשנת תקט"ו. ובעודו צעיר לימים הלך למסעיו בארצות אשכנז, ודרש בבתי הכנסיות בקהלות הגדולות בבראד, לעמבערג ברעסלוי, בא לדרוש שמה, ונמצא דורש אל החכמים הגדולים בני חשובי הקהלות, ומקבל תורות וחכמה מפיהם, עוד בשנת תק"ן הוציא בדהירן פורט ספרו מוסר השכל על הלכות דיעות ותשובה להרמב"ם ז"ל, מאסף דברי הרמב"ם מכל ספריו בנוגע להלכות אלה, ומוסיף עליהם באורים נחמדים בדרך הדרש הפשוט, ובשנת תקס"א הוציא לאור ספר תולדות אדם, והוא תולדות הגאון הצדיק ר' שלמה זלמן ב"ר יצחק הידוע בשם ר' זעלמעלא, ואח"כ בשנת תקס"ט את החלק השני מספרו זה, הספר הזה הכולל מלבד קורות ותולדות הגאון רש"ז, הערות יקרות במעלות המדות, וחדושים במקרא ובדברי חז"ל נכבדים מאד, היה ספר יקר ונכבד לשעתו, בטהרת הלשון והמליצה היפה, וראשון הוא לספרי ישראל בארצנו בתכונתו זאת. ומאהבתו אל הפשט מצא את לבבו לדון על הש"ך בענין חיוב למוד המקרא לכל אדם מישראל, ובהוכיחו את אמתת החיוב הזה הוא מסיים דבריו לאמר, „על כן לא בנים הם רבים מאנשי הדור העוזבים מקור מים חיים ואינם שמים לב על המקרא ללמדם כראוי, ולפעמים נעלם ממקצתם ספרים שלמים או פרשיות שלמות בספרי הנביאים אשר לא שמעו ולא ראו מעולם. (חלק א' פ"ג), גם על תכונת אגדות חז"ל העיר הערות יקרות בשטת גדולי חכמי ישראל כהרמב"ם הרשב"א ר' ידעיה הבדרשי הריב"ש ודומיהם ויחד לזה שני פרקים שלמים (י"ג י"ד):

הרב הגדול הזה שהיה ימים רבים מ"מ בדרעטשין נתקבל בשנת תקע"א למ"מ בווילנא, ושרת את אחיו בקדש עשרים ושתים שנה עד שנת תקצ"ג, ובנעם לקחו, וטוב טעמו פעל פעולה לא מעטה על נבוני לומדי העיר אשר באו בסודו, להעירם לחכמה והשכלה ולנהלם בעצתו, ובספריו, מאוצר הספרים אשר קבץ בלכתו למסעיו.

הרב הגדול ר' יהודה ליב הלוי עדל מ"מ דק"ק סלאנים הועיל גם הוא תועלת לא מעטה להעיר את האהבה אל ידיעת הלשון וההבנה במקרא ובאגדות חז"ל על פי פשוטם, ולזקק את הרגש המוסרי, מלבד חבוריו המפורסמים בדרוש: אפיקי יהודה (לעמבערג תקס"ב) ועל אגדות חז"ל: ס' אזי הים, שהרבה שם לחקור בהבדל השמות הנרדפים, חבר ספר שפה לנאמנים בחכמת הדקדוק — (נדפס בלעמבערג) וס' רדיפי מיא, בבאור השמות הנרדפים, כ"י, —

ניאותו לאור. חכמי ישראל בארצות אשכנז; וביחוד בארץ גאליציא הסמוכה ומצרנית לארץ רוססיא. ואם נשים פנינו אל מדינת ליטא ראשונה, נראה כי עד לא שקעה שמש רבינו הגדול הגאון ר' אליהו, וזרחה שמש הגאון המופלא הרב ר' מנשה בהרב ר' יוסף בן־פורת מאיליא, נולד בעיר הקטנה סמארגאן הסמוכה לווילנא בשנת תקכ"ז, שכל ישר וחריף היה מנת חלקו, רוח נכון כביר כח התנוסס בו מנעוריו, ואהבת הטוב והמועיל לעמו כפי רוח מבינתו בערה בו באש שלהבת יה. הגאון המופלא הזה, אשר בדרך למודו סלל לו מסלה חדשה לאור הפשט הברור, מבלי משוא פנים אל המפרשים הראשונים המפורסמים הבין גם במחזה הימים והשכיל לראות מחסורי העם בימיו, הקשורים וכרוכים בעקבי החנוך הדתי המקולקל, ולא כבש ידיעתו בחיקו ולא הכחידה תחת לשונו, אבל דרש ברבים גם על אזנים סונות באולתם, ופרסם דיעותיו בתורה, במוסר ובדרך ארץ, בספריו. הראשון מהם הוא ספר פשר דבר, ענינו הראשי כפי שמפורש בשער, לעשות פשרה בין הצדיקים, שהם כנראה בין ראשי התלמודים (המתנגדים) והחסידים. אך מדי החלו לדבר על פלגות הכתות בישראל הוא חוקר על סבותיהן, ומוכיח לראשי הדור והעם כלו את שגגותיהם וזדונותיהם — בכל הנוגע להנהגת העם וסדרי החנוך. הספר הזה נדפס בווילנא שנת תקס"ז. ואחרי כן יצא אחיו הלא הוא ספר אלפי מנשה, חקירות בחכמת הנפש, ובחובות הלמוד והחנוך המתוקן. ובתוכו רמזים על הכרח תקנת האומה ודוגמאות מפירושיו החדשים במשנה (שלא על דרך פירושי הגמרא) ובגמרא (שלא ע"ד פרושי רש"י ותוספות) · (ווילנא תקפ"ב) ובשנה הסמוכה הוציא לאור ספר שקל הקדש. חקירות בהנהגת האדם, במוסר ודרך ארץ. — עוד חבר ספר בינת מקרא על הטעמים והנגינות, גם שמה הראה את כח שכלו הישר ואמץ רוחו, ובלמדו דעת משפטי הטעמים העיר אזן לשמוע בלמודים כי לא בכל מקום ראוי לסמוך על דעת מניח הטעמים בהבנת המקרא. עוד חבר ספר סמא דחיי, מוסר לעם הארץ, ומאהבתו את עמו ומתשוקתו הטובה להועיל לבני עמו בכלל העתיקו גם ללשון יהודית־ההמונית—מלאכה בזויה בעיני גדולי החכמים בארצנו מאז, ובזה נדמה אל החכם הגדול ר' מענדל סאטנוב. עוד חבר ספרים הרבה ונשארו בכ"י. החכם המופלא הזה בכל עז רוחו, וכביר כח חכמתו בכל חדרי התורה, לא עלה בידו לראות ברכה בעמלו בימיו, כי עבר את זמנו הרבה מאד, ובני דורו לא הבינו את מחשבותיו, אף הוא, ברוב שרעפיו בקרבו ובאין עוזר ותומך לא השכיל למצוא את הנתיבה הנכונה, בחבור ספריו אל מחוז חפצו. וילך בדרך כל הארץ בלא חמדה בשנת תקצ"ב — כבן ס"ד. (בן פורת), הרב הגדול הזה נוצר לגדולות, ואף קטנות לא הצליח לעשות, כי לא ידע לצמצם את גדולתו, ולהתנהל לאט לרגל הבנת העם, ובכל זאת השאיר רושם גדול בלב מכיריו ומיודעיו, ואם לא בספריו, הלא בדבריו עשה נפשות

לא ידעו כי ערומים המה מכל ידיעה הנחוצה לכל אדם בארץ—מלבד ידיעת חכמת הדת — ולכל אזרח במדינה, ולא הרגישו גם חסרונותיהם בתנוכם הדתי אשר נתקלקל בידם מהעדר היסוד המדעי. אולם כאשר נסע רוח הדרור מפאת צרפת על פני כל איירופה, ויגע בממלכת פולין, בת ברית צרפת מאז —, וגדולי השרים היושבים ראשונה במלוכה אמרו להנחיל תורת האזרח גם לבני היהודים החוסים בצלה, כאשר נחלו היהודים בצרפת, ויתנו את לבבם לחקור ולדעת מעמד השכלת היהודים, ומצבם במדינה, וביותר אחרי אשר באה מדינת ליטא וחלק גדול ממלכות פולין אל תחת ממשלת רוססיא, והממשלה החישה מעשיה לבקר ולדרוש, מה שלום היהודים בארצות מושבותיהם מה מעשיהם, מה חובותיהם לארץ מולדתם, ומה יפה להם ולהשכלתם, ואלכסנדר הראשון האיר פניו אליהם בפקודתו המפורסמת מיום 9. דעצעמבער שנת 1804 (תקס"ד). — או אז התחילו בני ישראל בליטא להרגיש כי מעשיהם מתבקרים ועומדים למשפט המלוכה, וטובי החכמים היחידים השרידים הבינו לדעת כי לא יכונו לפני כסא הבקרת, וכי באמת דבקו בהם דברים רבים רעים ומשחתים, בהמשך הזמן, בהסתר פנים מעלילות הימים ובהעלם עין מחובות העתים. בין הפרטים הרבים הטובים אשר באו בפקודה הזאת, לסדר עניניהם ולתת להם אחרית ותקוה טובה בנחלת האזרחים לעתיד לבוא, נמצא פרט אחד, אשר בכל היות תכלית כוונתו לטובה, נגע בפינות מעמד פרנסת העם כלו, בכח, להרסו עם היסוד, ולהפכו על פיו, והוא האיסר להחזיק בתי־מחיה בכפרים ובמלונות אשר אלפי אלפים יהודים נחתים שמה, האיסר הזה או הגזירה הרעה הזאת, הרעימה על היהודים כקול רעם בגלגל והחרידה את מנוחתם אשר היתה להם למנה זה ימים רבים, וכמעט נזדעזעה ממקומה ופרצים רבים נראו נבעו בחומותיה. המשכילים בחכמי ישראל, ראו, כי בנוגע למעמד הפרנסה השתקעו בני העם בעסק המחיות הרבה יותר מדי, ובנוגע למעמד הלמודי, התיחדו הרבה מאד בעסק התלמוד, ובבחינת חיי החברה עם העמים אשר בקרביהם הם יושבים, ראו כי נבדלו ונתרחקו מהם בתכלית ההרחקה. המעמד המורה הזה הרגיז את לבב הישרים במשכילי עמנו, ולא יכלו להתאפק, מהעיר את העם למוסר חכמה, בלא משוא פנים אל ההרגל אשר קדשהו הזמן הארוך. ובשום עינם ולבבם למצוא נתיבה לרפא את הריסות בת עמם, לא מצאו להם דרך אחרת כי אם ד ר ך ה ק ד ש, להעיר את העם על תלמוד לשון הקדש ודקדוקה, להשתמש בה להבין במקרא ובדברי חז"ל על פי פשוטם; להשכיל באמתת יסודי הדת וחובות האדם לאלהיו לעצמו לרעהו ולכל בני האדם, וללמד את העם גם למודי־מדע ולהכשירם הכשר דעת והשכל:

§ 97. החכמים המשכילים האלה עמדו לתשועת עמם במקומות שונים רחוקים זה מזה ברחבי ארץ רוססיא האדירה והרחבה מהם, אשר בכח שכלם הכביר הכירו מעצמם את מעלת ההשכלה, ומהם אשר

שלימות אחרות, ובהתנשאם למרום פנימית התורה בזו וחקלו בהבנתה הפשוטה, ושעל כן כמו אסרו אסר על נפשם, ללמוד חכמת לה"ק, ומה גם כל ספר מדע ולמודי. והמון הלומדים אשר חשו לכבוד התורה, ודאגו לשלום התלמוד והפוסקים, החרו החזיקו להרבות ישיבות לתלמוד ופוסקים להלכה ולחדוד, למען יוכלו להחזיק מעמד כנגד החסידים. ובשומם כל מעינם בתלמוד ומפרשיו עזבו גם הבנת המקרא על פי פשוטה, ולא שמו לב אל ידיעת הלשון, והמדעים הלמודיים. זאת ועוד שלישיה מאשכנז נשמע קול החרדים לדבר ה', כי המשכילים תלמידי הרמבמ"ן בברלין אשר הרימו דגל ההשכלה הישראלית, נזורו אחור ממנה, ורוח עועים הוליכתם שולל לבעט בתורה ואף באמונת ישראל כאשר אמרנו למעלה, ובכן נפלה חתת ההשכלה על שלומי אמוני ישראל בליטא ופולין וייראו ויפחדו ממנו ובכן חלפה עברה ההתעוררות הטובה אשר מלאה לבב טובי החכמים, להבין ולהשכיל, ורשומיה לא נשארו כי אם בנפש יחידים מעטים זעיר שם וזעיר שם, וגם המה שמו מחסום לפיהם, ולא גלו מצפוניהם · והחנוך הכללי נשאר במצבו אשר היה לפנים ולא נשתנה לטובה שנוי כל שהוא. — אולם לא ארכו הימים ורוח נכון התחדש בקרב חכמי ישראל, רוח כביר ואמיץ כח לפנות את הדרך, ולהסיר כל צורי המכשול, כי כאשר גבר החשך לכסות את פני החנוך הכללי, ורבו המכות הגדולות והנאמנות אשר הכה החנוך המקולקל את בית ישראל במעמדם המדיני, המוסרי, והמסחרי, כן התעוררו היחידים השרידים אשר רוח ה' נוססה בם, לצאת לישע אחיהם ברב עז ותעצומה, הרימו בכח קולם, להעיר את העם למוסר חכמה, ושמו מסלות בלבבם ללמד את בני ישראל דעת חובות האיש הישראלי לעצמו, לדתו, למלכו ולארץ מולדתו.

ימים רבים עברו ליהודים בפולין וליטא ללא שנוי במצבם המדיני וללא תמורה במעמד פרנסתם, ממלכת פולין אשר הפליאה חסדה אליהם לתת להם אחוזת נחלה בכל עריה וכפריה, וכל זכות המסחר והמלאכה, לא שמה לבה אל מעמד השכלתם המדעית והמוסרית אף לא התערבה בהנהגת הקהלות, ובמשפטי היהודים בין איש לרעהו. ותעזבם ביד הפרנסים והרבנים, ובכן נפרדו היהודים מן העם הפולנאי ויהי לעם אחד שוכן לבדד בתוך עם הארץ, והלשון המדוברת בפיהם — לשון יהודית אשכנזית, שהיא גם היא שפת עם נכר, בנתה והקיפה על היהודים חומה וחיל להפסיק ביניהם, ובין הפולנאים, ולא נשאר מקום־מגע ליהודים אל עם הארץ, כי אם מגע־פרנסה על ידי המסחור והמלאכה, במעמד זה עמדו היהודים בפולין וליטא ימים רבים, ומצא להם. בצל המנוחה ישבו לבטח מצאו די מחיתם ודי להם, לא ראו באור תורת האזרח בארץ, ולא נכספו לראותו. שערי חיי חברת עמי הארץ נסגרו לפניהם, ולא נשאם לבבם לדפוק עליהם, כאשר הורחקו כן הוסיפו עוד להרחיק את עצמם, ותחת הלעג והכלימה אשר הורישום הפולנאים הגאיונים, בפגשם בם, הנחילו היהודים אותם בוז ותרפה, בסתרי לבבם, וּבִירכתי אהליהם. והתנחמו. ובשמחתם בחלקם

אחרי צאת המהדורא הראשונה לאור, ונדפס גם שלישית בווילנא בשנת תקע"ח. ומלבד ספרו זה חבר עוד ספרים אחרים שמזכירם ולא יצאו לאור — הרב הזה מת בקראקא —.

בין גדולי חכמי ווילנא אשר מלאו אחרי רצון רבינו הגאון, לפנות דרך אל השכלת העם, יחשבו בצדק אחיו ובנו הגאונים, אף כי לא יצא טיבם בעולם הסופרים כפי פעלם: הרב ר' ישכר בער אחי הגר"א, גאון מופלג, וחכם ומשכיל בחכמות הלמודיות והגעאגראפיע, חבר ספרים בהלכה, ופירוש רחב על התורה, מעמיק בפשוטי המקראות עפ"י חכמת הלשון והדקדוק ובכוונת ספורי התורה בפנימיותם — פירוש נפלא מאד — כ"י. והרב הגאון ר' אברהם בן הגר"א, אוהב חכמה ודורשה וסופר מהיר בלשוננו הקדושה, בהשתדלותו ויגיעתו נסדרו כמה מספרי אביו הגר"א והובאו לדפוס, והוציא לאור מדרש אגדת בראשית, בצרוף כמה מדרשים קטנים (ווילנא תקס"ב) עם באורים קצרים ונכוחים, גם הקדים לו הקדמה יקרה במציאות המדרשים הבלתי מפורסמים, ובה הראה כחו הגדול בחכמת הבקרת בקורות המדרשים ומחבריהם, הקדמה היקרה הזאת היתה לעינים אל חכם עמנו דאקטאר צונץ בכמה דברים בספרו דיא גאטטעס־דינסטליכע פארטראגע דער יודען — והנה בהקדמתו מזכיר הר"א ספר גדול שחבר במציאות כל המדרשים ומחבריהם, ומסילותיהם. והספר הזה הוא ספרו רב פעלים כ"י אשר זכינו לראותו. ספר נכבד מאד, מלא מחכמת הבקרת בנויה על בקיאות אמתית מאד נפלאה, וסברות ישרות ונכונות. וראוי להיות לאות נלמופת לכל חכמי הבקורת בישראל. גם חבר ספר גבולות ארץ בידיעת הגעאגראפיא, אשר נודע לנו רק בשמו.

כבר זכרנו כי בדור־הדעה הזה ידעו חכמי ווילנא להוקיר גם את חכמת רבינו משה מענדעלסאהן, ובלא ספק ניאותו גם לאורו. ומלבד הקדמתו לחח"ת הידועה בשם אור לנתיבה ובאורו על פרשה בראשית וספר שמות הנכלל בבאור מהרש"ד אשר הללו ונשאו כל גדולי ווילנא כאמור, הגיע אליהם גם שמע שאר ספריו. ואשר על כן בא הרב ר' יוסף אליאש בכתובים עם הר"ר דוד פרידלאנדער עוד בשנת תקמ"ג, וממכתבי הרי"א נראה כמה היה גדול הרמבמ"ן בעיניו. (עיין סופרי ישראל, מ"ו — מ"ט) ומצאנו גם חכם גדול ר' דוב בער ב"ר אריה הלוי מדאלהינב במדינת ליטא, בא בקהל הסופרים במאסף לשנת תקמ"ה.

§ 96. התעוררות הגדולה הזאת להבין בחכמה ולהשכיל בהשכלת הדת אשר מצאה קן לה בלבב גדולי חכמי ישראל בדור הגר"א, בכמה וכמה מושבות בני ישראל בליטא ופולין, לא יספה ללכת הלוך וחזוק, אך עמדה במקומה ואולי גם נסוגה אחור, כי מעבר מזה פרצו החסידים בארץ ועצמו במספרם, והם באמרם לנפשם כי בחסידות עצורה תכלית השלימות האפשרית לאדם מישראל, מאסו והרחיקו כל

§ 95. אחרי אשר שוטטנו בארצות ליטא ופולין לבקר את גדוליה בחכמה ובהשכלה אמרנו לשוב אל עיר ווילנא, גאון ליטא, ונשוב ונמצא בה חכמים מופלאים עובדים עבודת החכמה לבני ישראל, ומהם: הרב הרופא המובהק החכם מוהר"ר יהודה במהור"ר מרדכי הורוויץ, עם היותו מוכתר בכתר הרפואה וכפי ששמענו באחד מבתי מדרשי החכמה מחוץ למדינה, היה חכם תורני מופלג וסופר מהיר בלשון הקדש, וחבר ספרים הרבה בסגנון לשון הקדמונים, כאלחריזי וחבריו, מהם ספר צל המעלות מוסר בהליכות המדות (קאניגסבערג תקכ"ד) עמודי בית יהודה, כולל חקירות בדת במוסר ובמדות, על הספר הזה שנדפס באמסטרדאם (שנת תקכ"ו) הסכימו גאוני הדור, והרב המשורר הגדול ר' נפתלי הירץ ווייזל שר לכבודו. ובעיני רבינו הרמבמ"ן גם הוא מצא הספר ומחברו חן ושכל טוב והפליג בשבחו במכתבו אליו: ואמר „כל משכיל וירא ה' בלי חנף ותרמית ישמח בספרו, ויודה שרוב דבריו מעולפי ספיר נזרת החכמה ממולאים בתרשיש המדות ותוכם רצוף אהבת הדת האמתי ויקר התורה והמצוה, ואם ישקיפו חכמי הדור על אבדן החכמות והמדות מבינינו אין ספק שיתנו יד ויסכימו שיחוקו מליו, למען ילמדו בנינו לדעת חכמה ומוסר ויראת ה' בלא לב ולב כי אם בהשכל וידוע אותם". עוד חבר החכם הזה בסוף ימיו ספר מגלת סדרים, והוא פשר דבר בין שלש הכתות מילדי העברים שנתהוו בין עם ה' אלה: חכמי הקבלה, ומשכילי התלמוד ונבוני המחקרים (פראג תקנ"ג) וכמו כן ספר היכל ענג, משלי מוסר, (הוראדנה תקנ"ח). והוא ילקוט מליצות ומשלים במדות ומוסר נכבד מאד. וכנראה מהקדמתו לספרו זה נמצאו אתו בכתובים עוד ספרים אחרים שהסכים עליהם רבינו הגדול הגאון ר' אליהו ז"ל. —

הרב החכם ר' פנחס אליהו בהרב ר' מאיר, יליד ווילנא אשר לרגלי סבות בלתי נודעות לנו יצא לגאליציא ובעיר בוטשאטש התחיל לחבר ספרו ס' הברית, והשלימו בהאג. ובשנת תקנ"ז הדפיסו בברין, תכלית החבור הזה לפי דברי מחברו לבאר ולהורות את הדרך המוביל אל השלימות האפשרית אל האיש הישראלי, שהיא השגת וידיעת החכמה האלהית, ולהיות החכמה האלהית תמוכה ומיוסדת על ידיעת חכמת הטבע · אמר המחבר לעשות שלשלת גדולה מורכבת מכל הידיעות הנדרשות לתכליתו, והתחיל מיסודות חכמת הטבע, כחות היסודות תולדות הברואים, הלוך המזלות, תכונות נפש האדם בכלל ומעלות התורה והמדות, עד שהיה ספרו בעיניו כענציקלאפעדיא מכל המדעים. ובכל אשר הפריז המחבר על המדה לראות בספרו זה כליל החכמות, אשר גם הוא בעצמו לא בא עד תכונתם ולא זכה לדעת ערכן ולשאת ראשן, הנה ספרו זה נכבד מאד, וגדול הערך היה בדורו, והרבה להפיץ ידיעות מועילות מקצת המדעים, בישראל, ושעל כן זכה לעשות ממנו מהדורא שניה בימים לא כבירים

בשערים פנו דרך ללשון הקדש הרימו נס על העמים יאמר נא ישראל. שפת לשון הקדש לה משפט הבכורה לדבר צחות נעימה וברה" ובהיותו בהאג הדפיס עוד ספר דרך ישרה, לשמירת הבריאות, בו באר סבות החולאים ושמותם בלשון הקדש ובלשון לטיין, ובהקדמתו לספרו זה אמר שאם יגזור ה' בחיים ויזכהו לשכון במנוחה ידפיס ספר רפואות בלשון הקדש הכמוס עמו. עוד הדפיס ס' קנה המדה על חכמת המשולשים והבקעים עם הציורים אשר העתיק מלשון אנגלית. פראג תקמ"ד. ובסוף ימיו שב אל ארץ מולדתו ואל מקום בית אבותיו, וישב בבית הרב הגאון הגביר ר' יהושע צייטלין והתעסק בנסיונות הכימיע, ובסדור וצרוף ספריו אשר היו אתו בכתובים.

הרב החכם המופלא ר' מענדעל ליפין. נקרא ר' מענדעל זאבארוזער. או ר' מענדעל מסאטנאב. (נולד ערך תק"ג), הפליג בכל חכמה ומדע מאד · ורבינו הרמבמ"ן נשא פניו באהבה, בבואו לברלין לדרוש בחכמה ולהדפיס ספריו. — בעיר הזאת הוציא לאור את ספרו הנפלא מודע לבינה ואגרות חכמה, וכמו כן ספרו רפואות העם · העתקה מספריו של הרופא המפורסם טיסאט. ואחרי כן בהמשך הזמן חבר והדפיס את ספרו הנפלא חשבון הנפש · והעתיק את ספר מורה הנבוכים מלשון הפלסופיא שהעתיקו ר' שמואל אבן תבון אל לשון המשנה והמדרשים למען ירוצו בו הקוראים גם מן הלומדים התלמודיים אשר לא נסו בלשון הפלסופים. החכם המופלא הזה השכיל להרחיב גבולות הלשון הקדושה, בהביאו אל תוכה מלות ונאומים מלשון התלמוד והמדרשים, ובהשתמשו גם בסגנון לשונם בענין הקשור ההגיוני והמשא והמתן של הצעת המאמרים, ובזה הפליא לצייר ולבאר את הציורים הדקים שבדקים מעשה ידי אמן. רבים מאוהבי השפה העבריה, האומרים למצוא כבודה ועוזה בטהרתה הראשונה, כפי שמצאנוה במקרא ראו את החדשות אשר עשה ר' מענדעל ליפין כנגיעה בכבוד טהרת הלשון, וכחלול כבודה. אך בהמשך הימים נוכחו רבים מטובי הסופרים כי הרחבת הלשון זו היא כבודה, ולשון התלמוד והמדרשים גם היא ממקור לשון הקדש יצאה. אהבתו את בני ארץ מולדתו ודאגתו להשכלתם, העירה את רוחו להשכיל גם אל לשון היהודית־ההמונית, לרוממה ולהאדיר גם אותה, ולעשות אותה לשפת־למודים, למען יוכלו בני ההמון אשר לא למדו לשון העמים, ואשר גם ידיעת לשון הקדש רחוקה מהם, להבין הבנה שלמה במקראי קדש, בלשון שהם שומעים. אך כבר נגזרה גזרה על הלשון המבולבלת הזאת שתשכח מפי יהודי ליטא ופולין וחפצו הטוב הזה לא הצליח בידו. הרב החכם המופלא היה אהוב וחביב גם בעיני טובי השרים והחכמים בפולין וביחוד בעיני השר הגדול הנסיך צארטאריסקי. ובסוף ימיו ישב בבית השר הרב הגאון ר' יהושע צייטלין, בתור מורה לחתנו ובנו, ומת בשיבה טובה,

ובחכמה וביראה." ובליטא מצאנו את הרב הגאון החכם ר' שמשון ב"ר מרדכי האב"ד דק"ק סלאנים. הבא בשנת תקל"ח בהסכמה על ספר אייקלידוס שהעתיק והוציא לאור הרב החכם ברוך משקלאוו. (שנדבר על אודותיו בסמוך) ומהסכמתו זאת נראה כחו בחכמת הלמודיות אשר למד בספרי חכמי העמים בלשונותיהם, ותשוקתו הגדולה להיות החכמות האלה מתפשטות בישראל, ותסור מעליהם חרפת שונאיהם לאמר „אבדה חכמה מבנים איה איפוא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים". אל הרב הגאון הזה, הלך, כפי המקובל בידנו, הרב הפלסוף המופלא ר' שלמה מיימון בהיותו בארץ מולדתו בליטא, לשאול ממנו איזה ספרי חכמה כתובים בלשון אשכנזית, כי שמע עליו אשר בימי נעוריו היה בה' (האמבורג) ולמד לשון אשכנזית, ועמה את החכמות הלמודיות, והנה שעשועיו גם בימיו, ויש לו ספרים בחכמה בלשון אשכנזית, (זאלמאן מיימונס' לעבענסגעשיכטע חלק א' פרק י"ד). הרב ר' ברוך הנזכר בסמוך הוא בן הגאון ר' יעקב משקלאוו, הנסמך גם הוא בימי עלומיו לרב ומורה לדון ולהורות ע"י הרב הגאון ר' אברהם קאצענעלענבויגען דבריסק, בשנת תקכ"ד. ולפי דבריו בהקדמתו לספר יסוד עולם לר' יצחק הישראלי אשר הוציא לאור בברלין, העיד על עצמו ואמר: והנה בעוד הייתי משתעשע על ברכי אבי הרב הגאון המפורסם והיינו עוסקים בגפ"ת ופוסקים יומם וליל נכספה וגם כלתה נפשי לרומם עטרת ישראל להעתיק ספרים על לשון העברים בכל למוד ומדע ללמד לבני יהודה ולא יבושו כי ידברו את אויבים בשער „והנה הבלי זמנו הרדיפוהו, ומחשבותיו ספו תמו. כי רבים חללים הפילה הטלטלה ועצומים כל הרוגי הטרוף מבית לבית ומעיר לעיר", וכפי הנראה אחרי קבעו משכנו בעיר מינסק, היה שם לדיין. ומשם יצא ללכת אל ארצות אשכנז, כי תשוקתו הגדולה להפיץ חכמה ודעת בישראל לא נתנתו לנוח, ובא לברלין בשנת תקל"ז והדפיס שם את ספריו עמודי שמים ותפארת אדם. בתכונה ובחכמת בנין גוף האדם, ושמה הוציא לאור בהוספות והערות את ס' יסוד עולם הנ"ל. וגדול המשוררים ר' נפתלי הירץ וויזל שר לכבודו שיר נכבד מאד, ומדי לכתו למסעיו הי' בחדש טבת תקל"ח בווילנא והקביל את פני הגאון החסיד רבינו אליהו, ורבינו זה חזקו ואמצו להביא ברכת המדעים באהלי שם, ובמאמרו לר' ברוך „כי כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי החכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה כי התורה והחכמה נצמדים יחד", וצוה לו להעתיק מה שאפשר ללשוננו הקדושה מחכמות וישוטטו רבים ותרבה הדעת בין עמנו ישראל. ולעשות רצון מורנו החסיד מלאו לבו לקדש שם שמים, ותהי ראשית מלאכת העתקתו את ספר אייקלידוס, — (הקדמתו לספרו זה) והדפיס בהאג בשנת תקמ"ם. ששה מאמריו הראשונים. ובסוף הספר קרא קול קורא לחכמי ישראל ואמר „עברו עברו

כי בכל הערים אשר עבר שם הרב מוהרש"ד לאסוף חתומים על הבאורים לתורה קבלו פניו באהבה, והגאונים רבני הערים ששו לקראתו, תמכוהו בהסכמותיהם, ועוררוהו ואמצוהו במליצותיהם, הכתובים על ספר החתומים הנמצא בכ"י בידנו. ומאת המקומות דרך כוכב החכם המופלא המדקדק הגדול ר' טוביה גוטמאן בן החכם השלם מהור"ד צבי הירש מק"ק פיעטרקוב. המכונה פעדער. החכם המופלא הזה חבר חבורים רבים ונכבדים ומהם: ספר בית טוביה בשלשה חלקים בחכמת הדקדוק תוכם חקירות עמוקות בתהלוכות הלשון. ספר הטובות אט"ן (אותיות טעמים נקודות) בביאור הכתב שבו נתנה התורה, ובזמן מציאות הטעמים והנקודות. ספר פנת הדת בגדר שלימות הדת, בבאור כל תוסיף וכל תגרע. ספר חנוכת הבית, פירוש על ספר החנוך, ספר שקל הקדש באור לספר מאזנים להראב"ע, ולא זכינו לאורם, ולא נדפס ממנו, כי אם ספר בית נאמן, בגדר האמת, ספר יקר ונכבד מאד נדפס בברלין בחברת חנוך נערים בשנת תקנ"ד. וקונטרס להט החרב, השגות על הבאור של החכם ר' אהרן וואלפסאהן, נדפס בשנת תקס"ד, וכן שיר יקר ונכבד הצלחת אלכסנדר. על התשועה הגדולה אשר עשה ה' על ידי הקיסר אלכסנדר הראשון, לארץ רוססיא, במלחמתו את נאפליון, ובשנת תקע"ה מצאנוהו בברדיטשוב, ושם חבר ס' קול מחצצים, השגות על התרגום משלי ללשון היהודית ההמונית שחבר הרב החכם המופלא ר' מענדל סאטנוב, ולשם כתב אליו הרב החכם הגדול ר' יעקב שמואל ביק, ואמר עליו במכתבו „מעת שקעה שמש בן זאב זרחה שמש טוביה" ומתשובת ר' טוביה לר' יעקב שמואל ביק, הננו רואים כי היה אוהב האמת בכל נפשו ומאדו אמיץ כח לב עשוי לבלי חת. (עיין כרם חמד חלק א' מכתב כ"ח כ"ט).

§ 94. גם ידיעת המדעים ולשונות בני נכר אשר היתה ימים רבים מורה ליהודי ליטא ופולין, מצאה לה גואלים, בדור הזה דור דעה של החסיד הגאון רבינו אליהו. כבר קודם זמנו מעט, מצאנו את הרב הגאון יקותיאל זיסקינד (אביו של הגאון הרב ר' רפאל מהאמבורג) שהיה אב"ד במדינת ליפלאנד שהיה „חכם גדול בתורה ובמוסר ובדרך ארץ, ושם חכמתו נודע בכל המדינות הקרובות והרחוקות גם נשא חן מאת כל השרים אשר ישבו ראשונים במלכות פולין בימים ההם, כי כל דברי פי חכם חן וחסד על לשונו וידע לדבר בלשון פולניא כאחד השרים והיה סופר מהיר בכתב ולשון, איש תאר והדר ונשוא פנים ונמוסיו נמוסי השרים" (ספר זכר צדיק, חלק מעללי איש, דף ד') ובדורו של החסיד רבינו אליהו, האיר הרב הגאון ר' אהרן לבית הלוי אב"ד דק"ק שקוד וכל מדינת קורלאנד. אליו פנה רבינו הרב משה ב"ר מנחם מענדעלסאהן לבקש הסכמתו על ספרו באור על קהלת בשנת תקל"א — וקודם לזה בשנת תקכ"ד הסכים על ספר עמודי בית יהודה. ומתואר שם בשם „הרב הגאון המפורסם בתורה

ונתחזקה בעד ערי ויסודי פשט תורתנו ונבוא על החתום בגלוי לעיני כל ישראל שכל אחד יטול חלקו מחומשים אלו אשר ידפיס הרב המופלא מוהרש"ד, וכו' כלומד כמחזיק כחלק היורד במלחמה מלחמת הרשות לסחור את הארץ וכחלק היושב על הכלים כלי בית ה' ספרי הקדש, יחדיו יחלוקו, ולמצוה רבה כזו נבוא על החתום לקחת חמשה חח"ת עולה עשרה אדומים, הגם שכבר לקחנו חומשים אשר נדפסו על דרך אשר ר צ ו נ ג ו בם בק"ק ברלין ע"י החכם המפורסם הגדול המופלא הפלסוף כבוד מוהר"ר משה נרו, גם מזה לא נניח ידינו להביא הספר הזה אל בתינו, יען לא נדפס ת"א הנצרך לקריאת שמו"ת והפירוש (התרגום) האשכנזי אינו מובן לאנשי הארץ הזאת, וטובים השנים; פו"ת אייר תקמ"ג.

והגדול שבתלמידי הגאון רבינו אליהו הגאון המפורסם ר' ח י י ם מ ו ל א ז י ן, שש גם הוא כאחיו ר' שלמה הגאון הצדיק, לקראת מהורש"ד ובהסכמתו אמר לאמר: זה היום שקויתי מצאתי את שאהבה נפשי כבוד הרב המופלג המדקדק הגדול כבוד מהור"ר שלמה מדובנא, אשר כבר יצא לו שם ביפיו והדרו, רבים שתו מי באורו, ואחרים צריכין לו כל מבקש ה' יבוא אל אהלו, וימצא כתוב מפורש ושום שכל להבין במקרא במאי דכתיב פשטי' דקרא עוד למד דעת את העם וחקר ותקן תקוני סופרים סופר כל אותיות שבתורה ועובר על כל תיבת ודורשה ומגיהה ודורש את הנקודה, ועל טעמי תורה ידו חדה, וכבר החל רוח נדיבתו להאציל מרוח מבינתו בשני ספריו הראשונים וכו' וחזר וניעור להדפיס בעת מחדש, וכו' אשר לזאת עלינו לשלם תודות לאיש חמודות וכו' לזכות את הרבים וכן שלמים המתאווים ושואפים רוח מתי יבוא לידנו וישמח לבנו. ד"ה המיחל ומשתוקק לזכות ללוקחו ולראותו ביפיו והודו, בהררי קדש יסודו, — טו"ב אדר ו ת צ ל י ח לפ"ק (תקמ"ד).

אהבת חכמי ווילנא אל הפשט, והרגש חסרון הספרים המועילים להבנת המקרא על פי פשוטה, העירה לב יחידי סגולה, בעיר הזאת הר"ר פנחס אליה ובנו הר"ר שמואל כ"ץ, לנסוע לפפד"א ולהדפיס שם על הוצאותיהם חמשה ח"ת עם שלשה התרגומים פירש"י רשב"ם, מכלל יופי, ובאר התוכות על דקדוקי רש"י — ונלוה אליהם ספר התנוך, החומשים האלה יצאו לאור בשנת תקמ"ג מ"ד, בעצם הזמן שהיה מ ה ו ר ש " ד בווילנא, וסמכו עליהם הרב הגאון המפורסם ר' שמואל אב"ד דק"ק ווילנא, והרב הגדול ר' דוד ב"ר יחיאל המ"ץ, ולפי הנראה מן ההסכמות הי' בדעתם להוציא לאור את הנו"כ עם פירש"י ומכלל יופי, קבץ התרגומים ומבחר המפרשים וספר החנוך שחברו להם יחד יעיד על תבונת בני ווילנא ודרכם בלמודי התורה לאחוז בפשט הברור, ובעקרי ההלכות. כאשר הורה אותם רבינו הגר"א. —

§ 93. ההתעוררות אל הבנת המקרא על פי הפשט הפשוט — שהיא הצעד הראשון אל ההשכלה הדתית והמדעית בישראל, מצאנו ראינו גם בכל ערי המחוז הידוע בשם רוסיא הלבנה (Бѣлоруссія)

כדי שיוכל מוהר"ש להשלים מעשהו, ואולי ע"ז יתאמץ מוהר"ש לחבר חבורים הנ"ל גם על נביאים וכתובים. ולראיה באתי עה"ח היום יום ג' כ"ז ניסן תקמ"ג. —

הרב הגדול ר' נ ח מ י נ ד ע ס ל י פ ש י ץ מחותנו של הגאון רבינו אליהו, מליץ וכותב: כל בעלי חשיר יוצאים בשיר המעלות אשר לשלמה ה"ה המופלג וכו' מוהר"ר שלמה מדובנא עלי באר מים חיים אשר חפר ועשה על התורה כנראה בעליל לארץ בחומשים שנדפסו מקרוב בק"ק ברלין, ויותר שהיה קהלת שלמה חכם עוד למד דעת את העם ואזן וחקר ותקן סופרים בצדו שם הראה גדל שקידתו על התורה ועל העבודה וכו', ותרב חכמת שלמה מכל חכמת בני קדם שקדמו בזמננו בתקון סופרים, ועליו נאמר חזית איש מהיר במלאכתו זה שלמה שנמטע אילן ועליו כל מיני מגדים מגיד לאדם מה שיחו. והנה אלמלא תרגומא דהאי קרא שאינו שוה לכל נפש במדינה הזאת כבר היה גומר מעשהו. ובכן שויא נפשיה הדרנא לחזור ולהדר להגדיל תורה ויאדיר וכו', כ"ח ניסן תקמ"ג.

הגביר הרב החכם המפורסם ר' יוסף ב"ר אליה (עליאש) ובן אחיו הרב הצדיק המפורסם מהור"ר אריה במוהר"ר דוב"ער (ר' ליבלי ר' בערס), אשר בביתם התאכסן הרב מוהרש"ד, הפליאו להראות לו חבתם, ואהבתם הגדולה אל הבנת המקרא על פי פשוטה, בהסכמתם המופלאה, הכתובה בידי הראשון, והחתומה מידי שניהם כאחד, וז"ל ההסכמה: כד הוינא טליא אכורתי מתי יבוא לידי ואקיימנה ואחזקנה, והנה זה היום אשר קויתיו, יום בחרתי בו קראתיו, משתה ושמחה עשיתיו, על כי ראיתיו את תוך ביתי את הרב מוהרש"ד נ"י אחרי רואי מחברתו מחברת הקדש ביאור על התורה, הנה הוא אחד מבני עליה אשר הקים עול התורה והעבודה עבודת הקדש, על צוארו, לפנות דרך הפשט ולסלול המסלה מסילת ישרים ילכו בה, וכו' כי מעת גברו אראלים את המצוקים ונשבו מצוקי ארץ המה הפשטנים הגדולים כמו הראב"ע והרד"ק והרמב"ן ור"ע ספורנו ומהר"י אברבנאל ז"ל וכמוהם מאז חדלו ארחות ונתיבות הפשט וכו' גלל כן רובם סדרו חבוריהם על הסד"ר ומעוטם נטעו פרד"ס וכללום יחד הגם שהן הן גופי התורה ודברי אלקים חיים ושפתותיהם שושנים נוטפות מור עובר על כפות המנעול לפתוח לנו אוצרות חמודות, סגורות ואגודות, אמנם אנשי דורנו המה מועטים אשר ידעו ויבינו ויערבו לבם לגשת לתוך מטמוני אהלי אפדני הפרד"ס טרם ידעו מבוא השער אשר לה' זה הוא הפשט, חלילה לי מחטוא לאלקים ולומדי תורתו אשר חברו חבורים יפים ונעימים ולבם פתוח כפתחו של אולם, או גאוני הדור ההוא אשר נהירין להם שבילי דשמעתתא וסודי יסודי התורה ואינן צריכין למודעי דרך הפשט כי לגבם מילתא זוטרתי' היא, כי מי אנכי אשר אוכל לבקר ולבכר את האהובה והקרובה לירכתי משכן האמת וכו' אמנם לאנשים כערכי אנכי דובר אשר מודע יקרא לנו מי שיורה לנו דרך אשר נלך בה, חזק

פירוש על מסכת סופרים, הכולל שני חבורים נחלת אריאל על דרך העיון, ומהקדמתו לספרו זה נראה שהיתה לו ידיעה בדקדוק מסורת, הגיון והנדסה, „ובמעט חכמת ההנדסה דקדוק מסורת והגיון בללתיו" ספרו זה נדפס בדהירין פורט שנת תצ"ב, ומחברו מת בקצר ימים בשנת תקכ"א, — עוד מצאנו בקברות בית החיים בווילנא קבר לאיש גדול משנת תקכ"ט, ועל המצבה נאמר, פה צפון ת"ח ונבון הרב המאור הגדול הגאון המפורסם חריף ובקי בכל חדרי תורה וכו' ו פ ל ס ו פ י א ו ש ב ע ח כ מ ו ת. מוהר"ר א ל ע ז ר אב"ד ור"מ דק"ק קראז. ואף שלא ידענו מאומה ממפעלות האיש הגדול הזה, כי אם מציאותו, הנה המאמר פ ל ס ו פ י א ו ש ב ע ח כ מ ו ת, במצבת גדולי ישראל בימים ההם, — שלא נודע לנו משלו — מלבד שיעיד על גדולת המתואר בכמו אלה, יעיד גם על תכונת רוח בני ווילנא כי ידעו להוקיר את אוהבי החכמה ה פ ל ס ו פ י א ו ה מ ד ע י ם, בהתאחדם יחד עם ידיעת התורה.

ובדורו של רבינו הגדול רבינו א ל י ה ו ראינו מן הכבוד הגדול שעשו חכמי ווילנא רבניה סופריה וגביריה אל הרב ר' שלמה מדובנא, בבואו להתארח בווילנא אחרי נפרד מרבינו הרמ"ד ומן המלאכה אשר עשה לפניו בחבור הבאור ולאסוף התומים על הדפסת חמשה חומשי תורה עם באורו ותקון סופרים. כי סמכו כולם ידיהם עליו באהבה, תמכוהו בהסכמותיהם, וכלכלוהו בכבוד כל ימי שבתו עמהם, את אהבתם הגדולה אל הבנת המקרא על פי הפשט הפשוט ועל פי חכמת הדקדוק. עוד זאת הננו רואים מהסכמותיהם כי בנגעם בענין התרגום האשכנזי של רבינו הרמ"ד, שהיה באורו של מהרש"ד בתחלה נדפס עמו, לא נגעו בכבודו ולא זכרוהו לגנאי כאשר עשו איזה מן הקנאים ברבני אשכנז, כי אם אמרו שתרגום האשכנזי איננו מובן לאנשי ליטא ולא למענם נעשה. ולמען דעת את אהבתם אל הפשט ועם זה גם למען יהיה לנו ציור מסגנון לשונם בלה"ק לעת ההיא אמרנו להעתיק איזה מכתבי ההסכמות האלה, הנמצאים אל תחת ידינו בעצם כי"ק. מראשוני המסכימים היה ה ג א ו ן ה צ ד י ק ה מ פ ו ר ס ם מ ו ה ר "ר ש ל מ ה זלמן ב"ר יצחק הידוע בווילנא בשם החבה ר' ז ע ל מ ע ל ע ז"ל. וזה לשונו בהסכמתו: חביבין עלי מאד דברי הרבני מהור"ר שלמה מדובנא נרו בחבוריו אשר חבר על התורה וטובים השנים הא' באורו הנחמד אשר לקט מכל המפרשים הקדמונים ההולכים בדרך הפשט מלבד אשר חדש משכלו באורים המתישבים על לב כל משכיל, והב' ספר תקון סופרים אשר יסודו על חסרים ומלאים ונקודות וטעמים וכו', אשר הביא כל הדיעות החולקות בענינים אלו ובאר היותר מוסכם להלכה, וכאשר בא הספר הזה לידי ועיינתי בו מצאתי בו כמה דברים אשר נסתפקתי בהם תמיד והוא הרוה את צמאי בברור הדברים הנ"ל אשר ראיתי בו, לכן הסכמתי ג"כ על הדפסת ספרים הנ"ל וכו' ומבקש אני מכל איש אשר נגע יראת ה' בלבבו לחתום א"ע על החומש הנ"ל

„על דרכי העיון בים התלמוד וכו' מתנאית שיהיה (התלמיד) ישר העיון „שונא רב הקושיות, מודה על האמת אפילו מפי תנוקת של בית רבן, „וכל חפציו מדוך השכל לא ישוו נגד האמת כי אז יצליח ואז ישכיל „בלמודיו, ודברי החודין צוה להמניע גם מתלמידים החסרים וילדים הרכים".
עכ"ל, בקצרה.

ובין ספריו הרבים הנפלאים אשר חבר בכל מקצועות התורה אשר כלם נדפסו אחרי מותו, ורובם על ידי תלמידיו, אשר יגעו לסדרם ולהכינם ולא עלה בידם כראוי, נתפרסמו: באוריו על המקרא בארבעת נתיבות הפירוש המכונה בשם פ ר ד ס. ובחלק הפשט הוא מעמיק בחכמת הלשון ובפנימית הענינים, ומהם יקרו ונכבדו באוריו לנביאים וכתובים וביחוד על ספר משלי, סדרו תלמידו הרב ר' מנחם מענדיל משקלאוו, כאשר שמע מפיו, ונדפס ראשון לכל ספרי רבינו, כפי פקודתו על מסדרו. דקדוק אליהו, חכמת הדקדוק בקצרה נדפס ע"י המדקדק ר' צבי הירש (ווילנא תקצ"ג.) איל משולש על חכמת המשולשים, הנדסה ואיזה כללים באלגיברה ותכונה. בסך הכל ת' כללים מעצם כ"ק, הוציאו לאור הרב הגדול מוהר"ר שמואל אב"ד דק"ק לוקניק בתוספות הגהות ובאורים (ווילנא תקצ"ד), כמו כן נשארו בכ"י ממנו: חבור ארוך על התכונה, וחבור מיוחד על חשבון התקופות והמולדות.—

§ 92. ועדות נאמנה על פעולת רבינו הגדול הזה, להעיר את האהבה אל ידיעת הלשון הקדושה, והפשט הברור בהבנת המקרא, יעידו כל חכמי ווילנא בדורו, העיר הזאת היתה גם מאז משכן לחכמים יודעי הלשון, מביני מדע ממנה יצאו המדקדקים: ר' עזריאל ב"ר משה מעשיל, ובניו החכמים ר' ניסן והרב הגדול ר' אליהו למדינות אשכנז ללמד חכמת הדקדוק ולהתפרנס בחכמתם זאת, ושם הדפיס הר"ר עזריאל ובנו ר' ניסן סדור התפלה על פי הסדור של המדקדק המפורסם ר' שבתי סופר מפרעמסלא, ובאו במלחמת סופרים את המדקדק השנון ר' שלמה זלמן הענא, ובנו הרב ר' אליהו אשר למד לפני הגאון ר' אברהם ברודא בפראג ושמש את הרב הגדול החסיד ר' יונה לאנדסופר בעל מעיל צדק, הוציא לאור: ס' מכתב מאליהו. הוא ספר אור תורה להרב די לונזאנו בתוספות באורים והגהות (האמבורג תצ"ח), ספר מענה אליהו כללי הקריאה (פפד"מ תס"ד), מקרא קדש, כללי הדקדוק והקריאה בס"ת (ברלין תע"ג) וכן אמר להדפיס חומשים בהגהה מדויקת בצרוף תקון סופרים, וגאוני הדור סמכו ידיהם עליו וגזרו: שלא ירים איש ממדפיסי חומשים לדבר בשער על החומשים עם תקון סופרים שלו ולא ירים איש לכתוב שום השנה ולתן בדפוס על סדור העמדת תק"ס, אם לא שיסכימו עמו ג' רבנים הבקיאים בחכמת המסורות וכתיבת ספר תורה, בכתבם על אותה השנה · (הסכמת הגאונים בספר. מכתב מאליהו.) — בעיר הזאת מצאנו את הרב הגאון ר' אריה ליב בהגאון ר' יצחק שפירא, אשר בהיותו בן כ"א הוציא לאור ספרו

ענן גדול על שמי ישראל . אפס עוד שב הכח הרוחני החי בנפש העם לעשות גדולות ונפלאות , לרפא את עצמו רפואה נאמנה , ואלהי ישראל היה בעזרו לקרוא לאור עולם בקרבנו חכמים מופלאים אבירי כח , לחקים חרבות התורה ולשובב נתיבות ההשכלה , הגדול שבהם אשר האיר את עיני יהודי ליטא ופולין במאה הששית שעברה היה ר ב י נ ו א ל י ה ו , הנודע בשמותיו הגאון החסיד , א י ש ו ו י ל נ א , רבינו הגדול הזה , הנולד ג' א' דפסח שנת ת"פ חננו אלהים בשכל ישר ועמוק עד להפליא , ובכחו הגדול הזה , ובאהבתו את התורה אהבת־אמת , לא להתפאר בה ולא להתפרנס ממנה , הרס ושבר את כל המגדלים הפורחים באויר הפלפולים אשר סביב שתו על תלמוד התורה המקרא המשנה והגמרא , וכבש לו דרך הפשט הפשוט בכל משא ומתן של הבנת דברי התורה שבכתב ושעל פה , ויהי לאות ולמופת בקרב ישראל . ולהיותו יודע את התורה לאמתתה , ידע והכיר גם תועלת המדעים להרחבת ידיעת התורה , ומעלת היסוד המדעי בחנוך הדתי . ומלבד מה שלמד בעצמו כל חכמת הדקדוק והלשון , ואת כל המדעים הלמודיים , עוד העיר את החכמים יודעי לשונות אחרות להעתיק ללשון הקדש מספרי החכמה לחכמי האומות , כמו שיבוא עוד להלן . ובכחו כי גדול יצא ראשונה לקראת החסידים אשר פרצו בארץ וישבור עליהם חקו . ואם לא מצאה ידו לעקר ולהאביד את החסידות כאשר אמר , כי כבר מצאה לה אחיזה גדולה , ברוח העם , להיותה , כאמור למעלה , קריאה מראש , לרפא גם הריסות הדת , הנה על כל פנים עצור עצר בעדה , ובאין משים פעל גם פעולה רשומה על החסידים עצמם לשוב ולאחוז בתלמוד התורה , אשר כמו נשתכח ונעזב אצלם .

§ 91. והנה רבינו הגדול הזה , לא הדפיס כל ספר בחייו , ולא פרסם דיעותיו במכתבים וספרים , כי התבודד עם קונהו בבית מדרשו , וממעל לכל חפצי החומר התנשא רוחו , בכל זאת רצונו הטוב , עשה דברו להאיר אור חדש על יהודי ליטא ופולין . בו ילכו אל מחוז ה י ד י ע ה ה ת ו ר נ י ת בנתיבות הפשט , וממנה יעלו אל ה ה ש כ ל ה ה ד ת י ת ו ה מ ד ע י ת . ואם אחרו פעמי יהודי ליטא ופולין למלא אחריו , לסבות שונות אשר נעיר עליהן בהמשך המאמר הזה , הנה לא חשכו רגלם ללכת בנתיבתו ואם לאט לאט , עד בוא עת מצוא לסקל את המסלה מכל אבני נגף ולהרים צורי מכשול מדרך בת עמנו .

על סדר הלמוד אשר בחר בו ר ב י נ ו א ל י ה ו יעידו בניו החכמים הגדולים בהקדמתם לפירושו על שו"ע אורח חיים שאמרו : „ויותר שהיה חכם למד דעת את העם וחזקם ואמצם (במו פיו) שילמדו „בסדר נכון שלא ימעדו רגליהם , בראשונה הזהיר להיות בקי בכל „כ"ד ספרים עם הנקודות והטעמים ערוכים בכל ושמורים , ועל צבאם „דגל חכמת הדקדוק , וכבר בחנו פקחים ושלמים שבחכמת הדקדוק „בדברם עמו לא מצאו ידם ורגלם , אחרי זה צוה להיות ששה סדרי „משנה שגורות בפיו עם כללות פירושיה המפורסמים וכו' אחר הזהיר

חמעלניצקי בראשם, אשר עשו הרג רב ביהודים במדינת רוסיא הקטנה (מאלאראססיא) בשנת ת״ח ות״ט, ואחרי כן גם בליטא בשנת תט״ו, ושמה ושערוריה היתה בארץ, ופליטי חרב ואבדן נמלטו לארצות אחרות, היו פליטי פולין למאורות ברקיע שמי היהודים באשכנז, כי כל טוב חכמת התלמוד אשר כבר החלה להשתכח שמה, הביאו בידם, וחכמי אשכנז קבלו פניהם באהבה וכבוד, ויושיבום כסאות להוראה ולרבנות בראשי הקהלות הגדולות. ומאז נכבשה הדרך לפני גדולי ליטא ופולין, אחזו בה גם ימים רבים אחרי כן גם אחרי אשר שקטה הארץ ולא שמעו קול נוגש, כי מפני רבוי הלומדים המופלגים הראוים לרבנות, ומפני רוע הנהגת הקהלות ודלות מצבם, לא מצאו הרבנים בליטא ופולין פרנסתם בריוח, ויפנו להם אל קהלות אשכנז, אשר נהלו וכלכלו רבניהם ברוחה ובכבוד, ורבים מרבני ליטא ופולין נסעו לערי אשכנז להדפיס ספריהם — כי בימים ההם לא היה חזון בתי דפוס לספרי ישראל נפרץ בארץ מולדתם, ובבואם שמה, חרדו לקראתם נכבדי הקהלות, ויחזיקו בם ולא נתנום לשוב, ואשר על כן התמידה ההתחברות הרוחנית בין יהודי פולין וליטא ובין יהודי אשכנז, ורוח מדעי אחד להם. העסק בתלמוד היה כל משוש רוחם, והתולדות היוצאות מן הלמוד הדתי המיוחד, והשקוע המופלג בו לבדו, גראו ונמצאו כן באשכנז וכן בליטא ופולין.

אולם גם מעמדם החצוני והוא שבתם בתוך עם הפולנאים, אשר היו גם המה רחוקים מכל חכמה ומדע ימים רבים, נוסף להרחיקם מידיעות המדעים וביותר השפה האשכנזית אשר היתה הלשון המדוברת ליהודי ליטא ופולין, בתוך הפולנאים מדברי לשון פולנאית, היתה חומת ברזל ביניהם ובין הנבונים והמלומדים בקרב הפולנאים. ולא נתנה לכל קו אור מדעי מחוצה לבוא אל קרבם. ובכן כרע נפל היסוד המדעי בחינוך העם הכללי, ואין מקים ימים רבים. הפלפול התלמודי פרץ בארץ, ולא לאמונה ולחכמה, כי אם לסכלות ולעקשות לתחשיך מאור התורה והדעת, והקבלה אף היא נשאה ראש, להוליך תועה ראשי העם לפול במהמורות אשר כרו לפני בני ישראל תלמידי־שבתי צבי אשר בלבלו ובלעו עצת רבים וכן שלמים. האמנם הכח הרוחני המוסרי הנטוע בישראל בקש לו למצוא מרפא בעצמו לתחלואים האלה, כמשפט כל הארגאניזמים הבריאים בכללם, המבקשים ומתאמצים לרפא את עצמם מכל פגע רע ומחלה חצונית או פנימית, כל עוד שלא ננעה בצנור החיים, והתרופה הזאת היתה החסידות אשר יצאה בעצם וראשונה להעיר ולעורר את ההרגש הדתי, להחיות את מעשה המצות ברוח דעת ה׳ וליחד את הלבבות לעבודה טהורה, אך באשר חסרה להם אל בוני החסידות הראשונים כל ידיעה מדעית, ורק ממקור הקבלה לבד שאבו להם מי ישעם, לא לבד שלא הועילו להעלות ארוכה ולרפא את מחץ מכת העם, כי אם הוסיפו להכותו מכה רבה מצד אחר, כי מלבד מה שמעטו למוד המקרא והתלמוד בכלל, עוד סגרו מסגר בעד כל ידיעה וחכמה, ועננו

„העבר והעתיד אחים נקשרים המה בכל ספרי קדשינו ותפלותינו, וראש
„ומבחר הנביאים אשר הבטיח כי לא תופר בריתנו לעולם, הוסיף אל
„הבטחתו זאת: וזכרתי להם ברית ראשונים, ומי אשר יגלח בתער
„השבירה את הראש וכל שער לבן מזקנים הוא הכורת גם כן תקות עם
„נולד כי נשוב לראות טוב ולהיות מאושרים בארץ, ולא ישאירו איפוא
„מאומה רק רגע ההווה, ואליו יקראו: חיים, והנה אלה חיי רגע
„התעיף עיניך בו ואיננו. — ברכי נפשי את ה' אשר אמר אהיה
„אשר אהיה ואשר היה עמנו מאז וכן יהיה תמיד עם הדבקים בו
„בתורתו ובלומדיה אשר יחיו חיי עולם לא לחרפות ולדראון
„כי אם לכבוד וליקר נצח" (במכתבו לר' דוד קאססעל בראש ספר
תשובות גאונים קדמונים).

מכוצא כל הדברים אשר נאמרו במאמר הזה למדנו לדעת כי ההשכלה הדתית המדעית המוסרית והאזרחית שהפליאו להעזר בה אחינו היהודים בארצות אשכנז, ממקור ספרות ישראל יצאה ועל ברכי הידיעה המושכלת בלשון עברית נולדה, ובה התעודדה ונשגבה, ועזיבתה ושכחתה בעת מן העתים ובמקומות מיוחדים גרמה עזיבה ונטישה לחכמת ישראל, להפגת רוח האומה והאמונה. וכל טובי החכמים בישראל הנאמנים לתורת ישראל, ולרוח אמונתם, ראו ידעו העידו והגידו, כי אך בספרות ישראל צפונה תקות השארתו ובדרכיה ישכון אור הצלחתנו הרוחנית.

ב) ההשכלה ברוססיא.

§ 90. היהודים יושבי הארצות הגדולות והרחבות אשר נחשבו לממלכת פולין לפנים, ואשר שבו זה מימים ובאו בכלל ממשלת רוססיא האדירה, הם כידוע מכלל היהודים האשכנזים, להיות רובם מארצות אשכנז ושפת אשכנזית מורגלת בפיהם נצורה על דל שפתם, ובתכונת רוחם ומצב השכלתם גם המה לא נפרדו יהודי פולין מאחיהם באשכנז ימים רבים. ומאז ומקדם היתה התחברות רוחנית וקורבה מדעית ביניהם, בימים מקדם אצלו יהודי אשכנז ברכה אל אחיהם בפולין, בישיבות אשכנז הגדולות למדו בחורי פולין, ומבחירי רבני אשכנז באו לנהל קהלות ישראל בפולין, וברבות הימים נהפך הגלגל ויהודי פולין אשר מצאו מנוחה והרוחה במקומות מושבותיהם יתר שאת על אחיהם באשכנז, ולהיותם גם מרובים במספר ועצומים בערי מנוחתם הרבה מאד כן היהודים באשכנז, גדלו והצליחו בלמודם התלמודי אשר התיחדו בו ונמסרו לו בכל לב ונפש, ועלו על אחיהם באשכנז, עד אשר היו בכחם לשלם להם את תקפותיהם בנשך ותרבית הרבה. ומאז עלה הכורת על היהודים בפולין, המה הקאזאקים ובאגדאן

צמחו חכמים ומשכילים, באים ללמד ונמצאים למדים, איש איש את פני רעהו, וכאשר חדלו בכורי העתים לצאת, באו במקומם כרמי חמד, על ידי החכם הנכבד ר' שמואל יהודה ליב גאלדבערג מבאלחוב (בגאליציא.) מיוחדים לדרישות וחקירות בחכמת ישראל. — ואחרי אשר ספו גם כרמי־החמד האלה מאשר נטע גם הרב החכם המפואר שניאור זאכס, פתח החכם בלומענפעלד את אוצרו הטוב, אוצר נחמד (ד' חלקים) והחכם ר' מענדעל מאהר בלעמבערג הוציא לאור מכתבו העתי בשם ירושלים (ג' חוברות), וכל מכתבי העת האלה, מלאים חכמה רבה וחקירות חדשות בכל מקצועות ספרות ישראל. והעירו והאירו עיני הבאים בשעריהם, לעבוד עבודה תמה, להרחיב גבולות המחקר והבקרת גם בספרים מספרים שונים, שלמים, קטנים עם גדולים. וספרות ישראל החליפה כחה העלתה אבר, אוצרות חכמה נחפשו, וגנזי נסתרות נתבקרו ותעלומה רבה יצאה לאור. עד שגם הגדולים בחכמי ישראל בארצות אשכנז, אשר זה מימים בחרו בשפת אשכנזית ובה כתבו ספריהם ומאמריהם בנוגע לחקרי חכמת ישראל, ועשו להם שם גדול בקרב חכמי הנוצרים, שבו לראות כי טוב לישראל להשתמש בלשון עברית ובספרותה, וחגרו שארית כחם לכתוב גם בלשון זו, ומהם הרב החכם המופלא דאקטאר צונץ, אשר בא במאמרו הנפלא „תולדות ר' עזריה מן האדומים" בעל מאור עינים, בכרם חמד. הרב החכם הגדול דאקטאר זאכס במכתבו בכרם חמד ובספרים אחרים. החכם הגדול דאקטאר פירשט, במאמרו על זכרונות לשון קדש בהקאנ־קארדאנץ שלו, ודומיהם. והחכמים המופלאים דאקטאר יאסט ודאקטאר קריצנאך התעוררו להוציא לאור מכתב־עתי בלה"ק הידוע בשם ציון. (שתי שנים) וכהקדמה למכתבם זה העמידו מאמר „קול מדבר מיקר לשון עבר".

ובא האות כי השכילו טובי חכמי ישראל להבין, כי כל זמן שהמקור לחכמת ישראל נפתח בלשונה, יפוצו מעינותיו חוצה, להשקות שדי חמד, להפריח כל פרי נחמד להשכיל, ולהצמיח כל מוצא דבר חכמה ודעת קדושים גם על אדמת נכר. אך ביבוש המקור הראשון, לשון הקדש, במקומו, ייבשו עמו כל מעינותיו, והתעלות אשר שלחו ונמשכו ממנו, ידלו ויחרבו. הלשון הקדושה, או הספרות העברית היא כנוף אל חכמת ישראל, שהיא נשמת האומה, ובקיומה והשארתה, תקום ותתכונן חכמתנו — חכמת ישראל, — ויעמוד שמנו, ולא יכחד יקומנו, שרשינו פתוחים אלי מעין מפכה מהררי קדם מדורות עולמים, ושם יונקים וחיים עד היום, בזמן ההווה, ואין תקוה לעץ חיינו לענפיו ופריו, אם יכרתו שרשינו או יתרחקו ממקור חיידם. וכמו שהפליא לדבר נכבדות בזה הגאון חכם עמנו ר' שלמה יהודה רפאפורט ז"ל, וז"ל „רוח שקר היה עתה בפי נביאי תרמית האומרים שלום שלום רק להווה ואין שלום לעבר גם לעתיד, האמנם

בין כה וכה התעוררו גם דרי וגרי העיר הזאת מאחינו, לבנות להם בית תפלה ובית ספר ללמודי הדת · בשמחה רבה הביאו לזה את נדבותיהם על ידי הגביר מ׳ ל׳ ב י ד ע ר מ א ן אשר נתן נפשו על תקנת אחיו בעיר הזאת, וביום ז״ך אלול תקע״ב (.4 סעפטעמבער 1812) היה חנוכת הבית הראשון לתורה ולתפלה בוויען. הרב הגדול ר׳ ב ר ו ך י י ט ל י ש מפראג חבר דרוש־לחנוכה בלשון אשכנזית צחה · והחכם ר׳ ב נ י מ י ן ל א נ ד ע ס מ א ן, גבאי בית התפלה ומשגיח על בית הספר החדשים האלה, נשא את הדרוש הזה, באזני הנאספים אל חג החנוכה, ועדת־ישראל בוויען הלכה הלוך והתחזק משנה לשנה עד כי קטן בית התפלה מהכיל את הבאים בתוכו להתפלל ובשנת תקע״ו, הגדילו והרחיבו ושנו את בית תפלתם הראשון, לכבוד ולתפארת. שם החל הרב הדרשן המפורסם ר׳ יצחק נח מאננהיימער מקאפענהאגען, לדרוש בשנת תקפ״א. ובשנת תקפ״ד נקרא הרב הזה להיות מורה הדת בבית הספר אשר נתחזק ונתאושש גם הוא בנדבת הגביר מ׳ ל׳ ב י ד ע ר מ א ן הנזכר. ושנתים אחרי כן הוקם מאנהיימער על להיות דרשן, ומפקח על כל צרכי הצבור בוויען. ושם נשתלם ונתעלה בחכמת הדרוש, ויהי לראש הדרשנים בימיו ולמופת לכל מטיפי דבר ה׳ בארצות אשכנז, (בכורי העתים תקפ״ג פאטערלאנדישע נאטיצען). מן הראשונים אשר החזיקו בידי ההשכלה הדתית בוויען נודע לנו, ר׳ בנימין לאנדעס־מאן הנזכר, חבר ספר מ ע י נ י י ו ש ר, במוסר ומדות לתועלת בני הנעורים. ר׳ י ע ק ב ל ע ו ו י, מורה בבית הספר וגבאי בית התפלה אחרי לאנדעסמאן, החכם הגביר ר׳ ל י ב ה א ר צ פ ע ל ד ק׳ ק׳ צענזאר, היה רע ומיודע להרב ר׳ אהרן הארין והעתיק את ספרו ד ב ר ב ע ת ו ללשון אשכנזית, לעת מצוא חבר דרושים, להאמר בבית התפלה ואליו הגיש הרב ר׳ שלמה לעוויזאהן את ספרו מ ל י צ ת י ש ו ר ן, וקראו אלופי ומיודעי. החכמים המעטים האלה מתושבי העיר בצרוף החכמים המופלאים האורחים אשר לרגלי מלאכתם בקדש התגוררו שמה, הפיצו תורת חכמת ישראל בקרב עדת וויען אשר גדלה ועצמה בכמותה ובאיכותה משנה לשנה, עד אשר זכתה לעמוד בסוד שאר ערי הממשלה, הגדולות ממנה בימים, ובתוכן נחלה נחלה.

§ 89 חכמי ישראל באסטרייך אשר קמו כגואלים אל השפה הקדושה ואל ספרות ישראל וחכמתו, ניעורו נעורו, וגדלו על ידי מכתבי העת לספרות ישראל, אשר יסדו פרנסו וכלכלו ימים הרבה, הלא המה ב כ ו ר י ה ע ת י ם, ו כ ר מ י ח מ ד ודומיהם, והמתבונן יראה איך הלכה מלאכת הקדש הלוך וגדול משנה לשנה. כי בתחלת יסוד בכורי העתים, היה עקרו ויסודו מאמרים בלשון אשכנזית, ומאמרים ושירים ממבחר ה מ א ס ף, ומדי צאת החלקים הראשונים, הרבו החכמים חכמי אסטרייך מקצה להביא מנחה חדשה, ו ב כ ו ר י ה ע ת י ם, היו מלאים וגדושים מפרי חכמתם לבד, עד אשר לא נעו מוציאידם לאור, לבקש מאמרים בלשון אשכנזית, ולעורר ישנים; כי חדשים לבקרים

איטאליא. ונמצא ממנו מאמרים נכבדים בכרם חמד (מת י"ג טבת תרי"ב בן נ"ב). ר' יוסף אלמאנצי חכם ומשורר נכבד, חבר ס' הגיון בכנור שירים נעימים ויקרים. סדר ס' אבני זכרון, וכתב תולדות רמח"ל (בכרם חמד ח"ד). ר' שמואל חיים בר דוד לולי, מגוריציא, שהעיד עליו ר' שמואל דוד לוצאטו, שהיה לו ר' שמואל חיים לעזר גדול במהלך למודיו, והיה גדול ממנו בחכמה ובמנין והיה לו בו רב וחבר ורע נאמן, (בית האוצר.) ונמצאו שיריו ומכתביו בבכורי העתים ובאוצר נחמד. (נולד שנת תקמ"ח ומת תר"ג), ר' שמואל חידילא וואלטה הרופא, חכם נכבד, באו מאמריו בכרמי חמד ובאוצר נחמד.

§ 88. משוט בכנפות ארץ אסטרייך למדינותיה נבוא אל לב הארץ קרית מלך רב היא וויען, שם לא תתענג עיננו לראות בטוב הספרות העברית עולה כפורחת מקרב ילידי העיר הזאת, כי כנכרים נחשבו היהודים שמה (עד שנת 1848), לא יכלו להשתקע שם, והמעטים אשר זכו לדור שם משפט גר תושב היה להם, ובמיטב כספם קנו להם מקום לשבת וטאלערירטע היו נקראים, לא הגיעו אל הזכות הזאת כי אם עשירי עם, — או ברוב תחבולות ויגיעת בשר ונפש. אך לעומת זאת היה בית הדפוס של המדפים הגדול אנטאן שמיד מקלט לחכמי ישראל מאז, בבית הזה נעזרו ונשגבו להוציא לאור פרי חכמתם, וספרים מספרים שונים להרחיב גבולות ספרותינו, שמה מצא און לו החכם המפואר ר' מאיר אבארניק להוציא לאור הוא ואחוזת מרעיו את הנביאים והכתובים בתרגום אשכנזי ובאור. שמה ישב ימים רבים הרב החכם המופלא, מפתח מנעולי הלשון ר' יהודה ליב בן זאב, והוציא לאור את רוב ספריו הנכבדים, ומהם ספר אוצר השרשים, מסלת הלמוד, מבוא למקראי קדש, שמה התלונן החכם המליץ המפואר ר' שלמה לעווינזאהן והוציא לאור את ספריו: מחקרי ארץ, ומליצת ישורון. שמה התגורר החכם המפואר המליץ הנכבד ר' שלום הכהן (נולד תקל"ג בעיר מעזעריץ ומת תר"ה) הנודע בספריו היקרים: מטעי קדם, עמל ותרצה, העתקת ספר ירמיהו ללשון אשכנזית ובאור, יקר מאד, ניר־דוד, קורא הדורות, כי קראו אנטאן שמיד לשבת אתו ולהוציא לאור ספריו, וזה החלו לעשות להביא מנחה־טהורה מבכורי העתים, בשנת תקפ"א, אחרי אשר נסה כבר לחדש בחכמתו ובאהבתו את השפה הקדושה, את מכתבי המאסף, ויוציא לאור המאסף החדש לשנת תקס"ט ושתי התקופות הראשונות לשנת תק"ע, ולא עלתה בידו לתקוע יתד למלאכתו במקום נאמן, זכהו ה' לקרוא לאור עולם את ספרי בכורי העתים אשר יצאו לאור במשך שתים עשרה שנה רצופות, והביאו רב טוב לבית ישראל. — האמנם עזב ר' שלום הכהן את אשר החל, אחרי שתי שנים, אך אבן הפינה אשר ירה, היתה למוסדות בנין גדול אשר בנו בו ידי בונים חכמים משכילים בחכמה רבה.

„אנחנו השלכנוה אחרי גונו, הלא נכלם! ונקל זאת בעיני ועתה
„החרשתי לו רק חרפה היא לנו, אפס כי מעוט הקריאה בספרי בני
„עמנו אשר בא לרגל שכחת הלשון מפץ היה לתורתנו כלי מלחמה
„לנתוש ולהרוס ולהאביד מלכות בני יהודה והאהבה והיראה לתורת
ה'", (בהקדמתו לספר כנור נעים). וחברו החכם ר' הלל דילה
טורי, במכתבו אל ידידו ר' דוד טיראציני במורין אשר בשרו
כי הוא ורעיו יסדו חברת שוחרי תושיה אמר לאמר: ועתה שמעו
„נא קולי איעצכם, דרישת לשון בני עבר, מליצת ספרינו, וקדמוניות
„אומתנו תהיה תכלית חברתכם הראשונה, למען תתנער גם בקרבכם
„מעפר, הלשון ההיא העזובה והשכוחה זה ימים רבים, ואף כי אנשי
„החברה הזאת רֻבָּם כֻּלָּם הם מלומדי התורה לשבת יום אחד על כסא
„הרבנות, ולהם תאות ידיעה שלמה בחכמת לשוננו ובמליצתה
„למען הבין ספרי הקדש והעסק בפשטי המקראות ולמען דעת דבר צחות
„בלשון המהוללה ההיא (אוצר נחמד חוברת א' דף 134). —

ומה דרכה נפש לוצאטו עז בראותו חכמי ישראל מתחזקים להוציא
לאור מכתבי העתים לתקומת הלשון ובשמחת נפש ענה ואמר: „עלינו לברך
„את ה' אלהי ישראל הנאמן בבריתו וקיים במאמרו אשר אמר כי לא
„תשכח מפי זרעו. כי הנה בכל זמן שהסבות החיצוניות קושרות קשר
„להחליש למוד התורה ואהבת לשון אבותינו הוא מחיה ומחדש בקרבנו
„על ידי סבות פנימיות את אהבת התורה והלשון באופן כי בכל דור
„שהעם פרוע ובטל מדברי תורה בדור ההוא בעצמו יתנדב עם ויתרבו
„החוקרים והכותבים בענינים ההם ובלשון ההיא שהיו עזובים ומונחים
„בקרן זוית. ומתי נראה פרעות בישראל, ומעוט העסק בתורה ובלשונה
„כאשר בדור הזה? ובדור הזה עצמו אנו רואים בכמה וכמה חכמים
„רוח נדיבה לחפש אחרי ספרי קדמונינו ולהוציא ממצפוניהם כתבים אשר
„נשכח זכרם מכמה דורות, המחדשים נעורי לה"ק, מרבים כבודה
„ותפארתה ומעוררים אהבתה בלב כל ישרי לב" (הצעה לס' אוצר נחמד
חוברת שניה). וברוח נכאים ותקוה כזה הגה ר' יצחק שמואל
ריגייו, בראותו מכתבי העת לספרות ישראל מתמעטים והולכים,
ואמר: היה נראה כי כלה ונחרצה נגזרה על נפילת הלשון בל תוסיף
„קום — לולי כי להיות יסודתה בהררי קדש ואל עליון דבר בה מראש
„מקדמי ארץ גם בה הנחילנו תורתו הנצחיית ואמתיות נשגבות בפי
„נביאיו אנשי מופת לדור דורים, יהיה בודאי בלתי אפשר שתשכח
„לנצח ובטוחים אנחנו כי לא תמוש מפינו ומפי זרענו כל עוד יהיה
„בתבל איש מזרע אברהם מחזיק באמונתנו ודתנו וחוקר בלב תמים
„בפנימיות תורתנו הקדושה. (מזכרת ישי"ר 16).

ומלבד החכמים האלה, ראינו באיטאליא בימי הדור הנזכר, את
הרב ר' מרדכי שמואל גירונדי מו"ץ בפאדובה, חכם תורני
מופלא ושוחר דעת, חבר ס' תולדות ישראל וגאוני

בשלימותו ביום י"ד חשון תק"ץ ובית ישראל אשר באיטאליא נתמלא
אורה, אור יקרות מחכמת ישראל. והרב ר' יצחק שמואל
ריגייו והמורים המופלאים האלה וביחוד זה האחרון הרב לוצאטו
אשר כבר הרבה למדו מרבותיהם · הוחדו איש את פני רעהו והפליאו
להגדיל חכמת ישראל ולהאדירה, וביותר מעת אשר באו בכתובים
את חכמי גאליציא ובאהמען. הרב יש"ר· חבר ספר התורה
והפלסופיא. באר ס' בחינת הדת, והעיד עליו הערות
רבות מושכלות, חבר ס' אגרות יש"ר ב' חלקים מלא חקירות
ודרישות בספרות ישראל יקרות מאד, מפתח אל מגלת אסתר,
בחינת הקבלה, ילקוט יש"ר· ומאמרים נפלאים הרבה
מאד במכתבי העת לחכמת ישראל. והרב ר' שמואל דוד לוצאטו
הביא לנו ברכה ס' כנור נעים. אוהב גר, בתולת בת יהודה,
באור נפלא על ספר ישעיה ותרגומו בלשון איטאלקית, בית
האוצר, וכוח על הקבלה, המשתדל ומכתבים מלאים
חקירות יקרות בכל מקצועות הספרות הישראלית, בספרי מכתבי
העת. ומן החכם דילהטורי באו מאמרים יקרים שונים במכתבי
העת בכרמי חמד ואוצר נחמד. החכמים האלה, עבדו עבודתם
באהבת נפש לחכמת ישראל ולספרותה בלשונה · הרב לוצאטו עודו
בילדותו ראה והבין, שלא עלתה שום אומה במעלות החכמות אם
לא התחילה להשתלם תחלה בחכמת הלשון והמכתב, שחכמת לשון
"הקדש דבקה ובלתי מתפרדת מחכמת התורה, שאבדן חכמת הלשון
"גורם לאבדן תבנת פשט הכתובים, שאבדן הבנת הפשט מחשיך
"אור התורה ומבזה אותה בעיני הבריות, שאם כל העמים הקימו
"להם חברות ואסיפות אנשים חכמי לב להיות ידם אמונה בחכמה
"ובתבונה, ובכללן גם כן חברות בעלי הלשון שאין מלאכתן כי אם
"לברר וללבן עניני שפתם, על אחת כמה וכמה שלשון הקדש צריכה
"לחברה כזאת" (בית האוצר), ובהתחמץ לבו על עזובת לשון הקדש
קרא מנהמת לבו ואמר: „איכה ישבה בדד בימים האלה ובזמן הזה
"השפה האלהית האם העבריה, אין מחזיק בידה מכל בנים גדלה.
"ועצור במלין מי יוכל? וכדי בזיון וקצף לעם אשר הפכפך דרכו,
"אשר בימי הרעה בהתאכזר יושבי חלד להרחיקו מדרכי אבותיו
"להשכיחו תורת אלהיו, גגו נתן למכים ורכושו למשסה וכל בשרו
"למאכלת אש, וישם פניו כחלמיש, וממקומו לא ימיש, וכשוך חמת
"המעיקים ושמש צדקה זרחה עליו, וינתקו מוסרות משטמה וחרצבות
"כסילות התפתחו, אז רפתה רוחו נטיו רגליו, מדרכי זקניו ימיש
"וימש חשך, רחוק מלבם לבו ולשונם נכריה בפיו· זה לנו היום שלש
"מאות שנה אשר החלו גויי הארץ לתת לבם אל לשוננו, ומן אז
"ועד עתה לא חדלו חכמיהם לעמול בלמודה בכל מאמצי כחם ולחשוף
"יערות דבש במעמקי סתריה ובמצולות ספריה והספרים אשר כתבו
"באלה כבירים במספרם כבדים בכמותם ונכבדים במעלתם ואנחנו —

גדול וחכם בכמה חכמות. הרב ר' חננאל ניפי אב"ד דצאנטי, רב גדול, משורר נכבד ודרשן מפואר · ר' יהושע סגרי איש סקנדיאנו רב מופלא בתורה ובחכמות שונות (תולדות גדולי ישראל).

§ 87. אולם בכל היות החכמים האלה וחבריהם עמוסים בתורה, ומסובלים בחכמות, במליצת השיר והדקדוק, לא הופיע רוח ההשכלה והמחקר העיוני בבתי מדרשי איטאליא, למן היום אשר פרצה האהבה ללמודי חכמת הקבלה בקרבם, והמתבונן אל הליכות התורה והחכמה באיטאליא מימות הרב המקובל ר' משה זכות, וביותר מימות החכם הגדול המופלא ר' משה חיים לוצאטו, יראה ויבין כי צרו צעדי ההשכלה הדתית בנתיבותיה, וההשקפות המושכלות על חיי האיש הישראלי בקרב הארץ נצטמקו לרע להם, עד אשר האיר גם עליהם אור השכלת רבינו הרמבמ"ן, וקרני אורה נגעו על עיני חכמי הארץ הזאת, ותאורנה. וביחוד מעת קמו חכמי גאליציא, והחיו את ספרות ישראל חיים חדשים ממקור החכמה התורנית, שאפו גם טובי חכמי איטאליא רוח חדש, ויתעודדו גם המה, לצאת לקראת אחיהם בגאליציא ולהתחרות עמהם. ושכם אחד הרחיבו את גבולות חכמת ישראל ברוח דעת באהבת האומה, התורה, והשפה הקדושה. מן החכמים אשר סללו המסלה לפני הדור האחרון הנודעים בשם הם: ר' רפאל לוצאטו בר' יצחק אביר הרופאים בעיר גוריציאה, חכם ונבון בתורה, מעיין פלסופי, (מת בשנת תקפ"א) · ר' ישראל קוניאן, חריף ומשכיל בתורה ובחכמות מ"ץ בפאדובה ודרשן מפואר, נבון דעת בספרי הפלסופיא הדתית, (מת בשנת תקפ"ד) · ר' שבתי אלחנן טריווש אב"ד טריעסט · חכם ומליץ מפואר, ודרשן נכבד מאד · ר' מרדכי יצחק קולוניא בטריעסט חכם גדול ונכבד (מזכרת ישר). הרב ר' מאיר ראנדעגגער חכם מופלא מרביץ תורה לרבים, חבר ספר צנת דוד על ס' תהלים · הרב המופלא החכם החוקר המעולה ר' יצחק שמואל ריגייו, מקור נפתח לחכמת ישראל, עודו בחצי ימיו העתיק חח"ת ללשון איטאלקית וחבר עליהם באור חדש, נקרא בשם תורת אלהים — באור יפה ונחמד מאד (תקפ"א) · ובצאת פקודת הקיסר מיום 22 יאנואר שנת 1820, לבל יתמנה עוד איש להיות רב בקהלה אחת אם לא למד תחלה חכמת הפלסופיא באחד מבתי מדרשי החכמה · העיר במכתב את נכבדי קהלות ישראל באיטאליא להקים בית מדרש לרבנים והוכיח שאם הממשלה לא תחפוץ ברבנים בלי פלוסופיא מן הדין הוא שבני ישראל לא יקבלו רב פלסוף בלי תורה · ודבריו עשו רושם, וקציני הקהלות נועצו והסכימו ויסדו בית מדרש כזה בפאדובה, ונבחרו למורים החכמים המופלאים ר' הלל הכהן דילה טורי מעיר טורין בפימונט ור' שמואל דוד לוצאטו מעיר טריעסט, הבית הזה נפתח כליל

סופר ובית דינו, ומעשי החברה הזאת הצליחו ועשו פרי להחיות עם רב (בכורי העתים תקפ"ב).

§ 86 ואיטאליא האסטרייכית — לאמבארדא־וויניציא, ארץ חפץ לחכמת ישראל מלפנים, וגם בימי המאה שעברה, רבניה גאוניה בתוכה, רופאים מומחים משוררים ומליצים, מחזיקים ותומכים את החנוך המתוקן, ודורשים בבתי כנסיותיהם בשפת המדינה, דרושים מיוסדים על אדני ההגיון, למצוא חן גם בעיני גדולי השרים וחכמי הנוצרים, כמו: ר' נתן רפאל אשכנזי אב"ד דק"ק טריעסט, שהיה גם הקיסר יוסף השני מחשיבו מנכבדי הדרשנים אשר בכל מלכותו (תולדות גדולי ישראל דף 276). ר' יעקב רפאל סארוואל, שהרביץ תורה בוויניציא ובמנטובה והיה דרשן מופלא ובקי בכמה לשונות וחכמות עד שיצא לו שם גדול בגלילות הגוים (שם 206). ר' יצחק רפאל פינצי אב"ד בפאדובה דרשן מופלא יודע לשונות שונות וחכמות רמות עד שיצא שמו למרחוק וחכמי האומות וכהניהם וגבירי שרי המדינות היו רצים לשמוע דרושיו וקראו עליו ראש הדרשנים, והיה גם מדקדק גדול ומשורר נכבד (שם 130) (מת שנת התקע"ג כבן פ"ח), ור' חנניה אלחנן חי הכהן מרביץ תורה בעיר ריגייו, דרשן מפואר, מדקדק עצום, ומשורר גדול וחבר ספרים הרבה לתועלת ראשית החנוך כמו ס' חנוך לנער ב' חלקים, ראשית לקח, שבילי אמונה, ספרי מליצות התנ"ך, רוח חדשה, וזמירות ישראל, מענה לשון, דקדוק לשון הקדש. חכמי איטאליה יצאו ראשונה להצדיק את צדקת הרב ר' נפתלי הירץ וויזל במכתביו דברי שלום ואמת, רב טוב לבית ישראל, אשר כתב להוכיח הכרח תקנת החנוך, ומהם: ר' יצחק פורמיגיני אב"ד דק"ק טריעסט, ר' שמואל ידידיה נורצי אב"ד דק"ק פיררא, ראשי ישיבת וויניציא: ר' שמחה קאלימאני ר' אברהם חיים קרקוביא. ר' אברהם פאציפיקו, ר' חיים אברהם ישראל אב"ד דק"ק אנקונה, ר' ישראל בנימין בסאן אב"ד דק"ק ריגייו: אל רבני איטאליא פנו גם מיסדי בתי הכנסיות בסדרים חדשים בהאמבורג, ושאלו תורה מפיהם, ובתוכם מצאו להם מסכימים ומחזקים את מחשבותיהם, כמו הרב ר' שם טוב בן סאמון האב"ד דק"ק ליוורנא והרב ר' יעקב חי ריקאנטי מפיסארו אב"ד דק"ק ווירונא, (ונדפסו תשובותיהם בספר נגה הצדק). חכמי איטאליא היו מראשי המדברים באספת הועד הגדול אשר קרא נאפליון בשנת תקס"ו (1806) והנכבדים שבהם: ר' יצחק רפאל פינצי הנזכר, שהיה משנה הנשיא ר' יוסף דוד זינצהיים. ר' אברהם חי די קילוניא ממאנטובה אשר נבחר אח"כ לרב הראשון בהצענטראל קאניסטאריום, ר' יהושע בן ציון סגרי פשטן

§ 85 מעטים היו החכמים המשכילים בספרות ישראל באונגארן, על כן מעטו גם מעשי ההשכלה לפעולת אדם שמה, כמה יגיעות יגע הרב ר' אהרן חארין ליסד בית ספר ללמודי הדת וראשית המדעים, בעירו באראד, ולא עלתה בידו, כי אם בסוף ימיו, ואך לעת זקנתו זכה לראות פרי עמלו. ולעומת זה הצליח חפצו הטוב בידו, להטות לב בני עירו ללמוד מלאכות שונות, ובשקידתו והשתדלותו הפיק רצון מאת בעלי המלאכות הנוצרים אשר בעירו לקבל נערי ישראל לבית חרשת מעשיהם וללמדם מלאכה, ומצא עוז לתמוך את הנערים ולכלכלם במשך ימי למודם, ולשמחת לבבו ולבב כל אוהבי עמם הצליחו הנערים בלמודיהם, ויצאו מהם אמנים נפלאים במלאכות שונות. עד כי בהגיע התור והעת שהחלו האונגארים לשים עין לטובה על היהודים, והקול יצא באספת הועד (רייכסטאג) אשר היה באונגארן משנת 1832 עד 1836, מפי גדולי האפרתים קרואי הועד, המצוינים בחכמה ובאהבת האדם, פראנץ קלאלצסיי, ופראנץ דעאק, כי ראוים היהודים גם המה להסתפח בנחלת האזרחים, ונכבדי היהודים בפעסט ובראשם ר' גבריאל אוללמאן מצאו את לבבם לבוא בבקשה לפני הועד כי ימשוך להם חסד, ויחוננם במתנת העמאנציפאציאן, שלח ר' אהרן חארין אשר גם הוא לא נח ולא שקט להועיל ולעזור בדבר הגדול הזה, רשימת בעלי המלאכות היהודים הנמצאים באראד, להוכיח ולהודיע כי כבר החלו היהודים לעזוב את המסחור הקטן ודבקו במלאכה. ואם לא מצאו דעות חארין באמונות ובתקנות מנהגי ישראל, מהלכים בקרב בני ישראל באונגארן מקיר עירו וחוצה, אין ספק כי ממנו ראו וכן עשו נכבדי פרעסבורג בהסכימם ליסד חברה „צור בעפארדערונג איזראעליטישער האנדווערקער" בשנת תק"פ (1820) ללמד את בחורי בני ישראל מלאכות שונות וגם לתמכם ולסעדם אחרי כלות שנות למודיהם, בכלי אומנות וחומר (מאטעריאל) המלאכה, — ובכלל המלאכות הכניסו המיסדים גם את עבודת האדמה הכרמים והגנות, ובתקנות החברה נאמר: כי ישתדלו המיסדים לפייס את האכרים הנוצרים למען אשר יקבלו נערי יהודים לעבודתם וילמדוה אותם, — ובהמשך הזמן יקנו בני החברה גם שדות וכרמים וכלי העבודה ויתנום לאנשים יהודים יודעים את עבודת האדמה אשר ירצו לעבוד את העבודה בעצמם ובעזר אנשים יהודים אחרים, על משך כמה שנים בלי תשלום דמי שכירות הקרקעות. — חברי החברה הזאת בראשית הוסדה עלו למספר שתי מאות איש ובראשם אלופיהם ר' וואלף פרייזאך ראש הקהל אשר התנדב סך רב על יסוד החברה. ר' אברהם הירש לבוב. ר' ליפמאן שטערן. ר' אברהם קעניג. ר' אהרן דוד איריץ טובי הקהל. ותקנות החברה קיים ואשר הרב הגאון ר' משה

לבאר כי יש ביד חכמי הדור בהתאספם אספה לבית דין יפה (זינאדע) לתקן תקנות חדשות ולשנות תקנות ומנהגים ישנים ובכללם גם מצות המעשיות התלויות בזמן ובמקום, לפי צרך הזמן והוראת השעה, וכל זה על פי היסודות והכללים שהציבו ונתנו חכמי התלמוד, — עוד חבר הרב הזה ס' ציר נאמן וילד נקונים, ברוח אהבתו ושקידתו לתקנת העם, לפי מחסורי העת, ויהי ר' אהרן חארין לאות לכל רבני אשכנז, מעיר ומעורר בכל חפצי תקוניהם. בסוף ימיו ואחריו עד היום נכבדי וויען רצו לקרוא את חארין להיות דרשן בבית הכנסת החדש (טעמפעל) אשר בנו, וכאשר לא הסכימה הממשלה לדעתם, פנו אליו בשאלותיהם בנוגע אל תקנות הבית החדש הזה, גם ראשי אלופי העדה מברעסלוי ברצותם למנות את הרב דאקטאר גיינער לרב שני (ראבינאט'ס אססעסאר) ולדרשן, ועמדו לו מתנגדים לשטן ושמו לו עלילות דברים כי הוא חוקר ומבקר את ספרי חכמת ישראל ברוח החקירה החפשית, שאלו תורה מפי חארין (בשנת 1842) אם מותר לחקור בהלכות התורה ויסודי הדת, או מחויבים בני ישראל ועומדים לשמור ולעשות ככל הבא בתלמוד ובפוסקים, מבלי שום שאלה וחקירה? — השאלה הזאת הגיעה אליו בהיותו בן שבעים ושבע, ותשובתו באה, לפי דבריו במכתבו אל אחד מרעיו, בבאור רחב ובלא משא פנים, (בן חנניה שנה ששית נומר 16). ונתקיימה עליו מליצת אחד המשוררים „כי כפי מדת ימיו יגבר גם השחל" — החכם הגדול הזה מת ט' אלול תר"ד (24 אויגוסט 1844) בן שבעים ותשע שנה. —

והשני מבני אונגארן אשר עשה לו שם בין סופרי ישראל המצוינים, ואור ההשכלה נגה עליו לפעמים, הוא הרב הגדול ר' משה קוניץ מאובן, חבר ספרים הרבה לתועלת השכלת ישראל, ומהם ספר העיון פירוש על ס' בחינת עולם, בית רבי תולדות רבינו הקדוש בדרך מליצה, גם הוא היה מן המסכימים על התקנות החדשות בסדרי העבודה אשר עשו בהאמבורג, ובאה תשובתו בספר נוגה הצדק כאמור. ונודעה רוח מבינתו הישרה והשקפתו המושכלת בהלכות והגדות, בספרו המצרף, שו"ת שני חלקים.

פרייען ראבבינען ספהלס, וויסט ער זאבאלד אונד זא אויספיהרליך אלס מעגליך שאן איינעס געאייגנעטען ראבבינען איין נאמהאפט צו מאכען איבער ביידע פאלגענדע פראגען, ע נ ע ס ר ס. האבטען אויפטראגען געמאכט זאלל איך דאס גוטאכטען פאן איינער האכווירדען ספרשלעגען, אונד איך פרייעע מיך דיעזעס אויפטראגעס אוס זא מעהר, אלס ער מיר איינע געלעגענהייט דארביעטעט, איהנען מיינען טיפגעפיהלטען דאנק פיר דאס וואס זיא אונזערן גלויבענסגענאססען געלייס-טעט האבען אונד נאך לייסטען ווערדען מיינע האכטונג אויס צו דריקקען.
Ben Chanania 6 Iahrgang. A. Chorin, eine biographische Skizze. von Dr. Weil.

מאגדות חז"ל ע"ד המשל, וברוח פלסופי, ונגע במטהו בקבלה המעשית. וכאשר פנו אליו מתקני סדר העבודה בהאמבורג בשאלתם, אשר וקיים את כל תקנותיהם בתשובתו הנקראת ק נ א ת ה א מ ת ונדפסת בספר נ ג ה ה צ ד ק כאשר זכרנו למעלה. ולהצדיק דבריו ולבטל את טענות הטוענים אשר נאספו לקרוא מלא אחריו ואחרי כל המחזיקים בידי המתקנים והדפיסו תשובותיהם בספר א ל ה ד ב ר י ה ב ר י ת (האמבורג תקע"ט) הוציא לאור מאמר ד ב ר ב ע ת ו (תק"פ) בלה"ק ולשון אשכנזית, בו באר מעלת חובות הלבבות ותקון המדות על המצות המעשיות, ושאשר הנפש ושלימותה איננה תלויה כי אם בעקרי האמונה, ולא במנהגים וחומרות יתרות — שלא נעשו כי אם לשעתם, ושבו למשא כבד בהמשך הזמנים. וביחוד העיר בספרו זה על החובות שבין אדם לרעהו וחובות האזרח בארץ.

ספרו זה עשה לו שם גדול במדינות אשכנז אוהבי החדשות ששו לקראתו ונתנו כבוד לשמו, וגם ממשלת באדען פנתה אליו על ידי הבאנקיער ש. ה א ב ע ר, בשאלה, לעת אשר יסדו יהודי עיר ק א ר ל ס ר ו ה ע בית הכנסת חדש (טעמפעל) כתבנית הבית אשר נעשה בברלין והאמבורג, ברוחם וטעמם. והדבר הזה הוטב בעיני הממשלה מאד ותאמר להחזיק בידי המיסדים אף לתת ידים לכל תקון חדש, ולסדר עניני הנהגת היהודים במדינה בדרך הפראגרעסס, אך מדאגה מדבר פן תגע ביסודות האמונה ותדאיב נפש המחזיקים בה בתומת ישרים, ראתה כי טוב לשאול את פי ה א ר י ן: מה המה המנהגים והתקנות בישראל, אשר לא תוכל הממשלה לנגוע בהם מבלי הסכמת הרבנים מורי ההוראה? — ומה נעשה עד היום לתקנת סדרי העבודה (קולטוס) בממלכת אסטרייך, מצד הממשלה והיהודים בעצמם? *) תשובת השאלה השניה שם ה א ר י ן על ידידו ה א ר צ פ ע ל ד בוויען אשר נזכירו בסמוך. ותשובת השאלה הראשונה, השיב בעצמו והשלימה ביום 10 מארעץ 1821 (תקפ"א) ונדפסה בשם א נ ג ר ת א ל א ס ף בפראג בשנת 1826. תכן התשובה הזאת

---

*) למען דעת את הפעולה הגדולה אשר פעל הרב ה א ר י ן בספרו ד ב ר ב ע ת ו על אחיו ועל הממשלות ראינו להעתיק קצת מדברי ה' ה א ב ע ר במכתבו אל הארין: מיום 3 פעברואר, 1821 וז"ל: „איהר שאטצבארעס אונד אללגעמיין בעאכט־„טעטעס שריפטכען האט בעריים'ס בייא שטאאט אונד איזראעליטישען אונטערטהאנען „קרעפטיג געווירקט, אונד מאן איזט געגענווארטיג דאמיט בעשעפטיגט ערציהונג „קולטוס, אקקערבוי אונד בירגערליכע געווערבע, זא וויא „עס דער גייסט דער צייט אונד דער בעססערען מענשען „ערפארדערט צו געשטאלטען". דער שטאאט בעהויפטעט אין דעם וואס ער טייעט בעגינסטיגען וואלל, גרייפט ניכט דאס אין רעליגיאנס זאכען איין. זואהל וויססענד דאס עס לייחטער אין ליטעראריש=געבילדעטען אונד פאן פארורטהיילען

מעדיציני עם הירורגיע . הפליא לעשות במליצה. המאמירית התריפה והנעימה להכות כסילים בשבט פיו , ולשים ללעג וקלסה .כל הצבועים המתחסדים , מאמריו באו בתחלה בבכורי העתים כרמי חמד , ויצאו אח"כ גם מאוספים בשם הצופה לבני ישראל , ספר יקר עד מאד אין במינו משלו בכל הספרות העברית.

§ 84 הספרות העברית החדשה אשר עשתה לה נפשות רבות בבאהמען ובגאליציא , לא מצאה לה ארץ חפץ באונגארן , כי מספר בני ישראל יושבי המדינה הזאת גדול ורב , ורבם ככלם אחוזים בסבכי המנהגים הישנים אסורים בזיקי הרגל, והרבנים התלמודיים הגדולים , יושבי כסאות ההוראה בערי המדינה בכל היותם שלומי אמוני ישראל , ומקצתם גם מוקירי חכמה , מחזיקים בכנף רוח הימים שכבר עברו בכל עז , ולא נתנו איפוא ידים אל ההשכלה הדתית להתעורר בקרבם . וספרות ישראל גם היא לא הרימה ראש שמה ימים רבים . הסופרים אשר עשו להם שם בתכמתם אך מתי מספר המה . ומן הנודעים לנו : ר' ברוך שענפעלד מטיסמעניץ סופר נכבד , משורר נעים ומשכיל אל קורות ישראל כנראה משיריו וממאמריו בבכורי העתים . ר' בער אפפענהיים מפרעסבורג חכם ומשכיל , ומליץ נכבד . אך לעומת זה לפי חק ההתנגדות השליט בעולם הטבעי והרוחני , מצאנו באונגארן את האחד המיוחד בגהולי הרעפארמאטורים בין רבני המדינה הזאת הוא הרב הגדול ר' אהרן חארין אב"ד דק"ק אראד . תלמודי גדול כאחד הרבנים שוחר דעת ואוהב חכמה מנעוריו . ובהיות ההשכלה נר לרגלו בנתיבות ההוראה , קמו עליו רבני המדינה והתגרו בו מלחמה , אז נעור רוחו הכביר העשוי לבלי חת , ולפי דברי עצמו „בראותי דברי האנשים המתקדשים והמטהרים „אל הגנות והבזיון וידריכו את לשונם להתעות המון בני עמנו בדברי „הבל ותעתועים בדאים ובודים דברים זרים ואומרים אלה מצותיך ישראל „נהפכתי אל איש אחר מאשר הייתי עד היום ההוא אשר אמרתי „מקדם מה אני מה כחי כי איחל להשמיע ברחובות קולי נשאתני רוח „ואשמע קול קורא מעמקי לבבי , קום רכב צלח על דבר אמת במקום „שאין איש השתדל להיות איש לא עליך המלאכה לגמור ולא בן חורין „אתה להפטר ממנה , רוח מלפני יעטוף שמתי פני כחלמיש נשבעתי „ואקיימה לבלתי נשוא פנים לכזב אם גם נתפשט ונתלבש באדרת שער „למען כחש אסיר עוני התנופה מפניו ואצינו ערום לגלות ערותו , „והיה צדק אזור מתני ואמונת אזור חלצי בשתים אלה אחלץ ללחום „מלחמת האמת" (כרם חמד חלק שני 98) . ובכח ההסכמה הזאת התחיל להתחקות אחרי שרשי האמונה , ומנהגי ישראל , ובלי משוא פנים הגיד דעותיו בספריו ובתשובותיו , למרות רוח רבני הדור במדינתו והסמוכים לה , כן הוציא לאור בשנת תקפ"ג את ספרו עמק השוה (בפראג) אשר העקר והמכוון בו היה המאמר ראש אמנה על יסודות הדת ועקרי האמונה להרמב"ם , בספרו זה בקש לפרש כמה

הגאון ר' שלמה ליב ראפאפורט משפחות הרבה החיה והרים מערמות עפר הגביר הפרנס הטוב הזה באשר הרבה בניתם במוצא כספו הרב ובהתאמצו אצל אדוני הארץ, אומנים מפוארים המכלכלים בכבוד את ביתם, (כרם חמד מחברת חמשית 104).

וכן יסד ה' פ ע ר י ל בית תפלה בסדר עבודה מושכלת ערוכה לחפצי התורה והזמן, ולפרקים הטיף אמרות מוסר חכמה שמה בלשון אשכנזית צחה כאחד הדורשים הנכבדים; אולם לא לבד בעולם המעשה הגדיל יוסף לעשות, כי גם בעולם הספרות ידיו רב לו, ומלבד מכתביו בכרם חמד ח"ב נ' בשם עובדיה המעידים על מעלתו בסופרים, הפליא להוכיח חטאות הדור במדות ובמעשים בספריו המופלאים, בשבט ההתלות (סאטירע)הכה את המתחסדים בספרו מ ג ל ה ט מ י ר י ן מכות יורדות חדרי בטן, מצייר מעשיהם המקולקלים ורשעות כסלם, בטעמם, ברוחם ובלשונם ציור נאמן וחי מדבר לא נמצא דוגמתו בכל הספרות העברית. ובהתולי לעג ומדירות נפש דאבת ומיצרת בהשחתת אחיו, יחצוב במתחסדים, בלומדים ובמשכילים אשר נטו מן המסלה וקלקלו מעשיהם, בספרו חיקר ב ו ח ן צ ד י ק. האיש המצוין הזה מת שנת ת"ר בן ס"ה, והניח אחריו בן ממלא מקומו במשמרת ההשגחה על בית הספר מעשי ידי אביו, איש הכם ונבון גמר חק למודיו בבתי מדרש החכמה ר' מיכל פעריל, כי אביו מלא ידיו, ברשיון הנתן לו מאת הקיסר לתת פקודה זאת לאשר ירצה. ובית הספר הזה עומד עד היום לנס ולמופת לכל בתי הספר והלמוד בכל ארצות אשכנז.

בין גדולי ה ר ב נ י ם בגאליציא אשר מלאו כח ברוח ההשכלה, להעשיר את ספרות ישראל במחקריהם הנכבדים יקח עמדתו הרב הגאון החכם הכולל ר' צבי ה י ר ש ח י ו ת אב"ד דק"ק זאלקווא. ממעמד הבקרת התלמודית והתורנית השקיף על יסודות התורה שעל פה, וברוח מבין חדש במקצוע זה דברים הרבה, בספרו ת ו ר ת נ ב י א י ם. וכמו כן נגע בפינות אחרות מחכמת ישראל, והשכיל להראות חדשות ונצורות, בספריו א ג ר ת ב ק ר ת, א מ ר י ב י נ ה, ת פ א ר ת ל מ ש ה (מת א' חשון תרט"ז).

עוד נמצא בגאליציא חכמים מופלאים אשר לא מעט הועילו להרבות ההשכלה בעם בספריהם ומאמריהם הנכבדים. כי בגבורת רוח חכמה יצאו להלחם עם הדיעות הטפלות, והאמונות הכוזבות, המדות המקולקלות, והמנהגים הישנים שבלו מזקן. הלא המה ר' י ה ו ד ה ל י ב מ י ז י ס מחבר ספר ק נ א ת ה א מ ת, (ווינן תקפ"ח) אשר היטיב לתארו הרב ר' יהודה יײטלים במכתבו אל המחבר ואמר: „לא רבים יחכמו בזמנים אלו „להעמיק בדברים סתומים כאלה ומעטים בני עליה אשר אור הבינה נגה „עלידם המתערבים בנפשם להפיץ מעינות מחשבות רוחם חוצה בלב אמת ותמים" (בכורי העתים תקצ"א 129). עוד הוציא לאור ס' תכונת הרבנים לר' דוד קארא הנזכר (ומבלי הזכיר שמו) בהוספות והערות רבות. הרב ר' י צ ח ק ע ר ט ע ר החכם החריף הסופר הנפלא דאקטאר

וללמד בכל מדע וחכמה, ספרי הקדמונים הם הראי המוצק בו נראה חיי כל עם ועם; אך למען הבין במראה נדרשה ידיעת קורות הימים והמדעים, פרטי המעשים יושכלו רק בחבורם חבור מושכל, ובלי ידיעת קורות הזמן נסתמה לפנינו ידיעת קורות אבותינו מנהגיהם וגזרותיהם. ג) תכלית התורה והמדע ותכלית פתיחת הלב לרוחנית העיון, הוא המעשה, לעשות הטוב והישר, ולהשכיל להיטיב כי תכלית הרוחני לא ישג כי אם בהארת השכל ומהרת הלב, וכאשר יתעצם ויתאושש בו רוחנית השכל כן תתחזק ותגדל בנו התשוקה להיטיב לכל בני האדם. וזאת תכלית האמונה הצרופה ופרי חכמת ישראל. זה ציור חכמת ישראל אשר היה לנגד עיני קראכמאל, ואשר היה לעינים לטובי חכמי ישראל בכל ארצות אשכנז, מאז יצא ספרו לאור עולם.

הרב הגדול הזה לא היה אץ לכתוב מחקריו בספר, ואך להפצרת אוהביו, התחיל שנים אחדות לפני מותו, למשוך בשבט סופרים ולסדר ספרו הגדול. ולא הספיק להשלימו כי קדמותו המות (ביום ו"ו אב שנת ת"ר. אויגוסט 1840 בהיותו בן נ"ה), בכל. זאת פעל יותר כל ימי חייו באמרותיו מאשר פעלו זולתם בכמה ספרים, ולפי עדות חברו הרב הגאון ר' שלמה ליב ראפפורט, בחן שפתיו ונעם אמרותיו משך אבירים בכחו. הוא החל להיות גבור בארץ ולא חת מפני כל מחרף ומוציא דבה ולא חדל ללמוד וללמד מדעים בכל ענין, כל מכיריו בחורים וגם אנשים השיגו תועלת בחברתו, לאלה פקח לב על כח נשגב של שירי האשכנזים גאטהע, ושיללער, ועל היופי הרב בשירי העברים לוצאטו וויזל, ולאחרים הראה נפלאות בחכמת השיעור והמדידה, לקצת יודעים העיר על איזה מאמרים במורה נבוכים ובספרי הראב"ע ז"ל, כה זרע זרע חמד בלבות כמה ממיודעיו עד כי איזה מהם היו משוררים מפוארים בלשון עברית וגם באשכנזית ומהם חכמים במדידה וחשבון, ומהם עשו חיל בחקרי לב! (כרם חמד מחברת ששית 46).

§ 83 והשלישי בבריתם הכי נכבד בעמו וגדול בדורו הגביר הרב ר' יוסף פעריל גבר חכם בעז ורב פעלים, את אשר הגו והורו חכמי ארצו וחבריו הגדולים לעשות לטובת השכלת העם עשה והוציא לאור הרב הזה במקומו בעיר מושבו בטארנאפאל. בשנת תקע"ב יסד בית ספר לנערים ולנערות ובכספו כלכל את הבית עד יום מותו. והניח יסוד לקרן קיימת לפרנסתו כל הימים. הנערים למדו בבית הזה למודי הדת, מקרא משנה וגמרא, לשונות שונות וראשית למודי המדעים — במדרגה מסוימה, עד שהנומרים חק למודיהם שמה היו מוכשרים לבוא לשמוע בלמודים בגימנאזיום וגם בבתי מדרשי החכמה (האהעשולען), או לבוא לשרת במשמרות קארעספאנדענטען ובוכהאלטער בבתי המסחור הגדולים. וכמו כן כונן על יד הבית הזה בית ללמודי מלאכות מלאכות שונות, שמה למדו הנערים, אשר מצאום בלתי ראוים ומוכשרים להיות בעלי־מדע מלומדי חכמה, ובבית הספר לנערות למדו כמו כן הלשונות והידיעות הדרושות להן וכל מלאכת נשים, ולפי עדות הרב

„אהבת האומה היא האבן הראשה בקומה ובגדולתה, ממנה יתד ממנה
„פינה להיות ליסוד מוסד לדת ישרון בל יפלו אשיותיו לנצח, חשבתי
„דרכים הנכונים להשיג התכלית ההיא וראיתי כי אחד מהם הוא בלי
„ספק להזכיר תהלת ה' ורב טוב לבית ישראל כל אשר גמלם כפעם
„בפעם כרחמיו וכרב חסדיו, ולספר להם בלשון עבר היא
„אהובתם מנער ועד זקנה ועד שיבה לא עזבוה,
„את תולדות כל הנבחרים ההם אשר מראש ימות עולם ועד עתה היו
„לנו למורי דרך ומנהיגים באפלה. ואנכי הצעיר והקטן בעמי עם כל
„מרדותי ועול משמרת פקודתי להביא טרף לביתי העמסתי עלי עוד
„בעתים הנותרות לי לשלל, את סבל אחי הנדכאים ונסיתי את כחי לחבר
„להם ספר גדול קראתיו אנשי שם, כולל תולדות כל אנשים מצוינים
„ומפורסמים בישראל מיום נסתם החזון עד עתה אשר לקטתי ואספתי
„ביגיעות רבות וחקירות עצומות וכתבתי בו חדשות ונצורות תהלה לאל,
„ומדי הגיתי בכל זאת לא חדלתי מאסוף גם כן לעתים פנינים קטנים
„לשומם במשבצות המליצה ולהראות לעמי את יפים, אפס רוחי עוד
„לא מצאה בה מנוח בעבור כי עניניהם לא היה עוד על כלל ישראל
„ובקשתי לי תמיד את שאהבה נפשי בספרי קדשנו אולי אוכל להעיר
„את לב ישרון בדברי שיר על קצות דרכי אל ונפלאותיו עמנו מדור
„דור כי גדול כח השיר על נפש הארם". ומדי החלו לעשות חיל ולפרסם
חבוריו בישראל הראה נפלאות מחקירותיו ודרישותיו, והיה אבי כל
חוקרי קדמוניות בישראל ומחולל ומוליד את הבקורת ההיסטארית
בקרבנו. מאמריו ממלאים את בכורי העתים ואת כרמי החמד ושאר
מכתבי העת ובאים בהסכמות והצעות נפלאות בכמה וכמה ספרים
ישנים גם חדשים שיצאו לאור בימיו, ויצאו לאור בחבור מיוחד ממנו
ס' ערך מלים חלק ראשון, ורבי ספריו נשארו בכתובים, ויורשיו
החלו להוציאם לאור ויצא החלק הראשון בשם נחלת יהודה. וחברו
בדומה לו ר' נחמן הכהן קראכמאל הרב התורני הגדול
המופלא בעיון הפלסופי, ובכח ההשקפה הכללית על רוחנית קורות
ישראל והשתלשלות התורה והחכמה, נודע לתהלה בספרו מורה נבוכי
הזמן — מורה אמונה צרופה ומלמד חכמת ישראל, אשר הוציאו
לאור אחרי מותו הרב החכם המופלא דאקטאר צונץ. תכן הספר הנפלא
הזה הוא באור חכמת התורה מפורש ושום שכל, הצעת קורות העתים
אשר עברו עלינו, והתפתחות והשתלמות רוחנית האומה, אשר נגלתה
והופיעה בהלכות ומדרשים ובפלסופיא הדתית. מצורף לזה הצעות לחכמת
האמונה להורות דרך לנבוכים במדבר החקירות והספקות, וחקירות
נפלאות במקראי קדש ומחבריהם. היסודות שעליהם בנה הרב הגדול
הזה את ספרו, כפי מה שגדרם הרב דאקטאר צונץ הם שלשה. א) ספרי
תורה שבכתב ושעל פה קשורים זה בזה, אין נביא ואין חכם עומד בפני
עצמו, אין מאמר ואין מדרש יושב בדד אך יובנו הפרטים על ידי הכלל
והכלל על ידי ההשכלה בפרטים. ב) חובה על כל חכם מישראל ללמוד

אחד המשוררים הנפלאים אשר עמדו בישראל בדור העבר. וספרו הקטן שירים שונים (לעמבערג תקצ"ג) לעד. מהקדמתו לספרו זה ראינו שחבר ספר גדול בחקירות הלשונות על דרך הפהילאלאגיא החדשה כי יותר שהיה משורר נפלא, ידע לשון יונית, רומית, אשכנזית, צרפתית, ופולאנית תכלית ידיעה, והתחיל גם לחבר ספר בלשון רומית להוכיח קדמות הלשון העברית ומעלתה על שאר הלשונות. הוא היה מילידי זאמושץ, ודר בגאליציא ומת בקצר ימים בן ארבעים בשנת 1837 *) ר' יעקב שמואל ביק חכם גדול מליץ ומשורר נחמד, שיריו ומכתביו באו לתפארת בבכורי עתים ובכרמי חמד, מת תקצ"א (עיין כרם חמד חלק א' דף 161 וחלק שני 132). ר' שמשון בלאך הלוי, תורני מופלא, מליץ יקר וחוקר בקדמוניות ישראל, חבר ס' שבילי עולם שני חלקים תכונות כל ארצות תבל למחלוקותיהן (געאגראפיא) וכולל גלילות ארצות אזיא, ואפריקא, בשים עין ביחוד אל המקומות שגרו שם בני ישראל מלפנים, או היום, בזכרון גדוליהם וסופריהם, במקומותיהם. והעתיק את תולדות רש"י להרב הדאקטאר צונץ, בתוספות הערות הרבה מושכלות ונכבדות לחקרי הבקרת. עוד נמצאו ממנו שירים ומליצות בספרי בכורי העתים וברמי חמד.

הרב הגדול ר' יצחק מיכל מאנים, תורני מופלא וסופר נכבד העתיק אגרות החכם המפואר איילער בחכמת הטבע, ונדפסו ארבע מאגרותיו לדוגמא בכרם חמד חלק א'. הרב הגאון החכם הכולל ר' שלמה ליב ראפפורט מלעמבערג, שנקרא לאב"ד בטארנאפול, ואחרי כן בפראג, ושמה האריך ימים על כסאו עד יום מותו (תרכ"ז), הרב הגאון הזה כלל כל ענפי ספרות ישראל, המליצה והשיר, ספורי המדעים, באורי המקראות, עד החקירות הגדולות בתולדות חכמי ישראל תכונת רוחם, ודרכי למודיהם, וההשקפות העיוניות הבקריות בהשתלשלות התורה והחכמה בישראל, וכל זה בדעת נפש, הבנה ברורה, חריפות נפלאת, כל מעיניו היו להקים ספרות ישראל ולנטוע אהבת האומה בלב בני עמו, ממנה יצאו כל עיוניו ואליה שבו, הלא כה דבריו בהקדמתו לספרו שארית יהודה, שהוא העתקת הדראמא אסתר להמשורר הצרפתי ראסין (בכורי העתים תקפ"ח) „הידעתם אחי כי קיום אומתנו הנבחרה זה כמה אלפים שנה הוא אחד „מן הדברים אשר יתפלאו וישתוממו עליו כל העמים אשר על פני „האדמה, עת יראו לאומים קדמונים כולם אשר נתנו חתיתם בארץ „החיים, כלם שלטו על קצות ארץ נושבת בימיהם וכלם חלפו הלכו למו „והיו כלא היו, ויהודה עוד רד עם אלהיו ועם קדושיו נאמן, ישרון „בעמים יתבולל אכלו זרים כחו והוא יעמד כצור על משמרתו וכו',

---

*) Israelitische Annalen von Dr. I. M. Iost. 1840 Seite 143.

§ 82 במחזה הזה ראינו בגאליציען, ועוד ביתר שאת וביתר עז, ממקור חכמת ישראל התורנית יצאה ההשכלה לבני ישראל, ועלתה במעלות הסדורות לה מאז, החלה באהבת השפה הקדושה לזקק את הטעם המוסרי, ולעדן את הרגשת היופי, במליצה ושיר, עלתה אל הבנה במקראי קדש בנתיבות הפשט וההגיון, חצבה עמודיה במחקרי הטבע ולמודי המדעים ותבוא שם עד חקר תולדות גדולי ישראל ועלילותיהם לטובת החכמה וההשכלה מני אז, אף הגיעה עד הראש אל ההתבוננות בתעודת ישראל בעולם וחלקו מאלהים בחיי העמים, האמנם לא עלתה ביד ההשכלה העיונית של חכמי גאליציא לצאת לפעולת אדם שמה כראוי לה להיטיב מעמד החנוך, להביא רוח חיים חדשים בסדרי העבודה בבתי הכנסיות, להרים מצב העם בכלל בבחינת חיי האזרחים, ואך במקומות מעטים נראה מאורי אור כי יהלו ויאירו לדרים בהם, יען כי רב ועצום מספר בני ישראל במדינה זאת האמונים ומורגלים בהרגל המנהגים הישנים אשר היו לקדש, והחסידות החדשה מצאה לה אונים לפרוש דגלה על הארץ, ותעמוד כצר לכל רעיון חדש, ולכל מנהג מריח בריח ההשכלה, ולא יכלו החכמים המשכילים אשר הקים לה הזמן, לגרש את המאפל, ולהבקיע בו, כי אם לאט לאט וביגיעה רבה. הנה לפי אשר התרחקו או נרחקו החכמים המשכילים מעולם העשיה, כן הגדילו לעשות בעולם העיון, ובנו להם מגדלים מאירים למרחקים, והיו למאורות גם לחכמי אשכנז, אשר קדמו להם במחקרי חכמת ישראל בזמן.

מראשי המעוררים להשכלת תושיה בגאליציען נמצא בבראדי את הרב הגדול החכם הכולל ר' יעקב בקא לנדא בן הגאון המפורסם רבינו יחזקאל מפראג, ואת הרב החכם הגביר ר' הירש האלבערשטאם, שניהם מעירים ומחזקים את ידי המשכילים המחברים, בעצה טובה, ובעזר כסף, והראשון גם בהסכמותיו ומליצותיו היפות, בביתו נתגדל החכם המליץ הנעים ר' בער גינצבורג, אשר הוציאו לאור (תק"ע) את ספר לשון למודים להגאון המשורר הנפלא ר' משה חיים לוצאטו ושם עליו נוספות הקדמה יקרה בהצעת כל דרכי השירים והמליצות ובאו שיריו היקרים במאספים החדשים. ומגבירי העיר הזאת החכם ר' בערוש בלומענפעלד, משורר יקר אף נעים, נמצאו שיריו בבכורי העתים. אף תרגם ובאר את ספר איוב תרגום ובאור יפה. בין מליצי גאליציא ומשורריו, יאיר אור ר' מאיר הלוי לעטעריס עוד בעלומי ימיו הוציא לאור ספרי שירים יקרים ונכבדים, דברי שיר אילת השחר, אף נסה להוציא לאור מאסף חדש בשם הצפירה, ולא נדפס ממנו כי אם חברת אחת כוללת שירים מליצות ומאמרי דעת יקרים ונכבדים. הוא לעטעריס אשר חבר ס' נזע ישי, ועוד אחרון העשיר את ספרותנו בספרו בן אבויה, העתקת ספר פויסט לגאטהע. ר' ליב קינדערפריינד

„האנדבוך דער מאזאישען רעליגיאן" אשר כתב בלשון אשכנזית, כי היה גם סופר נכבד בלשון עבר וחבר בה, ס' תולדות ישראל (ביבלישע געשיכטע) ושירים שונים שראו בספרי המאספים החדשים. ר' ישכר בער שלעזינגער מתושבי קאללין, חבר ס' החשמונאים, שיר־גבורים (העלדענגעדיכט) בשבעה שירים, ומאמרים רבים בענינים שונים ממנו באו בספרי בכורי העתים.

§ 81 מעשי חכמי פראג ובאהמען בספרות ישראל, לפלס נתיב אל ההשכלה הדתית המדעית, ומפעלותיהם הטובות לתקנת החנוך הדתי והמדעי בבתי הספר הועילו להכשר את העם הכשר דעת חפצי הזמן, לסגל להם את לשון המדינה ולהביאה אל תוך בתי כנסיותיהם, בדרשות מזוקקות ומושכלות. הרב ר' יהודה ליב יײטליש פרנס הקהלה, דרוש דרש לפעמים בבתי הכנסיות בלשון אשכנזית צחה, ובאו דרושיו בבכורי העתים, ואחרי כן בהמשך הזמן קראו אל הרב החכם דאקטאר צונץ להיות דרשן בעדתם, ואחריו נקרא החכם הדרשן המפואר הרב דאקטאר זאכס לשרת במשרת הקדש הזאת. ובשנים אחדות אחרי כן נקרא הרב הגאון אבי הבקורת החדשה ר' שלמה ליב ראפאפורט, אשר עוד נדבר בו נכבדות בסמוך לשבת על כסא הרבנות. עדות נאמנה לקהלת ישראל בפראג עד כמה עלתה במעלת ההשכלה הדתית בדרך אמונה. וכמו כן בטעפליץ עמד ושרת ברבנות הרב הגאון דאקטאר פראנקעל אשר נקרא בשנת 1836 לכהן בכהונה זאת בדרעזדען*) ובאחרית ימיו היה דירעקטאר בהסימינאריום בברעסלוי. וכמו כן נראה פעולת ההשכלה על חיי המסחור והמשא ומתן בבאהמען גדולה מאד. כי נמצאו שם בתי חרשת המעשה (פאבריקען) שונים. גדולים בעבודה ובעשור, מן הגדולים שבהם של ראזענטהאלער םמיכהאפער, של יערוזאלם, פארציבראם של האחים עפשטיין, פארגעס, של דארמיצער גתש. של ווינער, בראנדייס ודומיהם. ובבתי חרשת המעשה מצאו חית ידם כמה אלפים איש. ומלבד אלה נמצאו שם הרבה מכל מיני בעלי המלאכות מתפרנסים מיגיעם. וכל זה לפי עדות אנשים נאמנים יודעי הליכות המעשה והמלאכה. מעידים כי השכילו יהודי פראג לעזוב את המסחורים הקטנים, וחילים גברו להחזיק מעמד בחרשת המעשה ויכולו (בכורי העתים תקפ"א 141).

---

*) וויססענשאפטליכע ציטשריפט פיר יודישע טעאלאגיע, פאן ד"ר א. גייגער צווייטער באנד זייטע 607.

לבאר המלות והענינים כמצב החקירות החדשות בלשון אשכנזית ועברית בשם מערכי לשון. ופתח בזה פתח רחב להבנת דברי חז"ל בתלמודים ומדרשים, אשר התחילו בכלאכתו האחים החכמים באנדי בספרם אור אסתר (דעססויא תקע"ב 1812). את מלאכתו הגדולה הזאת התחיל ר' משה לנדא בשנת הקע"ח, והשלימה בשנים אחרות. וחכמי לבב מן הגאונים, המשכילים, החוקרים ששו לקראתה ועטרוה בפארי תהלותיהם. ולעניננו ראינו להביא דברים אחדים ממכתב הגאון ר' איצק שפיץ הנזכר, וזה לשונו: „הן בעינינו ראינו ובאזנינו שמענו „כמה יגיעות יגעו מלכי עמים וחכמיהם לחפור אחרי ערים טבועות, „כמעט אבד זכרם מדור דור לחפש חפש מחופש, למצוא רסיסי פסל „חרש, למען הצל שתי כרעים או בדל אזן מסמל אלילי גוי קדם „וישישו כעל כל הון, ואנחנו עם בני ישראל איך לא הגל נפשנו. „ואיך לא נמלא ידינו תורה וברכה לאיש אשר העיר ה' את רוחו „והלבישו עוז וחיל להפור ולחפש אחרי אחת מחרבות ירושלים להוציא „לאור העלומות חכמה, לפענח ספוני טמוני הדעת מרב טוב הצפון „שנות דור ודור להקיץ נרדמים לדובב שפתי ישנים להפיח נשמת „חיים בעצמות יבשות ורוח נכון יחדש בקרבם, המשכילים יבינו זאת „כי כל ארמונות החכמה בנויות על מוסדי אבני מחצב יסודי הלשון, „ומי יהין לעלות מרום בית אל אם השתות יהרסון ומעלותיו נדו „גם נשו" — עוד חבר הרב ר' משה לנדא ס' פתרון המלות באורים קצרים על חמשה חומשי תורה, לבאר את תרגומו האשכנזי אשר חבר בשמירת המלות, ועד אחרון הגדיל להוציא לאור מקראי־קדש, ומהם נביאים וכתובים (לבד התהלים) בתרגום אשכנזי ובאור חדש, מעשי ידי עצמו וידי רעיו החכמים המופלאים אשר ארחו למלאכתו הגדולה הזאת, אשר כללו יקר ערכה במבואות לכתבי הקדש כוללים חקירות חדשות בתבונות הנביאים ובעלי רוח הקדש מחברי הספרים הקדושים, וסגנן מליצותיהם ולשונם. החכמים אשר עזרו את משה במלאכתו מלאכת הקדש המה: הרב ר' וואלף מאיר, הרב ר' יוסף וויימע אב"ד דק"ק פרוסניץ, ר"א בענעש, ר' שלמה זאכם אב"ד דק"ק ליכטענשטאדט, ר' מרדכי גאלדמאן, כולם חכמי בעהמען. כל הספרים האלה הדפיס הרמ"ל בבית דפוסו הגדול, מלבד ספרו היקר מרפא לשון הנספח למסכתות תלמוד בבלי לתרגם ולפרש כל מלות הלועזות במפרשי הש"ס הראשונים רש"י, תוספות, רמב"ם, ר"ש, חכמה ומלאכה גדולה מאד, עוד הוציא לאור סדור התפלות והמחזורים בהעתקה חדשה ללשון אשכנזית יקרה מאד.— לסופרי ישראל בבעהמען נחשוב גם את החכם המפואר ר' פרץ בעער הנזכר לעיל, אשר עשה לו שם בספרו הגדול „געשיכטע דער זעקטען"

מהיסודות להגדרים האלה הוא להחזיק ביד כל העושה טוב בעמו „לחבר חבורים, להעתיק בלשון הקדש ידיעות חמודות הממשיכים „את לב האדם לטייל בהם למען ירוץ הקורא בו, ויהיו חברים כל „ישראל לנטוע בלב כל אף מי שאין תורתו אומנתו, ואינו יושב באהל „של תורה, יקר ערך לשון הקדש ולא יכרת זכרונה אף מדלת העם „להתאוה תאוה ללשון זה" אחרי הדברים והאמת האלה אשר יצאו מפי גאון תלמודי נכבד בעמו. לא יפלא איפוא בעינינו איך היתה פראג ובנותיה אדמת חפץ לספרות ישראל, שמה ראינו את החכם המופלא ר׳ שלמה לעווינזאהן, הנודע לתהלה בחקירותיו בתהלוכות הלשון ובמליצות כתבי הקדש בספרו שיחה בעולם הנשמות, פראג תקע"א. בית האוסף (שם תקע"ב), מליצות ישורון, (ווינן תקע"ו) ובמחקרי הארצות, העדים והנהרות שבאו בכתבי הקדש, (ביבלישע געאגראפיא) בספרו מחקרי ארץ (וויען תקע"ח) והוא היה הראשון אשר שם עיניו על דקדוק לשון המשנה. מלבד מקראי־מדע, (פארלעזונגען) בתולדות גדולי ישראל אשר כתב בלשון אשכנזית ונדפסו בספרי השולמית, שמה ראינו את הרב החכם ר׳ יהודה יייטליש בן הרב הרופא ר׳ יונה, ראש פרנסי קהל פראג, מחבר ספר מבוא הלשון, ראשית למודי דקדוק לשון ארמית להבנת התרגומים, ודברי חז"ל בנוגע לדקדוק הלשון העברית והארמית, (פראג תקע"ג) וממנו גם כן ס׳ בני הנעורים, שירים ומליצות, ותולדות אביו, ועד אחרון הגדיל בתרגומו וביאורו החדש על נביאים וכתובים שהדפים בוויען, מלבד מאמריו המושכלים הרבים שבאו בספרי בכורי העתים וכרמי חמד: ר׳ מאיר פישער בן הרב הגדול ר׳ משה אב"ד דק"ק וויען מחבר ספר: קורות העתים, אוצר הספרים, בדברי הימים (וועלט געשיכטע). בשפה ברורה וצחה, — הגאון המליץ המפואר מוהר"ר איצק שפיץ אב"ד דק"ק ברעזניץ והגליל פראבין, נמצאו שיריו בהסכמות על כמה ספרים, בלשון צחה ונעימה. — הרב ר׳ יוסף פלעש מרוסטיץ. הראשון אשר נתן את לבבו להעתיק ספרי הפלסוף הקדמון לבני ישראל פהילא האלכסנדרוני, ללשון הקדש, והוציא לאור מהם ספר היורש את דבר אלהים, חיי משה, עשרת הדברות, בתות מני קדם, בתוספות הערות והצעות מושכלות, עוד חבר קונטרס אנשי מופת זכרון גדולי ישראל מבארי המקרא. והרב ר׳ משה לנדא הנזכר הגדיל לעשות להרבות כבוד הספרות העברית, הוא הוציא לאור את הערוך לרבינו נתן בר יחיאל, בהוראות המלות הנכריות שבאו בו, בתמונתם בלשון יונית ורומית ותרגומם ללשון אשכנזית, ובהוספות הערות

הלויה השכלתם. ומאז תתו הפקודה הזאת התעוררו אנשי מ״ע להקים בתי דפוס לספרי ישראל והחזיקו ביד הסופרים המשכילים להוציא ספריהם לאור.

שני הדברים הטובים האלה והאמצעיים הנאמנים לרחיב גבולות ההשכלה, יסוד בתי הספר. והקמת בתי דפוס לספרי ישראל, גדלו והצליחו ועשו פרי בפראג; כי מלבד הרב החכם הירש האמבערג אשר היה יועץ בתי הספר כטעם הממשלה ק. ק. שולראטה, ומורה הדת באחד מבתי הכפר שם, היה הרב החכם הגדול ר׳ משה הלוי לנדא נכד הגאון המפורסם ר׳ יחזקאל לנדא, אינספעקטאר דער איזראעליטישען דייטשען הויפטשולע, והחכם הגדול ר׳ פרץ בר״י בעער אחד המורים בבית הספר הנארמאלי, ואחריו הרב החכם המדקדק הגדול ר׳ וואלף ב״ר מאיר, ארבעה אלה, מן הנודעים לנו, בעמדם על משמרת בתי הספר לא חדלו להשכיל ולהיטיב.

ור׳ משה הלוי לנדא הזה, הקים לו גם בית דפוס גדול לספרי ישראל, והוציא לאור ספרים רבים יקרים ונכבדים, מספריו אשר חבר בעצמו, וספרים ישנים גם חדשים מעשי ידי חכמי הדור.

§ 80 לכעלה אמרנו כי גם בבעהמען יצאה ההתעוררות אל ההשכלה והספרות העברית מאהלי תופשי התורה הרבנים, יושבי כסאות ההוראה, כי כבר הבינו גם המה תועלת וגם הכרח ידיעת המדעים לבני ישראל והשכילו לדעת כי טוב לישראל כי תהיה הספרות העברית, כלי השרת להקנות ולסגל להם לבני ישראל את המדעים המועילים, ולעד אמת על דבריו יאירו לפנינו דברי הגאון ר׳ שמואל לנדא בן הגאון המפורסם רבינו יחזקאל לנדא בהסכמתו על ספר שבילי עולם. הלא כה דבר „עוד יש תועלת רב בחבורים כאלה בזמננו זה, „אשר כל חכם לב ישתומם על מקרה התהפוכות אשר נתחדש בימינו „בלמוד לשון עברי, ותחת אשר רבו חכמי האומות המתאמצים בעוז „חכמתם לשבח ולרומם על נפי מרומים את לשון הקדש וחכמתם בחוץ „רונה להודיע ולפרסם גדל תפארת ויופי המליצה משפת עבר ולא „רפו ידיהם לעורר את לבב תלמידיהם ללמוד לשון הקדש, נגד זה „נמצא בינינו ב״י תהפוכות מאנשים אשר כל מגמתם להשבית ולהשכיח „את לשון העברים מנערי העברים וחושבים מחשבות בתחבולות שונות „למנוע עלומי בני ישראל מלשון הקדש אשר ירושה היא להם מאבותיהם „ולשון אשר בה נגלה הקב״ה לאבותינו. ותורתנו הקדושה ודברי „הנביאים וכתבי הקדש נכתבו ונמסרו לנו בלשון ההיא, ימחה זכרונה „מנגד פני נערים להברית זכרה מהם. לכן אחי התבוננו להמציא „עצה להפר מחשבות אלה, לאסוף ולהסיר חרפה זאת מבני עמנו „וכל ישר לבב יתגור בעוז מתניו לגדור גדר לפרצה הזאת, ואחר

לתלמוד תורה ואליו נהרו בני הנעורים מאפסי ארץ, הגאון התלמודי הזה היה גם מוקיר חכמה, והריח את טובי תלמידיו ובניו ברוח אהבת התורה והחכמה. מבית ישיבתו יצא הרב החכם ר' אליהו בר חיים מהעכים, אשר חבר ספר שבילי דרקיע בחכמת המדידה, המשולשים הכדורים חכמת המחזה והתכונה, וכל זה כהצעה לבאר את דברי הרמב"ם בהלכות קדוש החדש, בכוונה לצייר ציור שלם מבנין העולם לפי שיטת התוכנים הקדמונים, ספרו זה נדפס בשנת תקמ"ה ורבו ר' יחזקאל סמך ידו עליו. בפראג מצאנו את הרב החכם הרופא המפורסם ר' יונה לבית יטליש דאקטאר בחכמת הרפואה והפלסופיא, גדול ונכבד בעדתו מאד משלומי אמוני ישראל אוהב תורה וחכמה, וברוחו זה גדל וחנך את בניו המפלאים, את הגאון ר' ברוך ואת החכם המפורסם ר' יהודה לבית יטליש, בבתי שתי המשפחות האלה מצאה ההשכלה קן לה, ובדרך הקדש יצאה להגדיל כבוד הספרות לבית ישראל, ולהשתמש בה להרחיב גבולות המדע וחכמת היהדות (וויססענשאפט דעס יודענטהומ'ס).

§ 79 כבר זכרנו כי הקיסר יאזעף השני ראה לפקוד את עבדיו היהודים פקודת רחמים, להיטיב מעמדם המדיני ופקודת ישועת ישועת ההשכלה, בתתו צו לכל קהלות ישראל להכין בתי ספר לנערי ישראל ללמידי הדת הלשונות וראשית הלמודים. וכבר זכרנו כמו כן כי בצאת הפקודה הזאת, נפלה אימה על הרבה מרבני ישראל והעם, ופחדו שלא יהיו בתי הספר האלה, למפגע אל האמונה ותלמוד תורת ישראל, ואם הרבה הרב ר' הירץ וויזל להוכיח מן הכתוב והקבלה הכרח חנוך מתוקן ונערך לחפצי הזמן; הנה קשה לשלשלת הרגל וביותר במה שיש לו נגיעה לדברי האמונה שתעקר ממקומה בפעם אחת, אשר על כן קבלו היהודים באסטרייך עליהם את פקודת מלכם, כגזירה רעה, ובתי הספר אשר נוסדו בראשונה היו מקלט אך לבני דלת העם, אך מעט מעט הורה הנסיון כי רב טוב צפונה לבית ישראל ביסוד בתי הספר האלה, ונכבדי העם החלו לשום עין עליהם לטובה, וביחוד היו משגיחי הבתים האלה ומוריהם, למאורות ברקיע שמי קהלותיהם, והעירו את מכיריהם ויודעיהם להבין ולהשכיל בספרות ישראל, עוד זאת עשה הקיסר יאזעף השני להרים קרן השכלת ישראל בפקודתו מיום 9 אקטאבער שנת 1789 (תקמ"ט) *) אשר פקד לתת זכיות טובות וגדולות לכל איש אשר יקים בתי דפוס להדפיס ספרי ישראל, כמו נחה עליו רוח נבואה לדעת כי בהרחבת ספרות ישראל

---

*) בכורי העתים תקפ"ג דף 178.

נחמה על הטוב אשר אמרה לעשות ליהודים בפקודת המלך מיום 11 מארץ 1812 לנצח לם תורת אזרח שלמה, ולא נתנה לחכמי היהודים אשר הצטיינו בחכמתם לבוא לשרת במשמרות המדינה, כאשר יאתה להם, ותהי חכמתם, שקידתם ויגיעתם לא לעזר ולא להועיל להם להחיות נפשם; כי אם למנת לב ודאבון רוח, על כן נתפרדה החבילה בקצר ימים, ולא השאירה אחריה ברכה לזכרון כי אם שתים או שלש חוברות מן המכתב העתי אשר הוציאה לאור ע"י הדאקטאר צונץ בשם „צייט" שריפט פיר דיא וויססענשאפט דעס יודענטהומס" כולל מאמרים נפלאים בעניינים שונים, אשר עוד נזכירם בסמוך. זאת ועוד אחרת גדולה סמנה שהשאירה רושם גדול בנפשות חבריה הגדולים גבורי כח לסבול ולשאת תלאות הזמן, וציור ברור בלב שלומי אמוניה, מה חכמת ישראל דורשת מידי שוחריה, להקימה לתחיה, ומעשי חבריה החכמים צונץ ויאסט' באחרית הימים לעד, כי אך טובה היתה החברה לישראל לברי לבב, בהופעת רוחה הארוחית והעדותיה.

§ 78 ובעוד טובי חכמי ברלין מתחזקים להקים סוכת חכמת ישראל, וחפצם איננו מצליח בידם, התעודדו חכמי ישראל בממשלת אסטרייך לפעול גדולות וטובות לתועלת השכלת ישראל בדרך אמונה, לתועלת הספרות היהודית עד אשר היו לעינים לחכמי ברלין ושאר ארצות אשכנז. כי לא בדרך אשר הלכה ההשכלה בברלין הלכה באסטרייך, בברלין דרכה נפשה עז לדוץ כגבור אורח ותעביר את המסורה ותכשל במרוצתה, ובאסטרייך הלכה לאט לאט, אך בהשקט ובטחה ומרי לכתה התחזקה והחליפה כח. בברלין השליכו את כלי השרת אשר השתמשה בו ההשכלה להגיע אל תכליתה, הוא לשון הקדש וספרותה, על כן לא עמד טעמה בה ונעו מעגלותיה, ובאסטרייך התרו החזיקו לשמור את כלי השרת הקדוש הזה, ונשמרה גם השכלתם הדתית והמוסרית עמו, וחכמת ישראל מצאה עז לה בספרות ישראל; והיתה לה עמדה נאמנה ובטוחות חזקות לארך ימים. נבוני אסטרייך היו שתולים בנוה הספרות התלמודית אחוזים וסבוכים בשרשים וענפים גדולים וחזקים בשדה העבר לחכמת ישראל ויכלו לעמוד כנגד סערת הרוחות מנשבת העת החיה, אף מצאו ידים לתפוש באופני מרכבותיה להטותה לחפצם כמעט ולהאציל גם מרוחם עליה, כי בחקרי מדעם כי עצמו, נשגבו, וידם היתה בבונים במקדש המדע הכולל, ומאדירי חסן אוצרותיו.

בפנותנו אל ממשלת אסטרייך נסורה אל בעהמען ראשונה, ונתמהמה בקרית פראג כמעט, שמה מצאנו בדור הקודם את הגאון החכם ר' משה איידליץ חכם גדול בחכמות הלמודיות (מאטעמאטיק), שמה הקים הגאון המפורסם ר' יחזקאל לאנדא מילידי פולין, בית גדול

האלה, ולהראות הוראת היתרם בדברי חז"ל והפוסקים. הגדול שבהם היה הרב הגדול ר' אהרן חארין אב"ד דק"ק אראד באונגארן, ועליו הרב הגדול ר' משה קוניץ מאובן. והחכם המופלא הסופר הנכבד ר' אליעזר ליבערמאן אשר אסף את תשובות החכמים האלה ותשובת חכמי איטאליא בספר נגה הצדק. וחבר ספר מיוחד בהתרת השאלות האלה בשם אור נגה בשני חלקים. (דעסוי שנת תקע"ח.) — ואחריהם מלא בחכמה רבה להשיב לכל הרבנים הטוענים לאיש כדברו, בעל ס' ברית אמת שהוא לפי הנודע החכם ר' דוד קארא מפאוזן. (תק"פ) בשני חלקים החלק האחד ברית אלהים. בהתר המנהגים החדשים בבית התפלות. והשני ברית הכהונה בקורת מעשי הרבנים מאשרי בני ישראל, מעלתם וחסרונם ותרופה למחלתם, במאמרו זה הפליא לצייר תכונת רבני הדור ומעשיהם כאשר היו לפנים בישראל כאשר המה בימים האלה וכאשר ראוי להיות. וכל דבריו בהשכל ודעת באהבת האמת ובלא שום משוא פנים.

§ 77 ופרחי חכמי ברלין אשר זכרנו. מרביתם היו מאשר נמרו חק למודיהם בבתי מדרשי החכמה וטעמו טוב טעם חכמה ערוכה ומסודרת, רוח נדיבה סמכתם לכונן חברה בשם „פעראיין פיר קולטור אונד וויססענשאפט דער יודען" תכלית החברה הזאת המבוארת בתקנותיה היתה לחדש ולשנות את דרכי החנוך והליכות דרך ארץ של היהודים, למען הובילם והעלותם אל תור המעלה אשר הגיעו אליה עמי אירופה, להכשירם הכשר דעת ממקור חכמת ישראל, להדריכם במסלת רוח הזמן, והיו חברים נאמנים את העמים אשר בתוכם הם יושבים, ויהודים אמונים ברוחם. האמצעיים אשר בחרו מיסדי החברה להגיע אל המטרה אשר הציבו להם, המה ליסד בתי ספר לנערים, בתי תלמוד למורים ורבנים (סעמינאריען אקארעמיען) לתמוך סופרי ישראל, להטות את לב בני הנעורים ללמודי המדעים, למלאכת מחשבת, ואת העם לפנות אל עבודת האדמה ולמעט במסחרים הקטנים. (בכורי העתים תקפ"ד 247) בראש החברה הזאת אשר נוסדה בשנת 1820, עמד בראשונה הדאקטאר יורי ע' גאנס וחברי החברה היו החכמים המופלאים אשר נודעו אחרי כן לשם ולתהלה בשערי החכמה, כמו הדאקטאר צונץ, יאסט מ' מאזער, לעהמאן (הרעדאקטאר של המה"ע מאגאזין פיר דיא ליטעראטור דעס אויסלאנדים), לאזארוס בן־דוד, לודוויג מארקוס, היינריך היינע, ודומיהם. וגם זקני הדור ההוא כמו: פרידלאנדער, יאקאבסאהן היו למעוז החברה. אפס רבו וגדלו מחשבות החברה, ומתי סודה לא מצאה ידם די ההוצאות הגדולות אשר היו דרושות לחפציהם; ובמספר חבריה, היו גם אנשים אשר לא עצרו כח לעמוד בנסיונות הזמן הרע ההוא, כי מלוכת פרוססיא

ליהודים בוועסטפאהלען, ואת יאקאבסאהן צוה לנשיא הקאנסיסטאריום, אז נפתחו שערים חדשים לפניו וכר נרחב לעבודה רבה אך לא ארכו ימי הממלכה החדשה הזאת, כי ספה תמה מן בלהות, בהשבר קרן נאפליון, ולא הספיק יאקבסאהן להוציא את מחשבותיו הטובות לאור, וגם בימים אשר עמד לנצח על משמרתו היתה לו הממשלה בעצמה לשטן, *) ומחשבותיו גם הנה אשר היו מכוונות כמעט רק אל תקנת הסדרים החצונים, לא מצאו להם מהלכים בלב העם, ובכן לא עשה פעולות רשומות לטובה בקרב בני עמו בממלכה זאת, ובכל זאת, בלא ספק, אצל מרוחו על הרבה ממשכילי העם, אשר כבדו ונשאו את יאקאבסאהן, ואת אהבתו לכלל ישראל, והזרע אשר זרע על תלמי לבם הציץ ציץ ועשה פרי בהמשך הימים. וגם בברלין אשר, כפי מה שאמרנו בסמוך, נסתמו כמעט מעינות האהבה אל ההשכלה הדתית, שבו נפתחו על ידי יאקאבסאהן, כי מאז בא לשבת בברלין, אחרי אשר בטלה מלכת וועסטפאהלען ועברה מן העולם, התחזק לעורר את הישנים ולמשוך את הנחשלים אשר פגרו לצאת בעקבות ההשכלה היהודית, בחבלי תקנות חדשות בסדרי העבודה, זו תפלה, נאותות לרוח השכלתם החפשית, וכאשר לא הפיק רצון מאת הממשלה לבנות בית תפלה חדש, על פי מנהגים חדשים: כתפלה ודרשות, בלשון אשכנזית, וכלי שיר ארגעל, הכין לו בית תפלה בביתו, ושמה עמדו ודרשו לפרקים החכמים, ד א ק ט א ר ק ל י י א ו ג י נ ס ב ו ר ג. האמנם גם פה לא הצליח חפצו בידו מטעם כלל העם אוהבי הישנות, ומטעם הממשלה אשר ראתה את הסדרים החדשים האלה כחפצי כתה חדשה בישראל. לא יגע לריק ולא עמל לרוח. החדשות בסדרי העבודה מצאו להם ארץ חפץ בהאמבורג, שמה הוקם היכל לעבודה הנודע בשם טעמפעל והדרשן המופלא קלייא ואחריו זאלאמאן מרעססוי השמיעו שמה דבר ה' בלשון אשכנזית טהורה ממקור חכמת ישראל, ועשו שם סדרים חדשים במשפטי התפלה. וההערה הכללית להחיות רוח האומה בחיי דעת והשכל בחכמת ישראל, שבה והעירה לבב בחירי החכמים מפרחי נכבדי ברלין לעבוד עבודת התורה והחכמה. ובטרם נשים עין אל מעשה החכמים עובדי העבודה הזאת נאמר, כי החדשות בסדרי תתפלה אשר נעשו בתחלה בברלין ואחרי כן בהאמבורג. מצאו להם סמוכים ומשען נאמן בחקירות הספרות התלמודית המושכלת. כי כאשר קראו אחריהם כלא רבים מרבני הדור שומרי חומות המנהגים הישנים, יצאו חכמים מופלאים בחכמת התלמוד אשר נחה רוח ההשכלה עליהם, להפך בזכות החדשות

---

*) יאָסט געשיכטע דעס יודענטהומס 3. אבטהיילונג זייטע 326.

בדעססוי מאסף חדש משנת תקס"ט עד תקע"ג (על מאמריו חותם א"ע בר"ת מבא משה בין איורי) · מקרב החכמים האלה יצאו לאור ספרי תלמוד לשון הקדש לנערים על פי תקי החנוך המתוקן; פהילפזאהן חבר ספר מודע לבני בינה, בשני חלקים (תקסח תקע"א) ספר יקר ונכבד מאד, וואלף וזאלאמאן חברו ספר יסודי הלמוד· (תקע"ט) שני החכמים האלה מצאו את לבבם לצאת ראשונה בספר כתוב לבטל טענות מגדי היהודים אשר עמדו בימים ההם להוכיח כי היהודים אינם ראוים והגונים לקבל תורת האזרח, והספר הנפלא מעשי ידי וואלף וזאלאמאן הנודע בשם „דער כאראקטער דעס יודענטהומס נעבסט איינער בלייכטונג דער אונלאנגסט געגען דיא יודען פאן פראפיסור (קוהרס) אונד (פריעס) ערשינענען שריפטען, לייפציג 1817" הוא מקור נפתח עד היום לכל החפץ ללמד זכות על היהודים · עוד זאת ראינו יוצא מידי החכמים האלה ספרים מועילים להעשיר את ספרות ישראל. וואלף הוציא לאור החלק השני מספר ראשית למודים לר' ברוך לינדוא בהוספות הרבה— כולל למודי חכמת הטבע בלשון קלה ופשוטה (תק"ע), וזאלאמאן תרגם את השמנה פרקים להרמב"ם ללשון אשכנזית ובארם באור יפה בשם חלקת מחוקק, (דעססוי תקס"ט) *) סוף דבר חכמי דעססויא אלה עבדו עבודה תמה בכל מקצועות השכלת אחיהם בדרך אמונה ויהיו למופת לאחיהם המשכילים בארצות אשכנז.

§ 76 בעצם הימים דרך כוכב ישראל יאקובסאהן הוא הגביר הנדיב החכם והמשכיל, כביר כח לב, אשר רוח אהבה לעמו ולדתו לבשתו ויקדיש את הונו ואונו לתקנת אחיו, לפי דעת נפשו, בעמל נפש ויגיעת בשר שקד להוציא לאור משפט אחיו בני עמו במדינת ברונשוויג, להסיר מעליהם משא החוקים הישנים בחי צלמם · וחפצו הצליח בידו, ובתרומת נדבתו יסד (בשנת תקסא 1801) בית ספר לנערי ישראל בזעעזען, ללמודי הדת והמדעים. בית כלול בהדרו ויקר ברוחו וטעמו. על יד הבית הזה בנה גם בית לתפלה על טהרת הקדש, ולדרשה. שנים אחדות היה כל מעינו בבית הזה להגדיל כבודו ולהאדירו, עד אשר כונן נאפליון ממלכה חדשה בלב ארצות אשכנז בשם ממלכת וועסט פאהלען וימלך את אחיו (פעראמע) עליה, המלך החדש הזה אשר על מוצא פי תורת נאפליון חי, נתן ליהודים בארץ ממשלתו משפט אזרח שלם, כאשר נתן ליהודים בצרפת, ובתכנית בית מועצות־הדת (קאנסיסטאריום) אשר יסד נאפליון בצרפת, הקים גם הוא, בפקודתו מיום 31. מארץ שנת 1808 תקס"ח קאנסיסטאריום

---

*) בייגראפישע סקיצען פאן ד"ר פעהיליפזאהן 3. 2. 1. העפט.

תוליכה שולל דלי המדע וקלי הדעת, אך גבורי כח במקומות שונים התאזרו והתעודדו, נפתולים נפתלו עם המושנים החדשים הנצבים כצר לחיי האומה והאמונה, לחם נלחמו עם הדיעות הישנות אשר הכבידו אכפן על האמונה הצרופה ועל חיי האומה בקרב העם, וימצאו נתיבה בחכמת ישראל, להשלים בין העבר וההוה. —

§ 75 כמעט כבה נר ההשכלה היהודית בברלין, שב להופיע בדעססוי עיר מולדת הרמבמ"ן, ברוח אהבת האומה והאמונה הצרופה, ותהי דעססוי לנס לשארי ערי אשכנז, עוד בשנת תקנ"ט 1799. התעוררו משכילי העיר הזאת ליסד בית ספר ללמודי הדת הלשונות והמדעים על הוצאות הקהל, בראש המיסדים עמדו החכמים ר' דוד שלמה לאקס ור' דוד פרענקעל (בן הרב הגדול ר' משה פרענקעל). ובהוסדו היה ר' דוד פראנקעל דירעקטאר והחכמים המופלאים, ר' וואלף בהגאון ר' יוסף מדעסוי, ר' משה בן ר' אורי פייבוש מארנסוואלד (הנודע אחרי כן בשם פהילפזאן) ר' שלמה זלמן הלוי מזאנדערסלעבען, (הנודע אחרי כן בשם דאקטאר גאטטהאלד זאלאמאן) נקראו למורים, ובימים לא כבידים עלה בידי החכמים האלה להאדיר כבוד הבית הזה להפליא, הפיק רצון כל שלומי אמוני ישראל ומצא שכל טוב גם בעיני ההערצאג המושל, אשר קרא שמו עליו, „פראנץ־שולע" כי היה באמת מקור נפתח להשכלת בחורי ישראל בדרך אמונה, והמורים הבאים ללמד נמצאו למדים איש מאת רעהו. בהשתדלות ר' משה בן אורי פהיליפזאן חברו יחד לתרגם ולבאר ספר תרי עשר אשר יצא בשם מנחה טהורה, בצרוף הקדמה יקרה נודעה בשם סלת למנחה, מעשי ידי המורה ר' וואלף, בבית הספר הזה החלו לדרוש כפעם בפעם בלשון אשכנזית הצחה ובטעם הדרוש המתוקן, ומבית הספר הזה עלו לדרוש בבית הכנסת, ר' וואלף הי' תחלה לדורשים בבהכ"נ בלשון אשכנזית, בקהלת ישראל באשכנז, ודרשותי הקשיבו באהבה כל באי שער דעססוי, ששה מדרושיו אלה יצאו לאור עם העתקה ללשון הקדש בשם תוכחת מגולה. בבית הספר הזה השתלם והתכשר בחכמת הדרוש ר' שלמה זלמן הלוי ומשם יצא להאמבורג ויהי לראש המדברים וגדול שבדורשים בזמנו. — מסוד החכמים האלה יצא לאור המכתב העתי שולמית ראשון למכתבי עת בלשון אשכנזית לבני ישראל — ונושאו היה „צור בעפארדערונג דער קולטור אונד הומאניטעט אונטער דער יידישען נאטציאן" מוציאיו לאור בראשונה היו פראנקעל. ורעהו וואלף, ואח"כ פראנקעל לבדו. בשנת תקס"ו (1806) החל, ויצא לאור כמה שנים ובאו בו גם מאמרים נכבדים ושירים נפלאים בלשון הקדש. ור' משה בן אורי פהילפזאהן התחזק לחדש כבוד המאסף אשר אסף נגהו בברלין, ויוציא לאור

האמונה והדעת גברו בארץ, ולא יכלו בני הנעורים בבית ישראל אשר כמעט פקחו עיניהם לראות במחזה סופרי הזמן לעמוד בפני חמדת המושגים החדשים וההשקפות מקרוב באו. זאת ועוד אחרת, מיוחדת לעיר ברלין לבדה. מאז משך אליו פרידריך הגדול את חריפי חכמי צרפת אשר ברוח חקירתם החפשית הרסו במחשבה את כל מחיצות הברזל המבדילות ומפסיקות בין מפלגות בני האדם, האמונה, היחוס, והכבוד, ההריסות אשר יצאו לפעל ממש עם הרעוואלוציאן בצרפת בשנת 1769, מצא לו רוח החקירה הזאת מהלכים באיזה מקומות באשכנז וביחוד בברלין, ולעומת אשר החזיקה גם הממשלה הפרוסית— ממשלת פרידריך הגדול — במעוזי החוקים והמשפטים הישנים, ולא שנתה בהם אף שנוי כל שהוא, התרו יחידי הסגולה להחזיק בלמודי המושגים והציורים החדשים בקרב ביתם והחיו ברוחם את חיי־המשפחה, עשו אגודות וחברות שונות להקהל ולהתאסף לפרקים בבתי הנכבדים בהם לקרוא מקראי מדע, ולהתרועע בשיחות מושכלות בטעם ההשכלה החדשה. כל יודע דעת ושוחר השכלה מכל מפלגות העם, גדולי השועים והשרים, החכמים והסופרים, העשירים אוהבי החכמה. ומה שראוי להתבונן ולהפלא כי מרבית האספות האלה הנקראו אז בשם „גייסטרייכע צירקעל" היו בבית נכבדי היהודים בברלין, בבתי הבאנקירים הגדולים וביחוד בבית הדאקטאר הפראפיסור מ א ר ק ו ס ה ע ר ץ הנזכר, אשר היה בית ועד גדול לכל בחירי חכמי ברלין הנוצרים: האחים הומבאלד, אלכסנדר, ווילהעלם, גראף בערענשטאף, גראף אלכסנדר דאהנע, גענש, שלייערמאכער, ודומיהם נאספו ובאו שמה לשמוע מקראי מדע בחכמות הפלסופיא אשר קרא הערץ לפניהם. ועל החכמים נלוו גם בחורי פרחי אנשי הצבא, ובני השרים, עלזי החיים ובדיחי הדעת, להתרועע עם משכילי היהודים ועם בנותיהם אשר באמת עלו בחכמה וביופי על בנות הנוצרים בימים ההם. *) בחבלי אהבה כאלה משך הזמן את נכבדי היהודים בברלין אל החברה הנוצרית, ובאשר לא היה להם עוד מעמד חזק ברוחנית האומה, ולא בסיס נאמן בתורתה וחכמתה אף לא מצאו להם סמוכים בחברת כלל היהודים בני קהלתם אשר היו בשפל המצב המדיני ובתחתית מדרגת ההשכלה המדעית — נוע התנועע מעמדם בקרב עמם וכאין שופכו אשורם.

אך ימי הרעה האלה לא ארכו, והמאור אשר העלה הרמבם"ן וטובי תלמידיו במנורת השכלת ישראל שב וניעור, עליצות החדשות

---

*) איללוסטרירטע מאנאטסהעפטע פיר דיא געזאממטען אינטערעססען דעס יודענטהומס 1 באנד.

יצורי מכשול, מבית ומחוץ. אך בטרם נבוא לתאר ולצייר את סדרי השתלשלות ההשכלה העיונית והמעשית, ומהלכה והקיפה את כל ארצות אשכנז אמרנו להתבונן כמעט, על תולדות ההתעוררות הגדולה הזאת, בעיר ברלין, בשנים כעשרים אחרי מות הרמבמ"ן, איך נהפכה כל הפעולה הגדולה אשר פעל האיש המצוין הזה, וההולכים בדרכיו, לטובת ההשכלה הדתית, להרמת קרן האמונה המצורפה, לרועץ! איך נאלח המעין הטהור הזה, בעצם במקום מקורו, ויגרשו מימיו מים זדונים לבלע כל קדש! כי מחזה זר נראה בברלין, יתפלא עליו כל משכיל בהשקפה ראשונה, כי רבים מנכבדי העיר הזאת ובתוכם גם מתלמידי הרמבמ"ן, שכחו עד מהרה מקור ההתעוררות הטובה והכליתה, עזבו צרכי חיי אמונת ישראל וחכמתה, וישישו משוש את חיי הרעת לבדם, נטשו רוח אומתם, וינודו לשאוף רוח מנשמת חיי העם אשר בתוכו ישבו. *)

74 § אולם בשום עין בוחנת במעמד האנשים ההם, ובהתבונן אל הסבות השונות אשר פעלו עליהם מבית ומחוץ ברוב עז וכח, נראה ונבין כי לא בחיק ההתעוררות הטובה אשר יצאה מאת הרמבמ"ן צפונה חטאת הדור ההוא, כי אם מאשר לא מצאה יתד תקועה במקום נאמן, עליה תשען וממנה תלך לפנים בנתיב אשר הורה לה, ומקום שביתתה ואחיזתה גם הוא לא נתבסס ולא נהבצר כל צרכי עם שהיה יכול לעמוד בפני הרוחות שאינן מצויות אשר השתערו אז. דור הרמבמ"ן ידוע בשמו בקורות העם האשכנזי בשם הדור הפלסופי (דאס פהילאזאפישע יאהרהונדערט) בו בדור הזה עמדו לו אל העם האשכנזי חכמים מעייניר, חוקרים וסופרים מופלאים, כסאות למלוכה ישב פרידריך הגדול, ויאזעף השני לעססינג נאטהע שיללער במשורריו, קאנט פיכטע בחוקריו, האמאן, ראמלער, עבערהארד, הערדער בסופריו, וכדומה הרבה חכמים מופלאים אשר הרגיזו עמודי הדיעות הישנות בכל דבר חכמה ומחקר. מושגים חדשים נשאו ראש והשקפות חדשות בהליכות חיי

---

*) את המעמד הזה תאר בן זאב בהצעתו לספרו אוצר השרשים, ובקש למצוא לו סבות. והרב ר' יצחק אייכל במכתבו אל ר' שלום הכהן קרא מנהמת לבו: גם אנכי טעמתי את קבעת כוס התרעלה אשר עבר על עם ה' ועל משכיליו, חלפו ימי האהבה, עברו ימי הברית אשר היו בינו ובין בני ישראל עת נראה נלכי החכמה ותפרח לשון עבר לתהלה ולתפארת אז יצאו נערי בני ישראל ללקוט מפרי תבונתה דבר יום ביומו נסו ואינם אהה! — אף לא יוסיפון לשוב מיום אמרו בלבבם לאמר: מלאה כל הארץ דעה מאסו בלשון אבותיהם וישליכוה אחרי גום".

„יכל דבר חכמת בינה . משא"כ המבלבלים הכדר , זה וזה לא עלתה „בידם „(ברכת גבעון) ועל דבר תלמוד לשון עברית בכלל והכרח ידיעתה „לכל בן ישראל הוא הרב הגדול הזה קובל וצועק על התלמודיים שאינם שמים לב אל טהרת הקדש , ועל אוהבי החדשות בני עמנו העשירים המשליכים אחרי גום ידיעת לה"ק ואומר : כי ראיתי שמה ושערוריה בעם שאינם רודפים להכיר לשונם האמתי לשון הקדש אשר בלעדו לא „ירים איש את ידו אף בחכמי האומות לא יקרא חכם בשלימות אם לא „יהיה נשלם בידיעתו ומפוזרים על זה ממון וזמן רב אם שאינו מהכרח „ללמודם העברי משא"כ אנו שהוא הכרח לנו" (חלון המצרי) .

73 § זאת תורת מעשה הרמבמ"ן וחכמי דורו , וזה פרים להשכלת אחיהם . ממקור חכמת ישראל יצאה , וממקום קדוש , הבנת המקרא ותלמוד הלשון התהלכה ובאה להחיות רבים חיי בינה והשכל ועד מהרה יצאה גם מעולם העיון אל עולם המעשה , סדרי החנוך הישן המקולקל נשתנה לטוב. בתי ספר מכוננים על יסודות החנוך המושכל, נפתחו בכמה מקומות, על יד למודי הדת למדו גם לשונות שונות וראשית למודי המדעים, ומבני הנערים אשר גמרו חק למודיהם בבתי הספר האלה או התכשרו הכשר דעת בבית אבותיהם באו לשמוע בלמודים בבתי מדרשי החכמה (אוניווערסיטעטים) והצליחו וזכו לתור מעלות דאקטארים בחכמות שונות כמו הפהילאזאפיא, היורים פרודענץ, והפהילאלאגיא, תחת אשר לפנים לא למדו כי אם חכמת הרפואה . ההשקפה המושכלת אשר נגלו להם בחירי העם על הליכות החיים וכמו כן החנוך המדעי אשר קנה לו מקום על יד החנוך תורתי המתוקן ; פעלו פעולה גדולה גם על דרכי המשא והמתן אשר הסכינו בו בני ישראל מאז , בעלי המסחר החלו לכלכל דברי מסחרם ברוח דעת מסכים לחפץ הזמן , ויבנו להם בתים גדולים ונאמנים, ורבים עזבו את המסחרים הקטנים המבזים את בעליהם ויבקשו להם מקורות פרנסה אחרים אשר לא יכזבו מימיהם , והם תפארת לעוסקיהם , מחיי החול באה ההשכלה אל הקדש פנימה ; המשכילים שכל טוב ברוח אמונה שקדו על תקנת סדרי העבודה בבתי הכנסיות , והתחילו להנהיג את הדרשות הפשוטות והמושכלות בלשון המדינה , במקום דרשות הפלפולים המעוקלים בלשון עלגים . — כל הפעולות הטובות האלה והמעשים המתוקנים אשר נעשו בכח ההשכלה הדתית והמוסרית , בקרב ישראל , פני דרך וסללו מסלה לפני הטבת מעמדם המדיני , וחרותם מתחת סבלות חוקי ימי קדם . המשכיל יבין כי לא בפעם אחת , אך לא בשנים אחדות יכלו לצאת לאור כל התקנות האלה מבית ומחוץ , אך יתפלא גם לראות מהירות ותכיפות המעשים והמעללים הטובים האלה , ואך החלו לצאת לפעולות אדם הנה כגבורי כח רצו אורח , וברב עז התו מן המסילות כל אבני נגף

הוא מעתיק מאמר אחד מספרו מאשר התורה והחכמה, ואומר: ועוד „רעה אחרת ראיתי והיא רבה מאד והיא עזיבת לשוננו הקדושה אשר „אין דורש ואין מבקש לה עם ראותנו האומות אשר סביבותנו הקרובים „והרחוקים לא ינוחו ולא ישקוטו מעשות ספרים אין קץ, איש איש „מדבר וחובר חבר בלשון עמו למען הרחיבו, ומדוע נגרע מנחלת „אבותינו לטוב לשוננו הקדושה נרפים אנחנו נרפים לבלתי עשות הדבר „הטוב הזה וכו' לא טוב הדבר אשר אנחנו עושים להשליך אחרי גונו „עטרת תפארת לשוננו. לכו ונתחזקה בעד עמנו ובעד לשוננו" (המאסף לשנת תקמ"ד). הרב ר' וואלף ב"ר אברהם מרעסוי. חכם וחוקר פלסופי, ותורני משכיל אל הבנת המקרא בנתיבות הפשט, חבר ספר פשר דבר באור על ספר איוב (נדפס בברלין שנת תקל"ז) ובספרי המאספים הראשונים נמצאו ממנו מכתבים בחקירה האלהית ובחכמת הטבע.

ובבחינה ידועה נוכל לחשוב גם את הגאון ר' יעקב עמדין המכונה יעב"ץ במעוררי השכלת העם בדור הזה. כי הגאון הזה ראה חכמה רבה, ושלט בכל ענפי חכמת ישראל, והיה סופר מהיר ומדקדק יפה, יתר מכל רבני הזמן. ורוח בקרת לו לבקר בספרים ישנים מקובלים באומה, כמו שעשה בספרו המטפחת — שהעביד בו את ס' הזהר תקוני הזהר ומדרש הנעלם בכור הבקרת, והראה בהם סימנים מזויפים. אל הרב הגאון הזה פנה הרמבמ"ן לפעמים בשאלות בדברי הלכה ואגדה. (שאילות יעבץ קנ"ה, המאסף תקמ"ה, התאבקות ד' קס"ב, תולדות יעבץ, הוספה חמשית). והיה מן המיוחדים בגאוני דורו אשר קרא מלא אחרי החנוך הרע והמקולקל אשר הרגילו בו בני ישראל, כמו שנראה מכמה מקומות בספרו מגדול עז. ואלה דבריו בסדר הלמוד: מתחילין ללמוד עם „התינוקות פרשה ויקרא, וילמדנו מקרא כלו היינו תורה נביאים כתובים, „ויפה כח הספרדים בזה מכח האשכנזים המהפכים הסדר ורוצים שילמוד „הנער כל התורה על רגל אחת ושיעיין הלכה בטרם יכיר להק"ל על „בוריו, ואיך יעלה על הדעת להכנס לחדרי פנימות התורה שמתגלים „בתורה שבע"פ אם לא נמסרו לו מפתחות החיצונות שהם פשטי המקראות „שבהכרח צריך להקדימם, והחכם עיניו בראשו לבחור לבנו סדר ישר „בלמודו להשכילו תחלה בתורה שבכתב ע"ד הפשט בצרוף פירש"י) „וילמדנו רוב חכמת הדקדוק (ותדע הצרך הגדול לידיעתה שאפילו למד „כל התורה אינו ניצול ממכשול בלשון ולפעמים קרוב לחירוף וגדוף, „בימי הילדות קודם שיטריד שכלו בלמוד הגמרא. ואם ככה יתנהג „עמו יבנה לו יסוד טוב שיעמוד עליו בנין הלמוד התכליתי בטוב וביושר. „ויקל עליו אח"כ למוד התלמוד וישיגנו במהירות יותר ומה שהלך מן „הזמן בלמוד המקרא ירויח על ידו שלא יכבד עליו אח"כ עיון גפ"ת

ספר מדעי כתוב עברית בכלל. הראשון הוא, ר׳ מרדכי בלאך, אומר: „כל ימי התעסקתי בחכמת הטבע ולמודיה, מצאתי מרגוע לנפשי, „וראיתי כי אין בכל החכמות דברים מועילים לצרף לב האדם לדעת „רוממות אל וגדולתו כבחכמה זו וכו׳. וכל עוד שהייתי שמח בחכמה זו „הייתי מצטער בראותי כי לזרע אמונים בני ישראל לא נתנו דבריה „בכתובים ואין לנעריהם מקום למלאות לבביהם מעדניה, ופעמים רבות „אמרתי אל לבי מי יתן לי עם סופר מהיר בלשוננו הקדושה ואעשה „טובה לישראל לכתוב לפניהם הדברים כאשר כתבתי בלשון העמים, „ועתה נחמתי ונמלאתי ששון בראותי את המחברת הנחמדה אשר חבר „ה״ה היקר והשלם ר׳ ברוך לינדאי וכו׳״ והשני, הוא הרב ר׳ מרדכי הערץ, אומר: והנה אם לכל אומר ולשון אשר סביבותנו נפתחו „נתיבים רבים בלמודים האלה (למודי המדעים הטבעים) לחנך בהם „נעריהם, ואנחנו עם ה׳ בחירי יה ועדתו נסגורה בעדנו ולא נעסול „להורות דרך הקדש הזה גם לנערי בני עמנו? הנה באה העת לבקר „את מעללינו ולתקן את המעות אשר לא שמנו לב עליו עד הנה. „ולזאת בכל לבבנו נברך את האיש אשר עמל בעדנו והעתיק לפנינו „את יסודי הלמודים ההם כאשר נמצאים בספרי חכמה, בלשוננו „הקדושה, למען ידעם ויבינם גם האיש מעדתנו אשר לא יבין שפה זולתה״.

§ 72 מן החכמים המופלאים בדור הרמבמ״ן אשר מידם קרנים להם; הרב הרופא ר׳ מרדכי גומפל לעוויזאהן. ממשפחת שנאבר, אשר היה רופא בהאספיטאל של הדוכס דפארטלאנד בלאנדאן. והמלך גוסטאוו השלישי בשווערען קראהו להיות פרויפיסור באופסאל, והיה יקר ונכבד בעיני המלך הזה, וחבר ספרים הרבה בעניני חכמת הרפואה בלשון אנגלית ואשכנזית — היה משלומי אמוני ישראל וכל מעיניו בחכמת ישראל וספרותה, וחבר בה כמה ספרים. מהם: מאמר התורה והחכמה (לאנדאן תקל״א) תוכחת מגולה פירוש על ספר קהלת, בהקדמות והצעות גדולות במהות הנפש והשארתה. (את ספרו זה הוביל שי אל המלך גוסטאוו מגינו.) יסודי התורה בבאור שלשה עשר עקרי האמונה להרמב״ם ממעמד הפלסופיא החדשה. ועוד חבר ספרים בשרשים ובהבדלת הנרדפים כמו שמזכירם בהקדמתו לס׳ תוכחת מגולה *) אל הפרופיסאר הזה פנו החכמים מיסדי המכתב העתי המאסף לבקשו כי יתמוך את עבודתם. ובמכתב תשובתו אליהם אחרי שהוא מודיעם כמה גדלה שמחתו בהתבשרו בשורת צאת לאור המאסף

*) היסטאָריע דעס מעדעלזאָהנס יוֹיפֿס. פֿאָר כרמולי 207—220.

גם בחקירות זמן חבורי ספרי מקראי קדש, תבונת מחבריהם וסגנון מליצותיהם (ביבלישע קריטיק) פתחו החכמים המבארים והמתרגמים הנזכרים פתח רחב, ושם ר׳ יואל בריל בהקדמתו לס׳ תהלים הנזכרה, חכמי דעסוי בהקדמתם היקרה לתרי עשר. ר׳ אהרן וואלפסאהן בהקדמותיו לבאוריו וביחוד ר׳ יהודה ליב בן זאב בספרו הנכבד מבוא למקראי קדש.

ובחכמת החנוך להתחלת הלמוד, וכמו כן בהצעת יסודי הדת והמוסר לבני הנעורים, ראו חכמי הדור הזה לחבר חבורים מועילים. כמו ס׳ מסלת הלמוד לבן זאב, אבטליון לר״א וואלפסאהן. יסודי הדת לב״ש, ואמרי שפר לר׳ הירץ האמבורג.

71 § גם חכמות הלמודיות והטבע מצאו להן מהלכים בקרב ספרות ישראל, וחכמי הדור הזה ראו כי טוב ונאה לטעת את המדעים האלה על תלמי לשון עברית — כלי מחזיק ברכת ההשכלה לכלל העם. ר׳ דוד פרידהויזען חבר ס׳ כליל התשבון בחכמת האלגברי ספר נפלא מאד. ר׳ מאיר פירדא, חבר ספר כללי הנדסה, פרפראות לחכמה, וס׳ יראת שמים בתכונה ותקופות. ור׳ ברוך לינדא מבעלי המאספים חבר ס׳ ראשית למודים בספורי הטבע ותכמת הטבע. (שני חלקים), ורעיו החכמים המופלאים בדור ששו לקראתו וסמכו ידיהם עליו בשמחה, בראותם את התועלת הגדולה הצפונה בספרים כאלה הכתובים בשפת עבר להשכלת העם. ולמען דעת מי ומי הם החכמים הסםכימים האלה ומה היתה מלאכתם, עמדתם בזמנם. אמרנו להזכירם בשמם ותור מעלתם ולהעתיק גם קצת מדבריהם. האחד הוא הרב החכם המפואר דאקטאר מ׳ בלאך (נולד באנשבאך שנת 1723 תפ״ג) הנודע בשערי חכמי אייראפה בספריו על תולדות הדגים, ותולעי הקרב, חבר ורע מובהק לעדת החכמים התוקרים אשר בגאטינגען, אוגסבורג, פראנקפורט, פליסינגען והארלעם, רע לחכמי האקאדעמיא אשר לדוכס מאיינץ ולחברת החכמים חוקרי הטבע אשר בברלין, דאנציג, האללי, ציריך, ולחכמי האקאדעמיא אשר לקיסר אסטרייך, ולחכמי העקאנאמיא אשר בפעטערבורג לייפציג באייעדען. והשני הרב החכם המופלא הרופא המפואר הפלסוף הגדול, דאקטאר מ׳ הערץ האפראטה, אשר זכה להיות מורה לבני המלך פרוסיא בחכמת הטבע המעשית (עקספרימענטאל פהיזיק) ופראפיסור לחכמת הפלסופיא בהאוניווערסיטעט בברלין עוד בשנת תקמ״ח 1788. שני החכמים המופלאים האלה, אשר בין גדולי חכמי אייראפא נחשבו, והשקפתם על הליכות השכלת ישראל היתה בלא ספק השקפה כללית, הרבו להלל תועלת ספר ראשית למודים בפרט, וכל

ס׳ תהלים, שיר השירים, ושירת דבורה ובאר, כאמור, מגלת קהלת ותלמידיו לא אחרו למלא אחריו, הרב ר׳ יואל ברי״ל, הנודע ג״כ בשם הפראפיכור לעווע, פירש את ספר התהלים ע״פ תרגום רבו, והקדים לפרושו הקדמה נפלאה מאד מענין השיר בכלל ומליצת ספרי קדש בפרט, ותולדות השיר וכלי לויתם בישראל. ושירי ס׳ תהלים ומחבריהם, והכל בשפה ברורה נפלאה. הר״ד פרידלאנדער העתיק מגלת קהלת, הר״ד אהרן מהאללי או וואלפסאהן העתיק ובאר מג׳ אסתר רות ואיכה. ור׳ איצק אייכל תרגם ובאר ס׳ משלי, ובשנים כעשרים יצאו לאור כל מקראי קדש מתורגמים ומבוארים על ידי חכמי דעססוי, ר׳ מאיר אבארניק, ר׳ שמואל דעטמאלד ור׳ יהודה ליב בן זאב. וכמו שיבוא עוד. הפלסופיא בכלל והדתית בפרט אשר החיה הרמבמ״ן בספריו בלשון אשכנזית, ובמאמריו הקצרים והנפלאים בלשון הקודש כמו באור על מלות ההגיון להרמב״ם, מאמר הנפש, ודרוש קשור הנפש עם הגוף, ובבאוריו להורה ולס׳ קהלת, מצאה עוז לה ביודעיו ותלמידיו אחריו. הפלסוף החריף ר׳ שלמה מימון מליטא, באר את החלק הראשון מספר מורה נבוכים, באור נפלא מאד מנקודת המבט של הפלסופיא החדשה. ר׳ יהודה ליב בן זאב באר והוציא לאור את ספר האמונות והדיעות לרבינו סעדיה גאון, הרב ר׳ יצחק מסאטנוב, באר את שני החלקים האחרונים מס׳ מורה הנבוכים, את ס׳ הכוזרי, וספר המדות לאריסטו. ר׳ ישי בערמסיץ העתיק את ס׳ הפעדאן להרמבמ״ן העתקה יפה מאד.—

בחכמת הלשון, הפליא לעשות הרב התורני המופלא ר׳ שלמה פאפענהיים דיין בק״ק ברעסלוי בספרו הנפלא יריעות שלמה, בבאור שמות הנרדפים. אשר העמיק לחקור בהם, מצד חכמת הנפש וכחותיה, וספרו הוא מן הספרים המופלאים אשר לא נערך חין ערכם כראוי עד היום. ולא לחנם אמר הרב ר׳ וואלף היידענהיים עליו „דיזעס קונסט־ווערק דעס מענשליכען פֿערשטאנדעס געהארט צו דען ריזען ווערקען אונזערעס יאהר הונדערטס" (קונטרס רגל מבשר), גם בדקדוקה הגדיל לעשות הרב המעיד הזה, הוא ר׳ וואלף היידענהיים בבאוריו על רש״י (הבנת המקרא) על ההפטרות, לחגים ועל הפיוטים. ר׳ יצחק מסאטנוב בספרו שפתי רננות, ויעתר יצחק. ור׳ יהודה ליב בן זאב. בתלמודו, והערות לסדר התפלות.

96 § לאור חכמת הרמבמ"ן והרנה"ו ניאותו בחירי בחורי ישראל מקרוב ומרחוק, והמשכילים האלה ראו ונוכחו כי כבר יש לאל ידם להוציא מכתב עתי לבני ישראל, ויתכן שבעצתו והערתו נמנו וגמרו ליסד חברת דורשי לשון עבר בקאניגסבערג ובערלין לתכלית זאת ובהודעתם הנקראת נחל הבשור בארו תכנית מחשבותיהם במכתבם אל הרנה"ו, שהיא „להפיץ ידיעת סגולות לשון הקדש, להאיר נתיב בדקדוקה. „ליישר מעגל במליצותיה, לדרוש אחרי הליכותיה במקראי קדש, לשקול „במאזני צדק פירושי הקדמונים, ולהסיר גם המכשלה מנתיבות התלמוד „אשר כשלו בה רבים מםלמדי העם אשר לא שקדו מימיהם על „שערי החכמה וכמו כן להפיץ גם ידיעות מועילות בנוגע אל התנוך „הטבעי המוסרי והמדעי, וללמד את העם דעת תולדות גדוליו וחכמיו „בכל הדורות, סוף דבר הכל נשמע, להשיב שבות חכמת ישראל וספרותה" ההודעה הזאת יצאה בחדש ניסן תקמ"ג והחותמים עליה הם ר' איצק אייכל, ר' שמעון פרידלאנדער, ר' מענדיל ברעסלוי ור' זנוויל פרידלאנדער, ובמכתבם אל הרנה"ו אשר קראוהו לעמוד על ימינם אמרו: „אגודת בחורים משכילים מהם תורניים ומהם יודעי לשונות זרות יון „ורומי ויתר העמים ומביני ענין בחכמות השימושיות והרמות הסכימו יחד „להוציא לאור את המכתב הזה הנקרא בשם המאסף מדי חדש בחדשו" כתבנית המכתב העתי לחכמה ומדע אשר יצא בברלין בלשון אשכנזית על ידי גדולי חכמי הנוצרים בדור ההוא הידוע בשם „בערלינשע מאנאטסשריפט" המאסף התחיל לצאת בראשית שנת תקמ"ד, ותמידים כסדרם יצאו במשך שבע שנים, חדש לחדש הביע אמרי בינה ושנה לשנה חוה דעת חכמה, מעת אל עת ניתוספו החברים העושים במלאכת הקדש, ונתרחבו הענינים והמחקרים לטהרת השפה הקדושה ולהאדרת הידיעות המועילות בקרב בני ישראל ותחת אשר היתה החברה אך מצערה בראשיתה ותכליתה בשמה „דורשי לשון עבר" רחבו ונסבו מעגלותיה בהמשך הזמן הרבה מאד ומטרתה גדלה ורחבה גם היא „לשחר טוב ותושיה" הוא השם שנתנו לחברתם שנית, להודיע מכוונת חברתם כפולה ומכופלת להרים קרן חכמת ישראל לטהרה מן ההלאה אשר עלתה עליה, ולהחליף כחה ברוח חיים חדשים חיי ההשכלה והדעת אשר השתלמה והסתלסלה בעולם בימים ההם. המחשבות הטובות האלה קראו לפעולת אדם תלמידי הרמבמ"ן וההולכים בדרכיו גם מחוץ לגבולות המאספים בעצם הימים ההם וגם אחרי כן בהמשך כמה כמה שנים.

70 § ראשית מלאכתם היתה להוסיף ולבנות בבנין הבנת המקרא אשר החל הרמבמ"ן, אשר מלבד חמשה חומשי תורה, העתיק גם את

§ 68 ההתעוררות הגדולה הזאת אשר ממקור ישראל יצאה החליפה כח ולבשה עז על ידי התעוררות אחרת חצונית· מרום כסא קיסר עסטרייך יצאה דת לתקן סדרי החינוך לבני ישראל במדינות ממשלתו ותמצא און לה ברוח כביר מתעורר לקראתה בהרב ר' נפתלי הירץ וויזל· בעצם הימים ההם שיצאה לאור העתקת התורה והביאור, פקד פראנץ יאזעף השני את עבדיו היהודים פקודת ישועה ורחמים, בפתשגן הכתב הידוע בשם טאלעראנץ עדיקט מיום 13 מייא שנת 1781, ובכלל החקים הטובים אשר נתן לישראל צוה ליסד בתי ספר לעם ללמד ראשית יסודות הדת וראשית למודי המדעים והלשונות, הפקודה הקיפה את הארץ, נבוני העם וטובי הרבנים שמחו לקראתה, ונפש וויזל המהודה הנוחה להתפעל מכל דבר טוב ותושיה להשכלת אחיו, מלאה גיל וחדוה, ומדאגה מדבר פן יקומו אוהבי ההרגל אשר רוחם זרה אל כל תקון, וישיתו יגון בלבב העם בגלל החרשות האלה, התעורר וכתב מכתב דברי שלום ואמת, לנחמם ולשמחם מיגונם, במכתב הזה באר חיבות החנוך הכללי המדעי והמוסרי המיוסד על יסודות החנוך הדתי המתוקן, והוכיח כי מטעם תורתנו אנחנו מצווים ללמוד חכמה ודעת, המכתב הזה מצא חן ושכל טוב בעיני שלומי אמוני ישראל המשכילים אל דבר אמת, ואך שלשה רבני פולין התעוררו בחמה עזה עליו ושפכו חרפות ובוז על ראשו ולבעבור הצדק נפשו הצדקת עמד וכתב מכתב שני בשם רב טוב לבני ישראל, לקיים דבריו הראשונים מן הכתוב הקבלה והשכל, וחכמי טריעסט פנו בזמן ההוא בשאלתם אל הרמבמ"ן כי יורה להם הדרך ילכו בה בתקנת בתי הספר בטעם הקיסר, הרמבמ"ן השיב להם על שאלתם וישלח להם את המכתב הראשון להרנה"ו, וישמחו חכמי טריעסט על דבריו, והחכם ר' אליהו מורפורגו מגראדיסקו העתיקו ללשון איטאלקית, אז אורו עיני וויזל לראות כי יש לו גואלים ואוהבים בין רבני איטאליא, וישלח להם גם את מכתבו השני ויבקשם כי יעמדו לימין צדקו כנגד הטוענים עליו ויוציאו לאור משפטו. ורבני איטאליא התעוררו איש איש ממקום כבודו ויצאו להצדיק את הצדיק במכתביהם ובפסקיהם והמשוררים שבהם הרימו קול בשיר לכבודו, וליקר מחשבותיו הטובות, את המכתבים האלה והשירים הדפיס הרנה"ו בחוברת בשם עין משפט ועליהם הוסיף עוד מכתב רביעי בשם רחובות בו הרחיב לבאר את דרכי החנוך הכללי והפרטי הטוב ומתוקן לבני ישראל תכלית באור.

ארבעת המכתבים האלה הביאו רב טוב לבית ישראל, המתרפים נסוגו אחור ולא יספו להשמיע קולם עוד, ודבר נפתלי רץ כאילה שלוחה להביא ולהפיץ את הדיעות המזוקקות והציורים המבוררים מתורת החנוך בכל מושבות ישראל בארצות אשכנז·

הספרים, אך אחרי כן ראה שתכבד המלאכה עליו לבדו, קרא את הרב ר"נ ווייזל לפרש ספר ויקרא, ועל עצמו קבל לפרש ס' שמות ופירש כמו כן פרשה בראשית, ומהרש"ד אמר לפרש את שאר הספרים השלשה, ולהוסיף על הבאור ס' תקון סופרים בעניני המסורה, אולם לאיזה סבה נמש מהרש"ד את המלאכה ולא חבר כי אם באור לספר בראשית ותקון סופרים לס' בראשית ושמות. — שני החבורים האלה נעשו בהבנה מושכלת וידיעה מופלגת בחכמת הדקדוק והמסורות.

במקום מהרש"ד קרא הרמבמ"ן לפרש ס' במדבר דברים את מורה בניו החכם ר' הירץ האמבורג ואת ר' אהרן סיעראסלאוו, את תולדות ר' אהרן לא ידענו, והאמבורג היה מילידי באהיען מכפר ליעבען הסמוך לפראג נולד בשנת 1749 (תק"ט) ונתגדל על ברכי התלמוד, וכאשר בא בימי הבחרות נשאו לבבו ללמוד לשונות שונות ולמודי המדעים, וביחוד שקד על חכמת החנוך. ובבואו לברלין קבלהו הרמבמ"ן ויצוהו למורה ומחנך בניו ובמעלת מדותיו קנה לו אהבת הרמבמ"ן עד יום מותו. באור שני הספרים במדבר ודברים, עם היותו למטה במעלה מבאור שלשת הספרים הראשונים במחקרי הלשון ועמק העיון, הנהו באיר שלם, טוב ויפה נשען על הפשט. והנראה מדברי הרמבמ"ן בהקדמתו הנזכרת וביחוד מהקדמת מהרש"ד אל הבאור שנמצאת אצלנו בכ"י היה הרמבמ"ן המנצח על מלאכת הבאורים בעיון ושקידה רבה, ואור לתיבתם. נבוני הרבנים ששו לקראת המלאכה הנכבדה הזאת — מלאכת התרגום והבאור, ואך איזה קנאים שבהם כשמעם את בשורת ההעתקה התקצפו ויאמרו לגזור עליה שלא תצא לאור, אך בטלה דעתם אצל הרוב, והמלאכה לא הופרה. והרמבמ"ן עם רוב ענותו, והשמרו המיד מן המחלקת לא נפל פחד המדון עליו בדבר הגדול הזה ׳ ואך להפך, מרגשת הקנאים למד לדעת מעלת מלאכתו הגדולה, ובמכתבו אל השר הענגינגס אמר: יע מעהר ווידערשטאנד דיזער שוואכע פערזוך פינדעט, דעסטא נאטהווענדיגער שיינט ער מיר, אונד דעסטא אייפריגער ווערדע איך איהן אויסצופיהרען זוכען (קאיזערלינג דף 522), אך רבים וכן שלמים הבירו מעלת עבודתו, והמונעים המעטים אשר עמדו כנגדה בתחלה, שבו להיות בעוזריה לפנות לה דרך אל לבב העם מקרוב ומרחוק ובכח האמת אשר עז לה בקרבה, הפליאה לעשות רב טוב בבית ישראל, לתקן את סדרי החנוך, לשנות ולהוציא את הישן מפני סדרי חנוך חדשים ערוכים לחפצי האמונה והתבונה.

• מטעם הרמבמ"ן נוסדה בברלין חברת חנוך נערים על ידי הגבירים החכמים המופלאים ר' דוד פרידלאנדער (תלמיד הרמבמ"ן) וגיסו ר' איציק ב"ר דניאל יפה. ועד מהרה כוננו בית ספר חדש מתוקן ונערך לחפצי החנוך המושכל.

האשכנזיות לאחיו בני עמו יושבי ארצות אשכנז, גדולים ממנה מעשי הבאור שהאיר עיני ישראל בכל ארצות מושבותיהם, כמו שיתבאר עוד בסמוך.

§ 67 וההשגחה העליונה שלחה לו למשה עבדה עוזרים וסייעים נאמנים במלאכת הקדש, היא מלאכת הבאור אשר התנה מראש שיהיה מחובר אל ההעתקה כנראה מהקדמתו אור לנתיבה. אנשים מופלאים בחכמת התורה והלשון חברו יחדיו להוציא חפצו הנכבד לפעולת אדם. הגדול שבהם הוא הרב ר' נפתלי הירץ וויזל (נולד ערך תפ"ה) לאיש גדול בעמו מרואי פני מלך דענעמארק ר' ישכר בער. מאהבת ר' נפתלי את התורה ובהתבוננו בה בינה בסברא ישרה ובהרגש אמונה טהורה; נפתחו לפניו מנעולי הגן הנעול של חכמת הלשון וראה במחזה כחותיה הצפונים במקראי קדש, ורוח שירת שפת קדש דברה בו ומלתה על לשונו. ויהי מבאר נפלא ומשורר קדוש, ספריו בחקירות הלשון באורי מוסרי חז"ל (גן נעול. חברו בשנת תקכ"ה כו', חכמת שלמה שנת תק"ם יין לבנון ש' תקל"ח) הבנוים על מחקרי כחות הנפש, ושיריו הנפלאים בטהרת הקדש וביפי הבנין, הריחו רבים מן החכמים התלמודיים ברוח חדשה, רוח אהבה אל הבנת המקרא בדרך הפשט, ואל החקירות בשרשי הלשון, ורוח חן אל מליצות ספרי קדשנו ושירי משוררינו, את האיש הדגול הזה אשר כלו אמר רגשות קדש לחכמת התורה ולשונה, קרא הרמבמ"ן לעזור לו במלאכתו, וויזל אשר מראש שמח שמחה טהורה במלאכת משה בתרגומו ובכוונתו הטובה להשיב שבות הפשט, ולשחרר את מקראי קדש מעול שעבוד הדרוש המפולפל והסוד, שש לקראת קול הקורא לו בצדק, ויקבל עליו באור ספר ויקרא, וה' עזרו ויצא מידו כלי חפץ מאד נעלה לתקנת החנוך התלמודי, כי בכל היותו באיזה מקומות מאריך הרבה ונוטה מעט אל הדרוש הפשוט פקח עיני התלמודים, בבאורו לספר זה הוא ס' תורת כהנים המלא מצות וחוקים ועליו תלו החכמים מדור דור תלי תלים של הלכות ופלפולים, לראות אור הבנת המקרא בנתיבות הפשט ולהבין גם דרשות חז"ל ולמודיהם בדרך ישרה. והשני לו במלאכת הקדש הוא הרב ר' שלמה בר יואל מדובנא רב תלמודי ממופלגי פולין, אוהב את הפשט בכל נפשו מדקדק גדול בדורו בקי במסורות בעל סברא ישרה ומשכיל אל דבר אמת. הרב הזה בא לברלין להתפרנס שם מחכמתו חכמת הדקדוק ויקחהו הרמבמ"ן ללמדה את בנו, ואחרי הכירו איש את רעהו, ור' שלמה ראה את התרגום אשר חבר הרמבמ"ן מתחלה לתועלת בניו, העירו להוציאו לאור, למען יאותו רבים לאורו, הרמב"ן הסכים לעצתו אך בתנאי שיחבר הרש"ד באור להבנת המקרא על פי התרגום. ובתחלה עלה במחשבתו שהרש"ד לבדו יחבר את הבאור לחמשת

ענטפערנונג געהאלטען ווירד דאס מאן אן דער מעגליכקייט איינער בעסערונג ביינאהע פערצווייפלען מאכטע" (מאזעס מענדעלסאהן, פאן ד"ר קאיזערלינג. זייטע 522). ובאמת שני הטעמים האלה הנראים כשונים לפי ההשקפה הראשונה, קשורים ותלוים זה בזה, מחפץ נכבד אחד יצאו להיטב מעמד בני ישראל המדיני והמוסרי, ובדרך הקדש ימצאו, כי בצרוף מושגי האמונה הטהורה, הנתלה בהבנת המקרא על בוריו, ישכון אור ההשכלה וההצלחה לבני ישראל. הידיעה הברורה מה התורה הקדושה שואלת מאת כל אדם בישראל תלמדנו לדעת מה חובתו לרעהו, לארץ מולדתו ולבני האדם בכלל, ומה שסתם רבינו משה פירש רעו הרב ר' נפתלי הירץ וויזל, אשר עוד נדבר על אודותיו בסמוך, במכתבו על דבר התרגום והבאור הידוע בשם מהלל רע. הלא זה דברו בקצרה: „ובהמון עדתנו רבתה הסכלות ולא השיגו ברעתם החסרה, גדל החסרון אשר השיגנו, לא ידעו מה הוא ולא יבינו מה בין תורתן של ראשונים, לתורתן של אחרונים ולא יאמינו שצריך רחב לב, ודעת קדושים בינת לעמוד על דבריה ותקטן עוד בעיניהם שלא יחושו אפילו לדקדוק הלשון, והם שולחים ילדיהם אל בית הספר כבני ד' וכבני ה' תחת יד מורים ללמוד המקרא מבלי שים לב אם הם דברי צחות או עלגי לשון וכבדי שפה, והם ילמדו עם הילדים הרכים האלה כפי דרכם כמו שנה או ימים במספר וככלות המועד יבשרו את אבותיהם לאמר כבר הצליחו בניכם ללמוד משנה, אז יתחילו ללמדם באחת המקצועות שבתורה דיני קדושין כתובות או גיטין טרם יבין הנער מנהגי בני אדם ועסקיהם, על כן היו דבריהם על הנערים לטרח, ועל הרוב כשיגדלו מהר יפרקו עול התלמוד מעליהם, ובטרם ממנו לא תשאר בידם מאומה לא תורה ולא יסודות אמונת ישראל לא מוסר השכל ולא דרך ארץ כי מעולם לא הגיד לו רבו דבר מכל זה כי הרב היה רגיל בדרשות ודרך הפשט נעלם ממנו, ובאלה הדרשות לא שמעו אזניו מה שפיו מדבר, והנה הוא ממלא מוח התינוק הרפה בדברים נפלאים ובדרשות סתומות שנעלם עניניהם גם משניהם. ועוד צרה אחרת בגלילות הללו שגם אם הרב עומד על פשט הכתוב אין בידו לפרשו לתלמידיו כי אין מלה בלשונו להגעים מחשבות לבו על אזן התלמיד.

מן הדברים האלה שמענו כי כפלים לתושיה במעשה התרגום האשכנזי והבאור, ובשנים אלה אמר הרמבמ"ן להגיע אל מחוז החפץ— לישר הדורי החנוך ולסקלו מכל אבן נגף. לטעת על פיהם שפה לנאמנים, ובלבבם יסודות האמונה הטהורה — נקיה מכל מיני הפלפולים והדרשות המבלבלות. אשר על כן אם גדלה תועלת ההעתקה

העלים האלה כי אם שני עלים כוללים שלשה שערים, וחמת המקנאים בערה במשה ויצוו עליו לבלי יוסיף להוציאם עוד. והאיש משה עניו מאד ולא ידע התנגדות מעורו, משך ידו וחדל להקהיל קהילותיו. והנה לא הודיע לנו איכל מה טענו המקנאים כנגד העלים האלה, וגם אנחנו אשר ראינו את השערים השלשה האלה (נדפסים שנית במאסף לשנת תקמ"ה) לא יכולנו למצוא בהם טעם כל שהוא לטענה ותובה. אם לא שנאמר כי הרגישו רבני הדור ההוא בקרני הדרנשה הדקים אשר אהבת הקיום וההשארה מזוינה בהם, כי רעה גדולה צפונה בחיק המאמרים הפשוטים והנקיים האלה, לשיטת תלמודם העקובה; וכי עתידים קוי האור הדקים היוצאים מאת המאמרים הנאמרים בהשכל ודעת בטוב טעם שפה ברורה לגרש חשכת הערפל אשר כסה בה את שמי ישראל.

שנים כעשרים עברו לו להרמבמ"ן בהסתר פנים מאת המון הרבנים ומרגשתם, אך לא בהתרחקו מהם נתרחק ונפרד ממחשבותיו הטובות לתועלת השכלת אחיו ובשנת תקל"א הוציא לאור באורו על ספר קהלת, בצרוף הקדמה נפלאה להאיר ולהבדיל בין דרכי באורי המקרא הידועים אצלנו בשם פרדס ("פשט "רמז "דרוש "סוד), עברו עוד עשר שנים ורבינו משה נתן את לבבו לקרוב אל המעשה הגדול אשר בו פתח פתח גדול ורחב לפני ההשכלה הדתית והכללית לבני ישראל. והיא תרגום התורה ללשון אשכנזית צחה, ובאורה על פי הפשט הפשוט.

§ 66 בהקדמתו על תרגומו ובאורו הנודעה בשם אור לנתיבה אחרי שזכר שלא לשבח את ההעתקה האשכנזית שהיתה ביד מלמדי המקרא בימיו כי כשחתה בה לנעל נפש, אמר: וילדי בני ישראל אשר להם לב להבין אמרי בינה ישוטטו לבקש את דבר ה' מעל העתקות חכמי הנוצרים המעתיקים כפי ראות עיניהם מאין פנות אל קבלת חז"ל והמסורה" ובדברו על דבר הסבה אשר הביאתהו אל מלאכת התרגום הוא אומר: כי כאשר חנן לו ה' ילדים והגיע עתם ללמדם תורה ולשננם דברי אלהים חיים ככתוב, הואיל לתרגם את תח"ת בלשון אשכנז המתוקן והמסולסל לתועלת הילדים הרכים לחנכם בכוונת הכתוב ובמליצת הלשון וזך לקחו אולם במכתבו אל רעו חשר (פאן הענניגס) מקאפענהאגען הוא אומר „נאך איניגער אונטערזוכונג פאנד איך דאסס דער איבערזעטצט מיינער קראפטע נאך הינרייכען קאנגטע מיינען קינדערן אונד פיללייכט אינען אנזעהנליכען טהייל מיינער נאטציאן אינען גוטען דיענסט צו ערציגען ווען איך איהנען איינע בעססערע איבערזעטצונג אונד ערקלערונג דער הייליגען ביכער אין דיא האנדע גאבע אלס ויא ביזהער געהאבט, דיזעס איזט „דער ערסטע שריטט צור קולטור פאן וועלכער מיינע נאטציאן, לײדער, אין איינער זאלכען

ר' אהרן עמריך הנודע בשם דאקטאר גומפרעץ, רופא מומחה וחכם מופלא בדורו חבר ורע אל גדולי חכמי ברלין חברי האקאדעמיא, וביותר עם סגן האקאדעמיא (מאורפערטויס) ועם הפלסוף הצרפתי רע פרידריך הגדול (מארקיוס די ארגעוס), החכם המופלא הזה למד את משה טוב טעם המדעים , את הלשונות החיות , צרפתית ואנגלית , והסבירו לו את השיטות הפלסופיות החדשות של לייבניטץ , וואלף . ועוד יתרת עשה למשה הוציאו מסתר אהלו והביאו אל בתי גדולי חכמי האקאדעמיא חבריו , ועולם חדש נפתח לפני משה .

אולם גם הרב ר' אהרן עמריך היה משלומי אמוני ישראל, תורני וסופר נכבד בישראל , וחבר שני מאמרים יקרים בלשון הקדש , מגלה סוד פירוש על פירוש הראב"ע לחמש מגלות ומאמר המדע, ציור כולל ומקיף נושאי כל המדעים . *)

§ 65 שני החכמים המופלאים האלה , איש איש ממקום עמדתו תכנו את רוח משה , וכוננו יסוד חכמתו על אדני הספרות העברית וההשכלה הדתית , ובכח ההערה הקדושה אשר העירוהו התחיל לנסות דבר אל השכלת אחיו בעלומי ימיו כמעט הגיע לשנת העשרים ואחת · ערך תקי"א . ויאמר להוציא בחברת רעהו ר' טוביה , עלים למועדים בשם קהלת מוסר , כוללים עיונים והשקפות בחכמת הטבע ובתפארת הבריאה , מיוסדים על מאמרי חז"ל שיש בהם רמזי מדע , ובקרוב רבינו משה אל מלאכת הקדש הזאת היתה לו , לפי דעתנו , כוונה כפולה , לצרף ולזקק טעם העם ולהעירו להרגיש את הדר היצירה הרגש מוסרי , למען תפקחנה עיניהם וראו את הסוללות של הפלפולים והרמזים אשר סביב שתו הדרשנים והמקובלים על דברי חז"ל ומקראי קדש , אשר באמת אך ישר תחזינה עיניהם , ולמוסר חכמה העירו אזנים ; וללמד את בני הנעורים לדבר צחות בלשון הקדש , כי אותה מצא כלי שרת בקדש , להתקרב אל הפשט הברור בהבנת המקרא ודברי חכמינו. לפי דברי הרב ר' יצחק איכל מחבר תולדות הרמבמ"ן לא יצאו בן

חרות לאמר : שר התורה , מקור הבינות לא הניח תורה ומשנה ותלמוד ספרא ספרי ותוספתא ירושלמי שלא הניף כקמח בכברה ולקח הסולת הברה וכו' מופת התלמודיים והתוכניים והפלסופים האלהיים אבי המליצים וטבעיים מובהקים וכו' . (תעודה בישראל 154).

*) הרמבמ"ן מזכיר את מאמר המדע לשבח ואומר : ואתה הקורא אם כלתה נפשך לדעת גדר כל חכמה וחכמה כפי מה שהוסיפו אחרוני החכמים וכו' עתה לך נא אל מאמר המדע אשר חברו הרב החכם הכולל הרופא מהו' אהרן עמריך ז"ל ודעת לנפשך ינעם (פירוש מלות ההגיון שער י"ד) .

(*)

במעלות סופרי אשכנז הגדולים פרץ פרצים בחומת הברזל אשר הפסיקה בין הנוצרים, עמי אשכנז ובין אחיו היהודים. גדולי חכמי הנוצרים למדו לדעת את משה ואת חכמתו, ויתחילו להוקיר בגללו את אחיו בני עמו בכלל, שמעו מפיו דברי אמת על אודות חכמת ישראל ודברי הוכחה על אודות שפלות מעמדם בקרב העמים, ויתחילו ללמד זכות על היהודים ולדון דינם למזור. וכאשר הרים משה ידו הגדולה ללמד לעמו דעת תורתם ופקח עיניהם לראות באור המדע, הכשירם הכשר דעת אמונה צרופה כתורת שלומי אמוני ישראל, ולמדם בינה לעתים לדעת מה יעשה אדם מישראל באשר הוא אדם בארץ. והנה לרגלי מלאכתנו במאמרנו זה, אין לנו עסק עם מענדעלסאהן כי אם בבחינת מעשיו הגדולים להשכלת בני ישראל, מה היו הפעולות האלה? במת היה כחם יפה? ואיזה דרכים ההותה ההשגחה העליונה לפניו לעלות בם למרום תשועת העם; ולמען נוכל הבין תבנה ברורה את כל הדברים האלה ראינו להתבונן כמעט אל החכמים אשר היו בעוזרי מענדעלסאהן לפתח את דכגותיו הנפלאות ולגדלו אל הגדולה אשר עלה אליה. בימי נעוריו למד רבינו משה וקבל תורה מפי הרב החכם הגאון ר' דוד, בעל קרבן העדה, פירוש על הירושלמי בתחלה בעיר מולדתו בדעסוי, ואחרי כן בברלין מקום נתקבל הר"ר דוד לאב"ד, הרב הגדול הזה עם היותו מגדולי התלמודיים בדורו, היה אוהב את הפשט ושונא את הפלפול שלא להלכה, וממנו למד רבינו משה ראשונה חכמת התלמוד והפוסקים בנתיבות הפשט. וכאשר החל רוח אהבת ההכמה לפעמו הקרה ה' לפניו שני מורים זה אחר זה שונים ונפרדים איש מרעהו בהליכות חייהם ובמעמדם בחיי החברה, הראשון הגאון החכם הכולל ר' ישראל בר משה מזאמושץ, רב תלמודי גדול חוקר ומעיין בפלסופיא הדתית וחכם גדול בכל החכמות הלמודיות, ומאשר נעלה על בני ארצו בחכמה ודעת, נחשבו לו ידיעותיו המופלאות לחטאות, ומחמת רודפיו עזב את עיר מולדתו וילך לו ברלינה וימצא לו מחסה בבית אחד הנדיבים, שמה מצאהו משה ושמה התודע לו ישראל ויחשוק אליו חסד ללמדו את התכמית הלמודיות ולהורות לו הדרך אל מקדש הפלסופיא הדתית לבני ישראל *) והשני הוא הרב

---

*) הרב הגדול הזה חבר ספרים הרבה בהלכה, בחקירת הדת ובחכמות הלמודיות הלא המה ס' נצח ישראל חדושים על הש"ס, אוצר נחמד פירוש על הכוזרי, פירוש על ס' רוח חן. ארובות השמים כולל כל חכמת התכונה החדשה והישנה. ולעסטינג במכתביו מתארהו בשם „העמקן והחריף בחכמת המאטעמאטיק" הרב הזה מת בברארי בשנת תקל"ב ועל מלבתו

האביב. ר׳ דוד בהרב ר׳ רפאל מילדולה, הדיין המצוין, חכם גדול ומשורר נכבד. מלבד ספריו בהלכה (דברי דוד שו״ת) חבר: ספר הנהגת ולמוד התלמידים, (אמסטרדאם תקי״א) מועד דוד, בחכמת התקופות והמולדות, ספר נכבד מאד, ר׳ דוד פראנקו (נולד תע״ג ומת תקי״ג) מינדים, מגדולי חכמי ישיבת עץ חיים. מדקדק ומשורר נכבד, חבר ספרים הרבה בענינים שונים ורובם נשארו בכ״י, והנדפסים הם ס׳ גמול עתליה וס׳ תשועת ישראל. וכמו כן שירים נכבדים והולדות חכמי ישראל בספרי המאכפים הראשונים — ולפי עדות כותב תולדותיו החכם ר׳ דוד מונטיזאנוס, אשר העתיק ללשון הקדש הרב ר׳ גבריאל פאלאק (המגיד שנה י״ב נומר 12) נמצא בימי הרב ר׳ דוד פראנקו מינדים באמסטרדאם, אחוזת תורה ולקח, חברה ללמוד ספר המורה פעמים בשבוע, וחברת דורשי מליצת שפת עבר, ובשתי החברות הנכבדות האלה, היה הרב ר׳ דוד פראנקו, חבר, וראש. ומחבריו המופלאים אשר הציב להם שם בעל התולדות רד״פ, הם ר׳ יעקב חי ישראל, ר׳ דוד גונימוס פיריירה, ר׳ מרדכי תמה מעתיק כפר פאר הדור, כולם חכמים ומשוררים יקרים. ומרעיו היקרים ר׳ חיים בינגער חכם מופלא ומפורסם בדורו, נמצא שיר־תהלתו על ספר תשועת ישראל, ובדור ההוא הר״ר יוסף ב״ר דוד עשווא מיושבי האג הבירה חכם תורני ומדקדק בעל מסורה, חבר ספר מבין חידות על המסורה ספר נכבד, (אמסטרדאם תקכ״ד).

ו) המאה הששית ותחלת המאה השביעית.

מן רבינו משה מענדעלסאהן.

א) ההשכלה באשכנז.

§ 64 כל טובי המעיינים והמשכילים בעמנו כלם פה אחד עונים ואומרים כי רבינו משה מענדעלסאהן ז״ל ברא חדשה בישראל, קרא לאור עולם חיי השכלה חדשה, שנה רוח אחיו וטעמם והחליף עתותיהם לטובה. וכאשר נתחכם לדעת במה זכה משה וזכה את הרבים יתר שאת ויתר עז על כל החכמים אשר קדמוהו, ועל כל חכמי דורו? נראה כי בשתים הפליא רבינו משה לעשות עם עמו גדולות ונפלאות, בספרותו המחקרית הפילוסופית לבני אשכנז, ובספרותו התורנית לבני ישראל· בחכמתו המופלאה אשר עלה בה

פראנקו מינדים בתולדות ר׳ מנשה בן ישראל). ועוד חכמים הרבה מקרוב ומרחוק אשר באו לראות את פניו, או פנו אליו בשאלותיהם. ואחריו הרב החכם ר׳ יצחק אבנדנה ואחיו ר׳ יעקב הנזכרים לעיל, מן הסכמות גדולי חכמי הנוצרים הפילאלאגים אשר הסכימו על הדפסת ספר מכלל יופי עם הוספותיו של ר׳ יעקב (בשנת 1660 ת״ך) הננו רואים כמה גדלה מעלת הבנת המקרא מפי סופרי ישראל וכמה גדלה מעלת שני האחים האלה, בעיני חכמי הנוצרים. המסכימים הלא המה החכם המפואר יאהנגעס בוקסדארפיוס (האב) בבאזעל. אבראהמום הידאנוס יאהנגעס קאצצעיום, יאקאבוס גאליוס, אללארדוס אוכטמאננום, ארבעתם פרופיסורים לחכמת הטהעלאגיא, לשון עברית וארמית בהאוניווערזיטעט בליידען. זאת ועוד אחרת מעידת על החכם ר׳ יעקב כי גדול שמו בגלל השתדלותו להפיץ ידיעת לה״ק בקרב חכמי העמים, והוא כי מצא את לבבו להקריב את הספר מכלל יופי אל נציב ארץ בעלגיא, ומכתב ר׳ יעקב אל השר הגדול הזה, כתוב בלשון רומית, ראינו כי היה נכבד בעיני השר הגדול הזה וידיעת לה״ק וספרות ישראל יקרה וחביבה בעיני גדולי השרים, בימים ההם.

63. האהבה אל השפה הקדושה והשקידה להרחיב גבולות מליצתה, ולהעמיק במחקריה, החיו את היהודים בהולאנדיא ימים רבים, ומאז ירו פליטי ספרד אבן הראשה לתלמוד תורת ישראל וידיעת לשונת המקורית, לא פסקה משם שלשלת חכמים ונבונים, סופרים משוררים ומליצים עד ימי הרמבמ״ן. מתעוררים ומתחזקים להחזיק במעוזי ספרות ישראל, ובראשית המאה הששית מצאנו שמה; הרבה חכמים מופלאים בתורה, בחכמה ובמליצת הלשון, ומהם ר׳ יצחק ב״ר אליהו יחזקיהו בלינפאנטי — רב גדול אחד מחכמי בית המדרש עץ חיים, ודרשן בבית הכנסת הגדול, ועם זה משורר נפלא. שיריו באו בהסכמות על ספרים שונים ומהם על ספר חכמת שלמה ורוח חן להרנה״ו. ועל ספר פאר הדור, וס׳ דברי דוד, ורובי שיריו נשארו בכ״י. וכמו כן השאיר אחריו ספר שיח (שפתי ישנים חדש) יצחק, רשימות ספרים. ומן הדוגמאות המעטות שהעתיק הרב החכם ר׳ גבריאל פאלאק (הכרמל שנה ששית) נראה לדעת, כי ספרו זה נעשה בתכלית השלימות וראוי להיות לאות ולמופת לכל הביבליאגראפים, (עיין הכרמל שנה ששית נומר 34) ר׳ משה רפאל חזקיהו דא ווייגה, חכם ומשורר נמצא שיר הסכמתו על ספר פאר הדור. ר׳ יוסף שפריט נבאי, חכם ומשורר מפואר. (עיין ס׳ דברי דוד) ר׳ אברהם יחזקיהו בשן, חכם תורני ומשורר גדול בא בשיר תהלה על ספר גן נעול להרנה״ו, משנת תקכ״ה, ומכנה את עצמו המגיה

בארץ הולאנדיא, וביתר שאת. כי אם היתה חכמת פליטי ספרד ועשרם למשגב להם בארץ הולאנדיא, בהם נשגבו לקנות להם שם אחוזת נחלה ולנחול כבוד אזרח, הנה היתה ידיעת לשון הקדש וספרות ישראל, אשר נברה בקרבם, ואשר למדו את חכמי הנוצרים למבטח אהבה ומעוז־רצון בארץ ההיא. הימים ההם היו ימי התעוררות נפלאה לתלמוד הלשונות הקדומות — יונית רומית, וביחוד לשון הקדש, בהולאנדיא, וביחוד למן העת אשר נתקבל החכם המופלא אבי הפילאלאגים יוסף שקאליגער לפרופיסור בלידען, גדולי החכמים מחכמי הנוצרים לכל מפלגותיהם שקדו על תלמוד לשון עברית, ובהם גם השר הגדול הוגא גראטיוס, וכל החכמים האלה היו להם חכמי ישראל לעינים, בלמודם זה. ועל פי הקרבה הרוחנית הזאת למדו להוקיר ולאהוב גם את חכמי ישראל ואת כל העם בכלל. הראש והגדול בחכמי ישראל אשר עמד לנס לחכמי העמים, היה ר׳ מ נ ש ה ב ן י ש ר א ל. הוא בן ישראל אשר הפליא לקנות לבב גדולי חכמי הנוצרים בארץ הולאנדיא בספריו הרבים והמחוכמים אשר חבר בלשונותיהם, להבנת המקרא ולחקירות חכמת ישראל, מפיו שמעו תורה, ולחכמתו יהלו, בני פאסיוס, האב יאהאננעס גערהארד פאסיוס, הוקירהו וכבדו אותו מאד, בנו דיאניזיוס פאסיוס העתיק את ספרו של בן ישראל (קאנציליאדאר) המכריע אל לשון רומית, ובנו הצעיר יצחק פאסיוס העמידו לפני כריסטינא מלכת ארץ שוועדען, אשר תבינה בלשון הקדש, ובקחתו עמה דברים המה את לבבה להיטיב ליהודים הדרים במלכותה, ולהוסיף אהבה אל ספרות ישראל, ראש כת הארמיאניים החכם סימון עפיסקאפיוס שחר אהבתו, השר הגדול הוגא גראטיוס „מחוקק משפטי הארץ, ויועץ הנצבים תכוללים בהאג הבירה אהב אותו כנפשו, החכם הנעלה דורש מהולל בעמו ופיימן מופלג קאספער פאן בארלע, רב הכולל באמטעגאאום איללוסטרום או מדרש החכמות בעיר הגדולה הזאת עשה לו מטעמים להודיע בעמים גודל אהבתו אליו ברביעית אחת בלשון לאטיין״. *) (הרב ר׳ דוד

---

*) וזה הוא השיר בהעתקה ללשון הקדש בלי משקל אשר העתיק ר׳ דוד פראנקו מענדיס.

אף כי דתך משונה מדתי	זאת היא מנשה חשק אהבתי
לעבוד האל נחיה באהבה	האמן כי כן הוא בלא עקבה
ותהי נא חכמתך וחכמתי	אכן עודני חי אהיה נוצרי
בכל מקום כערבת נחשבה	והיה עד העולם אתה עברי.

הדרוזים והנסיכים התפלאו על חכמת המלאכה ויפיה, ולאות כבוד כנוהו בשם טעםפלא. וספריו נעתקו ללשון צרפת, ואנגלית, ורומית, עוד העתיק ס' התהלים ללשון ספרדית, ובארו באור רחב, באור מדעי (ר' דוד פראנקו סינדים במאסף לשנת תקמ"ח). הרב ר' שלמה די אוליוירה חכם גדול דרשן בישיבת גומלי חסדים חבר ספרים הרבה בדקדוק, בשרשים מליצה ושיר, ונודע לשבח ספרו שרשות גבלות וס' אילת אהבים על העקידה במליצה פראזית יפה מאד אמסטרדאם תכ"ח). ובשיר הסכמתו על ספר שפתי ישנים משנת ת"ם חותם א"ע מן גלות בני ספרד, הרב ר' דוד הכהן די לארא חכם גדול ובלשן מפואר חבר ספר עיר דוד, פתרון המלות הזרות בתלמודים ומדרשים בדרך קצרה (אמסטרדאם ת"ם) וספר כתר כהונה באור כל שרשי המלות שבאו בתלמודים ומדרשים, באור רחב והערות בקוריות ספר נכבד מאד. (האמבורג תל"א). הרב ר' יעקב אבנדאנה, חכם גדול ואב"ד, נוסף על העתקות הנפלאות אשר העתיק ללשון שפאנית את ספר הכוזרי, (נדפס שנת 1663 תכ"ג) וששה סדרי משנה (בכ"י) הוציא לאור את ספר מכלל יופי לר"ש בן מלך והוסיף עליו הוספות יקרות בשם לקט שכחה. ואחיו ר' יצחק הרופא החכם המופלא, אשר היה פרופיסר לתלמוד לשון הקדש באוקספרד, העתיק את המשניות ללשון רומית העתקה משובחת מאד. — (די ראסםי).

ומגדולי המשוררים הספרדים בהולאנדיא, ר' משה בן גדעון אבודיענטי משורר נפלא חבר כמה ספרים ומהם ס' אבני שהם וס' אבני מלואים, אספות שירים שונים יקירי הערך, בכל מיני השיר, (הכרמל שנה שביעית נומר 19), ר' יוסף פינסו, חכם מופלא מופת דורו, חבר ספרים הרבה בדרושים שונים, לכבוד מלכים ושרים. וספר אסירי התקוה שיר דראמאתי, והוא פינסו הראשון במשוררי ישראל, אשר נסה לחבר שיר כזה בלשון הקדש. וחכמי דורו מפליגים בשבחו הרבה מאד. (הכרמל שנה שביעית נומר 49) ואחריו ר' בנימן די אש בראגרין, גם הוא חכם גדול, ומשורר נכבד חבר ספר כתר תורה, שיר דראמאתי (נדפס באמסטרדאם תק"י) נודע לתהלה.

62 § למעלה פרק ד' ראינו כי ידיעת לשון הקדש והדרישה בספרות ישראל אשר העירו והפיצו חכמי ישראל בקרב חכמי הנוצרים בסוף המאה הט"ו ובהחלת המאה הט"ז; היתה אחת הסבות הראשיות לגרש את המאפל אשר רבץ על עמי אירופה, ולהאיר עליהם אור חדש אור ההשכלה, ועזרה גם כן עוד לא מעט לפנות דרך אל הטבת המעמד המדיני של היהודים, בארצות אשכנז, במחוזה הזה נראה גם

ובכל הישיבות האלה שקדו ללמוד וללמד להרחיב ולהאדיר חכמת ישראל ולשון הקדש ומליצתה. מן החכמים המפלאים רועי קהל הספרדים, ראשי בית תלמוד תורה והישיבות הנודעים לשם, היו, הרב ר' יצחק עוזיאל, ראשון לרבנים בקהל ספרדים באמסטרדאם, הנקרא בשם נוח שלם, חכם כולל „בקי בחכמות התפשיות בטבעיות ובאלהיות" (ר' דוד פראנקו סינדים) חבר ספר בדקדוק בשם מענה לשון, הניח בכתיבת ידו שני ספרים בשירים שונים יפים ונכבדים (די ראססי) (מת שנת ש"פ.) הרב ר' יצחק אבוהב רב גדול וחכם כולל חבר ספר זכר רב (שנת הת"ו) בשלשה חלקים אספת שירים שקולים לענינים שונים יקרים מאד וקיצור כללי הדקדוק (הכרמל שנה שביעית דף 133.) הרב ר' מנשה בן ישראל החכם הכולל והמופלא אשר חכמתו עמדה לסול מסלה לפני בני ישראל בארץ אנגליא; חבר ספרים הרבה בענינים שונים בלשונות שונות בחכמת הדת וחקירות כתבי הקדש, ומהם שפה ברורה ספר דקדוק, דברי תימים לבני ישראל מימות יוסף בן גוריון עד ימיו. (מת שנת תי"ח בן נ"ד) ר' בנימין מוספיא, רופא מפורסם ורב כולל, חבר ספרים הרבה בחכמת הטבע ותרפואה בלשון רומית ומהם ספר אחד מי הים על רבות וחסור המים בימים (עפיסטאלא דע מארים רעציפראקאטיסונע.) הקדיש לכבוד המלך מדענעמארק. ובחכמת הלשון ספר זכר רב הנודע במלאכתו הנפלאה, ומוסף הערוך הוספות ובאורים על ספר הערוך. (מת שנת תל"ה) הרב ר' משה רפאל די אגילאר אחד מגדולי חכמי ישיבת ת"ת ומשנת תכ"ו ראש ישיבת גמילות חסדים, חבר ספרים שונים בלשון ספרדי, ובלשון הקדש ומהם ספר זכר רב כולל על סדר א"ב כל מדרשי תלמוד בבלי וירושלמי, ספר המעשים כולל כל ספורי מעשיות בתלמודים ומדרשים, וקצור כללי הדקדוק. (ר' דוד פראנקו סינדים המאסף תקס"ה). הרב ר' שאול מורטיירה רב גדול וחכם כולל אב"ד ור"מ, חבר גם הוא ספרים נכבדים ויקרים מהם ס' גבעת שאול דרושים נפלאים, ס' השארת הנפש. וכמו כן חבר בלשון ספאנית ספר נכבד מאד נקרא בשם תורת משה אמת והשגחת ה' על עמו. (מת שנת ת"ד). הרב ר' יעקב יהודה ליאון המכונה בשם טעמפלא. מגדולי תלמידי הרב ר' יצחק עוזיאל חכם גדול, חבר כמה ספרים בלשון ספרדי ובלשון הקדש ורובם בפרשת מלאכת המשכן בית המקדש וכליו, הלא הם ספר תבנית היכל שלמה המלך, ס' מלאכת המשכן. גם הפליא לעשות בנין היכל שלמה מעשה חרשים, את ההיכל וכל כליו מלאכה נפלאה מאד, במדה קטנה מאד משוערת יפה, וכל חכמי העמים ו

באמסטרדאם לתלמוד תורה,(שנת שצ"ז)היה בנוי לתלפיותקדש לחכמת הדת ממקור ישראל, לאות ולמופת לכל בית יעקב. — בראש הבית הגדול הזה עמדו בראשונה החכמים המופלאים הרב ר' שאול מורטיירא והרב ר' יצחק אבוהב, ואחריהם הרב ר' מנשה בן ישראל (שנת שפ"א) ודומיהם. הגאון ר' שעפטיל הורוויץ, בהיותו באמסטרדאם ובראותו כל כבוד הבית הגדול הזה התפלא על אסדר הלמוד הנכון והמתוקן אשר התקינו שם, ובספרי ווי העמודים אומר: כי בזכרו נחתכו בני מעיו, ובכה על מה זה ולמה לא השכילו היהודים האשכנזים לתקן את סדר הלמוד באופן מתוקן ומקובל כזה. (עמוד התורה) והרב ר' שבתי באס בהקדמתו לספרו שפתי ישנים אשר הדפיס באמסטרדאם שנת ת"ם. מרבה לספר בשבח הבית הגדול הזה ופרשת סדריו הטובים, וראינו להעתיק מדבריו, הנחוץ לענינני וז"ל: „וכן הוא הסדר של ק"ק „ספרדיים יצ"ו הם בנו את בית ד' בית מקדש מעט בית הכנסת המפוארה „ומי שלא ראה בנין כזה לא ראה בנין נאה מעולם בתוך בני ישראל, „ואצלה סמוך לה בנו ששה חדרים לתלמוד תורה אשר בדעת חדרים „ימלאו ובכל חדר יש מלמד אחד וכו'. בחדר הראשון שם לומדים ילדים „קטנים עד שידעו לקרות בתפלה ואז משימים אותם בחדר השני ושם „לומדים תורה עם מנגון הטעמים עד שיהיו בקיאים בחמשת חומשי „תורה עד לעיני כל ישראל, ואז יכנסו לחדר השלישי ושם לומדים „תורת עד שהם בקיאים לפרש בלשונם לשון לע"ז וכו' וכו' ואז יבואו „לחדר הרביעי ושם לומדים נביאים וכתובים כסדר וכו'. ואח"כ ילך „לחדר החמישי ומרגילים לנערים לקרות הלכה מעצמן עד שיגיעו להבנה „ולשכל ולכלל בחור. ושם אינם מדברים בלשון אחר כי „אם דווקא בלשון הקדש, רק ההלכה מפרשים בלשון לע"ז „הם לומדים חכמת הדקדוק היטיב וכו', ואז ילכו לחדר „הששי על הישיבה לבית המדרש של החכם אב"ד יצ"ו ושם יושבים „בחדר ולומדים בכל יום ויום הלכה אחת בדקדוק רש"י ותוספות וכו' „ובתוך המדרש יש להם בית הספר מיוחד ושם יש להם ספרים הרבה „ובכל זמן שהם על הישיבה אותו החדר ג"כ פתוח ומי שירצה ללמוד „כל מה שירצה משאילין לו וכו' ובאותן שעות שהילדים בבתיהם יש „לכל בעל בית איש אחד המלמד עם הילד לכתוב בלשון לע"ז ובלשון „הקדש, ולחזור הלמוד בביתו ולעשות שירים וחרוזות וכו', עכ"ל.

61 § ומלבד הישיבה הגדולה אשר על יד בית התלמוד התורה אשר נוסדה מטעם כל הקהל היו גם כן ישיבות אשר החזיקו וכלכלו בכספם גבירי אמסטרדאם איש איש בביתו, כמו ישיבת האחים בני פיריירה. ישיבת גמילות חסדים כתר תורה וכרומה,

אלה המה מן האנשים המצוינים אשר הקימה ההשגחה העליונה בין היהודים האשכנזים בהמשך כמאתים שנה, להחיות עם רב. החכמים האלה איש איש ממקום כבודו אם מעטים היו, ומפוזרים בארצות פזוריהם, עלה בידם להאחיז את אור ההשכלה הדתית והמדעית שלא יכבה, ולהיטיב את הנרות במקדש ישראל שלא ידעכו לנצח, עד בוא עת רצון אל ההשכלה להגלות, ולהאיר את כל בית ישראל בכל כבוד יפעתה; על ידי רבינו משה מענדעלסאהן מעבר מזה, ועל ידי רבינו אליהו מווילנא מעבר מזה.

ועין בעין נראה כי כלי השרת האחד אשר בו ישרתו החכמים האלה, היתה לשון הקדש, בה חברו ספריהם בחכמת הדת והמדעים, אותה דרשו וחקרו להבין את דרכיה, אשר נשכחו, ובהבנתה נעזרו, להבין גם במקרא על פי פשוטו, ולגול מעליו חרפת הפלפולים, ורמזי הקבלה. ולולא השפה הקדושה שנשארה להם לפליטה, ולולא עזרתה, כי עתה חלילה נכרתת אבדה תקות ישראל, אברת שאינה חוזרת.

ג) השכלת היהודים הספרדים בהולאנדיא.

§ 60 ראשית ישוב היהודים במדינת הולאנדיא, אחרי גרוש שפאניא, היתה מאת פליטי האינקוויזיציאן בשפאניא ובפארטוגאל, מאלה אשר כבר התחפשו במסוה הנוצרית ימים רבים, ולבם להור נתיבה לצאת מאת המהפכה, ולמצוא להם מפלט מסועה וסער. וכאשר הקרה ה׳ אלהי ישראל לפניהם ארץ חפץ בהולאנדיא, למנוחת הנפש בחיי הדת, היתה ראשית דרכם, לירות להם אבן פינה למוסדות חנוך דתי, וליסד להם בית גדול לתלמוד תורה על פי חוקי התנוך המתוקן. הפליטים האלה היו רובם מופלגים בעשר, ומופלאים בחכמות ומדעים, והיא שעמדה להם לתת להם מהלכים בין גדולי השרים והעם, ולקנות להם לבב גדולי החכמים לאהבה וכבוד, וכל כבוד עשרם וחכמתם הקדישו לכבוד חכמת ישראל ולתפארתה. והנה להיות רוב הנאחזים בהולאנדיא מאלה אשר כבר שכחו את לשון הקדש, בהיותם מסתתרים תחת כנפי הדת הנוצרית בארצות מולדתם שפאניא ופורטוגאל ראו החכמים שבהם לחבר להם ספרים להבנת המקרא, לידיעת לה״ק, ולהקירות בחכמת הדת, בלשון המורגלת בפיהם, וצדקה גדולה עשו בזה לפקוח עיני עורים ולהחיות לב כמהים ונכספים לדבר ה׳, אולם בדעתם כי אך ידיעת לשון הקדש תערוב לטוב קיום הדת ואך בה בטוחות נאמנות לידיעת חכמת ישראל. התרו החזיקו בכל לב ונפש, ללמד את העם ידיעת לשון הקדש בכל פרטיה, והבית הגדול אשר בנו

(אמסטעראדאם תקפ"ו) שלא בהסכמתו וברצונו. וגם הוא ספר יפה·

הרב רבי אליהו בר משה מפינטשוב, רב תורני ורופא מובהק חבר ספרים בחכמת הדת והחכמות הלמודיות. ומהם ס׳ נבחר מחרוץ בבאור עקרי האמונה ע"ד ספר העיקרים. מלאכת מחשבת על חכמת החשבון, ברורי מדות בהנדסה. (ואלקיעוי תקע"ה) מענת אליהו. ( )

הרב רבי משה זרח איידליץ, מפראג מגאוני דורו, חבר ספר מלאכת מחשבת, כולל כלחלקי חכמת החשבון ספר נכבד (פראג תקל"ה).

ובחכמת הדקדוק וחקירות הלשון בדורות ההם ראוים לשם: הר"ר שבתי סופר מפרעמעשלוי חבר פירוש על המכלול להרד"ק נקרא בשם בחורי חמד בתשובות ההשגות של ר׳ אליהו בחור על ס׳ המכלול והשרשים לרד"ק, וכמו כן חבר פירוש על ספר המהלך לר׳ משה קמחי (נדפס שנת שפ"ב) והערות בנוסחאות התפלה.— ר׳ יהודה ליב ב"ר דוד נייסארק מגאוי, חבר ספר שרש יהודה, בדקדוק (פפד"מ תנ"ג) ובהקדמתו לספרו זה הוא הולך ומונה את כל ספרי הדקדוק שחברו חכמי ישראל, ומחוה דעתו עליהם. ההקדמה הזאת נעתקה ללשון רומית ע"י אחד מחכמי הנוצרים, (די ראססי), ר׳ יוסף בר אלחנן חיילפרין חבר ספר קול הקורא כללי הדקדוק בקצרה (קראקא) ר׳ נתן נטע בר משה האנובר, חבר ס׳ שפה ברורה, עשרים שערים, מכל השמות והפעלים בארבע לשונות עבריות אשכנזית רומית ואיטאלקית. — (שנת ת"ך). החכם המדקדק המפלא ר׳ שלמה זלמן הענין, אשר עשה שיטה חדשה בחכמת הדקדוק, וחבר בה ספרים הרבה. בנין שלמה — (נדפס באמסטרדאם שנת תע"ח) יסוד הנקוד שערי תפלה, שערי זמרה, צוהר התיבה, כלם ספרים נכבדים מאד, הר"ר ראובן זעליגמאן גריסהאבער. חכם גדול בחכמת הדקדוק חבר ס׳ ענף עץ עבות השגות על ספרי רש"ז הענוי. פיורדא (תק"ד) הר"ר אהרן משה מנרדיידינג, מדקדק נכבד. חבר ספר אהל משה כולל כל חלקי הדקדוק ואיזה השגות על רש"ז הענוי וספר תלבת למשה. הר"ר יצחק אייזיק חיים מפיורדא, תורני ומדקדק חבר ספר גרסא דינקותא, כללי הדקדוק למתחילים. (אמסטרדאם תע"ח). וספר באר רחובות פירוש על דקדוקי רש"י, נדפס שם (תקכ"ב): ובשרשים. ר׳ יהודה אריה חכם מק"ק קארפענטרץ במדינת פרובינצא מילידי פולין, חבר ס׳ אתלי יהודה בגזרת השמות והפעלים (נדפס ביעסניץ תע"ם). מחבר ספר שרש ישע (לא נודע שם המחבר), שרשים בבאורי הנגזרים והמושאלים, (פפד"מ תקכ"ח), ר׳ יהודה ליב בר יואל מינדין. חבר ספר מלים לאלוה, ספר שרשים. עם תרגומי המלות ללשון אשכנזית — (ברלין תק"ך).

לרבים. חבר ספר מעשי טוביה, בחקירות חדת חכמת הטבע והרפואה, (נדפס בוויניציא שנת תס"ז).

הרב ר' יונתן בר יוסף פרוזינאיי (בגליל הוראדנה) מבני בניו של הרב ר' יעקב קאפעלמאן הנזכר, נתגדל על ברכי התלמוד, ורוח מבינתו אמצתו ללמוד את החכמות הלמודיות ולא חס על יגיעו להשיג ספרים ספרי חכמי ישראל, אשר היו יקרים בימיו במקומו, עד אשר מצא והצליח בלמודיו, וחבר ספר ישועה בישראל בחכמת התכונה (נדפס בפפד"מ שנת ת"פ).

הרב רבי אשר אנשיל בר וואלף סווארמש, רב תורני, רופא מובהק בעיר מולדתו ואח"כ בפפד"מ, וחכם גדול בחכמות הלמודיות, חבר ספרים נכבדים, מהם סייג לתורה ס' בפירושי המסורה, מפתח אלגיברא החדשה (אויפיבאך תפ"ב) ועוד כמה ספרים בנושאים למודיים שונים שמזכירם בהקדמתו לס' סייג לתורה.

הרב רבי רפאל בר יעקב יוסף הלוי הנובר, רב תורני וחכם מופלא בחכמות הלמודיות והפלוסופיא תלמידו של הפלסוף הגדול לייבניטץ *) חבר ספר לוחות העבור בשני חלקים, ספר נכבד בחשבונות התכונה, (נדפס בהנובר תקס"ז) ולפי דבריו בספרו זה חבר עוד ספר גדול, חלק שלישי בבאור הטעמים והמופתים על הלוחות והחשבונות משני החלקים הקודמים, ובפירוש כל דברי הרמב"ם בהלכות קדוש החדש, והרבה הלכות סתומות בש"ס בנוגע לעניני החכמות, עוד נדפס על שמו ספר תכונות השמים ע"י ר' משה טיקטין

*) בהיותו רך ולעיר לימים, ובן עניים מחניכי תלמוד תורה בהנובר, נקלה פעם אחת אל המקום אשר החלו לבנות את הבנין הגדול מארשטאלל, ובראותו את המשדרות והגזרות (געריסטע) אשר נעשו לצרך הבנין הזה, לא ישרה מלאכתם בעיניו, והתחיל לנטות באזני הפלסוף לייבניטץ הבא גם הוא לראות את המלאכה. לייבניטץ שמע והתפלא על שכל היושר והחריף של הנער העני זה, מן היום ההוא קרבהו לייבניטץ מאד וילמדהו דעת החכמות הלמודיות, ויהי לו לאב. ונמלאה תמונת צורת ר' רפאל בבית לייבניטץ אשר קנה המלך ערנעסט אויגוסט. — ור' רפאל האריך ימים ומת בשנת תקל"ט. ואלה הדברים חרותים על מצבתו "איש אשר אלה לו ראוי להציב ליונים ולחוק "בעט ברזל למען ידעו דורות אחרונים, בישישים חכמה וארך ימים ושנים. "נהירין לו שבילי דרקיע כשבילי דנהר דעים ונבונים יפיק שמים במרכבת "התכונים, ואסף בחפניו כל גלילות ארץ וימים קדמונים, חכמתו ובינתו "לעיני כל עמים ומונים יתיצב לפני מלכים ורוזנים ראוי לעבר את השנים "רפאל אחד מן השרים הראשונים. ה"ה התורני הרבני המפורסם אשר כל "ימיו עסק במצות וגמילות חסדים וכו'.

תוספות יום טוב. גם הוא היה מן הגדולים אשר למדו את ספר המורה מאת החכם הפלס:ף ר' יוסף הלוי, ועשה הגהות ובאורים על ס' גבעת המורה. ונודע באהבתו את הפשט הברור בבאורי המשנה וההלכה את חכמת הדקדוק ובידיעתו את החכמות הלמודיות. (מת בקראקא שנת ת"ד). הרב רבי מנוח הענדל בר שמריהו, היה רב תורני גדול וחכם כולל מתלמידי המרש"ל חבר ספרים הרבה בפרושים על הספרים הנכבדים בספרות ישראל, ובחכמת הלמודיות, ולוחות בתכונה, ולא נדפס מהם כי אם ספר מנוח הלבבות פירוש על ספר חובות הלבבות. הרב ר' חיים יאיר בכרך בוואָרמש, רב תורני וגאון מופלא בדורו· חבר ספר חות יאיר בשו"ת, והיה חכם גדול בחכמות הלמודיות· מדקדק ופייטן. וכבר זכרנו שעם היותו חריף גדול, היה שונא את הפלפולים והשנונים שלא להלכה, וחורה דרך בספרו לסדר הלמוד הישר. (שו"ת חות יאיר קכ"ג) (ערך ת"ם) ובימיו. מן החכמים שנושאים ונותנים עמו בדבר הלכה. ר' דוד טעקלען מטריער, שסכנהו הגאון בעל חות יאיר „האלוף הרופא המומחה הפלסוף המרומם, הפלסוף האלהי" (שו"ת ח"י סימן ל"ז, ע"ו).

הרב רבי מאיר שטערען אב"ד דק"ק פולדא ואח"כ בק"ק אמסטרדאם. מגדולי הגאונים בימיו. היה גם כן חכם בחכמת הדת ומדקדק, ובהוספות לס' צמח דוד נאמר עליו „ולו כל חמדת ישראל במקרא במשנה תלמוד ופוסקים ודקדוק ופלוסופיא האלהית" (מת שנת ת"ם).

הרב ר' דוד בר שלמה גאנש. חכם תורני, ומופלא בחכמת התכונה וידיעת קורות העתים, הוא מצא חן בעיני החכם התוכן הגדול טיחא די בראהע, ועמו בקר את האבסערוואטאריום בקאפענהאגען, חבר ספר בתכונה נחמד ונעים, ובשלשלת הקבלה וקורות העמים, ידוע בשם צמח דוד. (נדפס בפראג שנת שנ"ב) והיה האחד מחכמי ישראל בדורו, ובמקומו אשר קרא בספרי חכמי העמים והשתמש בהם בספריו, אף שראה מראש „שרבים פערו עליו פיהם ועתק עליו ידברו אשר כתב מסופרים אשר לא מבני ישראל המה. מצורף לזה שהבורו חלק השני כספורי שמועות דברי מלחמות ושאר חדושים הלא הוא בעיניהם כשטרי הדיוטות וגרוע עוד ממנו, ולדעתם יהיה בכל פנים אסור לקרות בו בשבת" (הקדמה לחלק שני).

הרב רבי טוביה הרופא בהגאון מוהר"ר משה נארדאל הכהן מקרעמעניץ, אשר נשאו לבו מימי נעוריו ללמוד חכמה ודעת· והלך נדוד למצוא חפץ, עד בואו לפראנקפורט ומצא חן בעיני הדוכוס מבראנדענבורג, ויצו לקבלו את ר' טוביה בבית מדרש החכמה, וגם ארוחתו נתן לו. ואחרי קנה הידיעות הנחוצות הלך לפאדובה ולמד שם לפני החכם הכולל „שר הפלסופים ואביר הרופאים כר' שלמה קוניאן. ונתעטר בעטרת חכמת הרפואה, ובארצות טורקיי היה רופא מובהק

בימים ההם — ימי המאה הרביעית והחמישית — ראינו להזכיר את הגדולים האלה:

רבי אברהם מפראג, שהעיד עליו בעל צמח דוד „שהיה אדם גדול ומופלג בתורה, שחבר באור על רש"י ועל טור אורח חיים בהגהות מופלאות והעמיד תלמידים הרבה, והיה בקי בכל שבע חכמות ראש הישיבה ואב"ד בפראג עלה לאלהים שנת ש"נ".

רבינו משה בר ישראל איסרלאש, הרמ"א, עמוד ההוראה לכל האשכנזים, אשר מלבד עיונו ושקידתו בתורת ההלכה, נתן את לבבו להבין במחקרי חכמת ישראל, הפלוסופיא הדתית. בספרו תורת העולה. (מת שנת של"ב או של"ג).

רבינו אליעזר בר אליהו הרופא אשכנזי אב"ד בפוזנא ואח"כ בקראקא, שהיה החכם הכולל ר' יוסף שלמה דילמידיגו מפליג בשבח שכלו המעולה ואומר עליו „הגם שלא העמיק הרבה בחכמות חצוניות עכ"ז לקחה אונו שמן מכולן. והיה כולל ומדיני מכלכל דבריו במשפט" (נובלות חכמה) מלבד ספריו בהלכה, חבר ספר מעשי ה', בחכמת הדת ספר נכבד מאד. (מת שמ"ו או שמ"ז).

רבינו מרדכי יפה, שהיה אב"ד בהוראדנא, ואח"כ בפראג ובפוזנא. חכם תורני מופלא, חבר את הלבושים בהלכה ובהם, לבוש פנת יקרת באורים והגהות על ספר מורה הנבוכים. לבוש אדר היקר בתכונה ופירוש הלכות קדוש החדש להרמב"ם, (מת שע"ו). ותלמידו:

רבי יהודא בר נתן אשכנזי, חבר גם הוא הגהות ופירושים על הלכות קדוש החדש, ובאורים על ספר צורת הארץ בשם „באורי יפה" ונדפסו יחד עם הלבושים של רבו, ומתלמידיו של בעל הלבושים.

רבי יעקב בר שמואל הנקרא קאפלמאן בר בונם מבריסק דקו (ברייסק ג׳יי) חבר ספר אהל יעקב פירוש על ספר העקרים בהיותו בן כ"ח בשנת שמ"ג (ונדפס בקראקא שנת שנ"ט) „ומתואר על שער הספר בשם החכם השלם הפלסוף האלהי" וספר עמק הלכה באורים על מאמרי חז"ל בחשבון ובהנדסה, (קראקא שנ"ח).

החכם הפלסוף ר' יוסף בר יצחק הלוי ממדינת ליטא. אשר בא לפראג והתחיל ללמד שם את חכמת הפלוסופיא הדתית וספרי המחקר באלהות לחכמי ישראל. וגדולי הדור שמעו ולמדו מפיו ספר מורה הנבוכים. חבר ספר גבעת המורה, שלשה עיונים השגות על ההקשים הפלוסופים של רבינו הרמב"ם בספרו מורה הנבוכים (פראג שע"ב) וספר כתנת פסים בבאור מעלות התורה על השבע חכמות עפ"י הקדמות ויסודות מספר המורה (לובלין שע"ד).

הרב ר' יום טוב ליפמאן הלוי העליר אב"ד בכמה קהלות באשכנז ובפולין, המפורסם בחבורו הנפלא על המשנה בשם

אין גאנץ אונד גאר פרעמדער אונבעקאנטער וויא, אבר גראדע אין דיעזער יידישרייטשען ליטעראטור לאג דאס וויכטיגסטע אונד היסטארישע צייגניסס פאם דייטשען לעבען דעם יודישען פאלקעס, וועלכעס טראטץ דער אבזאלוטעססטען פערליינונג, טראטץ דער אונמענשליכען פער-פאלגונג מיט וואנדערבארער איננערער קראפט פעסט היעלט אן דיעזעס לעבען, (ציימונג דעס יודענטהומ'ס 1862 נומר 51)." העדות הזאת אמנה טובה ויפה לישראל מעידה גם כי הם מתערים כאזרחים בארצות מושבותיהם, וחיים ברוח העמים אשר הם שוכנים בקרבם, אך השפה האשכנזית אשר היתה שגורה בפיהם נצורה גם בספרותם, לא הועילה להגדיל ולהאדיר גבולי השכלתם, ורוח חיי העם האשכנזי אשר חי בשפתו לא החיה את חיי רוחם חיי דעת והשכל, כי השפה האשכנזית היתה ימים רבים אך שפת מליצת משוררי העם, ולא לשון למודים; כי חכמי האשכנזים רובם ככולם כתבו ספריהם בנושאים למודיים בלשון לאטינית. והיהודים אשר התרועעו את המון העם ומרוב ימים סגלו להם את שפתם ומליצתם, לא מצאו להם מהלכים בין חכמי העם ולא נאותו לאור חכמתם הדלה, ואשר על כן חזון שפת האשכנזים אשר היה נפרץ בין היהודים בימים ההם, יעיד בם עדות נאמנה כי לא להתרומם ולהתנשא לעומת רוח חכמת האשכנזים, השתמשו בשפתם, כי אם מאשר נשתכחה לשון הקדש מפי המון העם, ראו המבינים בעם להעזר בשפת אשכנזית להבנת המקרא והתפלה, וללמדם מוסר ודעת הדינים אשר ידיעתם נחוצה לכל אדם מישראל, וגם זאת לא מאת גדולי הרבנים וגאוני הדורות יצאה, כי אם מאת הלומדים הבינונים אשר לא לבזיון היה להם להתעסק בדבר שאין בו רק מלאכה ולא חכמה, ובכן נוסף השמוש בלשון אשכנזית על שאר הסבות שזכרנו, להחשיך מאור עיני העם, ולעכם את רוח מבינתם.

§ 59 אולם כבר ראינו לדעת כי תלמוד תורת ישראל כוללת ועוצרת בקרבה יסוד מדעי (וויססענשאפטליכעס עלעמענט), המפעפע ומתגבר להתפשט ולהתרחב מעצמו, גם בלא עזר הערה ממקום אחר ואף גם למרות כל המכשולים והמעצורים אשר יעידו לקראתו, וזה כחו להחזיק במעוזי חכמת הדת וההשכלה המדעית בישראל שלא תפולנה למשואות נצח, בהמון סיבות מדאיבות ומכאיבות אשר תכופות תבואנה לבלע להרגיז ולהרעים, את תקומת העם וחיי רוחו. פעולת היסוד הזה ראינו גם בקרב היהודים האשכנזים בימים ההם. ואם לא ברב עז וכח, הלא על כל פנים במדה משוערת לכלכל חיי רוח העם ולפרנסו פרנסה דרושה לקיומו והשארתו. עד עת מצוא לו הרוחה ופרנסה טובה, מיד המשנה את העתים ומשביע לכל חי רצון.

מן המפורסמים בחכמי אשכנז אשר היו למשגב עז לבית ישראל

(תשובתו להר׳ שאול הכהן). והנה אם הפריז הרב דון יצחק אברבנאל על המדה לשלול מכל רבני אשכנז, חמדת סגולת ידיעת הלשון, נודה לו על כל פנים במקצת כי ידיעת הלשון הקדושה ומליצתה, היתה אצל האשכנזים כעזובה ושכוחה. והעד הנאמן בדבר הוא כי לא מצאנו ספרים בדקדוק בהגיון, במליצה, ושיר מחוברים ויוצאים לאור על ידי חכמי אשכנז בדורות ההם כי אם מעט מזעיר.

58 § האמנם ראינו ומצאנו את לשון אשכנזית, מחזקת לה מעמד בספרות ישראל, בין היהודים האשכנזים, כלשון שפאנית ופורטוגיזית בין היהודים הספרדים. נכנכת לפני ולפנים אל ספרות התורה והעבודה, ומתפשטת ומשתרעת על כל גבולות חיי הרוח לבני ישראל בימים ההם. כמעט החלה לשון אשכנזית לעלות למדרגת שפת הסופרים, וכמעט העתיק לוטהער את כתבי הקדש אל הלשון הזאת. ראה רבי אליהו בחור, אשר הפליא להרים קרן ידיעת לשון הקדש וללמדה ליהודים ולנוצרים, להעתיק גם הוא את חמשה חומשי תורה המגלות וההפטרות ללשון אשכנזית, והדפיס העתקתו בוויניציא שנת 1544, כעשר שנים אחרי הדפסת העתקת לוטהער, ולמן העת ההיא נעתקו ונדפסו כתבי הקדש וסדרי התפלות וספרי מוסרים רבים ושונים בלשון אשכנזית, וכמו כן ספרי ספורים ומליצות ושירים ברוח חיי האשכנזים הרבה מאד. עד שבצדק החליטו והסכימו דורשי הדורות ומביני בינה לעתותי עם כי לא כנרים נחשבו היהודים בעיניהם בארצות אשכנז, כי אם כאזרחים חיים בחיי העם האשכנזי, כאשר השכיל להוכיח החכם ק. ב. אווע לאללעמאנט בחלק השלישי והרביעי מספרו „דאס דייטשע גויגערטהום עטצ." ובהקדמתו אמר „דאס פאן יודען אויף דייטשעם באדען געשאפפענע „מערקווירדיגע שפראכנעפיגע, וואר דורך דאס גאנצע דייטשע פאלק אונד דעססען לעבען הינדורכגעראנקט, האטטע זיך דיעזעם לעבען "אונד זיינער שפראכע אויפס איניגסטען אנגעשלאססען אונד ועלבסט "דיא דייטשען זאגען גרייזע דורכדרונגען זא דאסס דיא דייטשען פאלקס = „ביכער אין דער טהאט אויך צו פאלקס ביכערען דער יודען ווארדען „אונד דאסס צום ביישפיל, דער ווינאלאא אום קאניג ארטים אונד „זיין האף, אונד מאנכע אנדערע דייטשע זאגע, דען פאעטישען „בעארבייטער אים דייטשען יודענפאלק פינדען קאננטע, יע מעהר דער „פערפאססער אין דיא יודישדייטשע ליטעראטור היגאיינדראנג דעסטא „מעאר ווארדע ער פאן ערשטוינען ערגריפפען, דאס דיעזעס אין דער „יודישדייטשען ליטעראטור, קלאר אונד בינדיג פאר אויגען ליגענדע „ציינניסס פאם דייטשען לעבען דער יודען אויף דייטשעם באדען, „דען אריענטאליסטען פריהערער יאהרהונדערטע זא גאנץ ענטגאנגען זיין קאנטע, עצט. אלס אב דער דייטשע באדען דעם פאלקע דער יודע

„מלמדים את הנער מקרא מעט מן הפרשה ומפסיקים ומתחילים בשבוע „אחר פרשה שניה, וכאשר נעתק מן המקרא מאומה לא ישא בידו וכו' „ויש שמעתיקים אותו אל הגמרא מיד יצפצף הנער בקול דברים ותמונת הפשט לא ידעו להבין אף דבר מה ממנו, כאשר יגדל הנער ואז יתגבר קצת שכלו מעתיק אותו אל למוד התוספות ומי יתן והיה לו העיקר ולא יבקש תוספות ועוד יעלו בסולם לדרוש בשאות שוא יגעו לריק כחם ויכלו בהבל ימיהם ושנותיהם בבהלה, לעסוק בפלפול של הבל ודבר זה נוהג עד שיכתוב כתובה לאשה, אז הושלך משמים ארץ ונדמה לו כאלו חולם חלום כל ימיו, יפרוש מן התורה לגמרי ולא ישא מאומה בידו לא מקרא ולא משנה לא תלמוד ולא דרך ארץ„ (גור אריה פרשה ואתחנן פסוק ושנגתם) וכחמשים שנה אחריו, תאר הרב החכם הכולל ר' יוסף שלמה דילמידיגו במתוג את מצב בני ליטא ממצפה חשקפתו המדעית לאמר: „אלא שאני רואה „כי הנה החשך יכסה ארץ והן רבים עתה עם הארץ, שגם כי מלא רחב „ארצך ישיבות ומדרשים הלא מצער הוא הלמוד בערך רבוי האישים „וכלם כאחד רודפים אחרי המחיה והכלכלה גם המסולתיים שבהם השוקדים על דלתות ה', שערי ציון המצוינים בהלכה הנה כל מגמתם להיות מלמדים שופטים או ראשי ישיבה זו רעה חולה נחלה מכתם להיות היקר לזולל והעיקר לטפל, תכלית פעולתם נבריה עבודתם, ואחרי אשר כלו הזמנים היקרים במסעות לירידים ולמשתאות בעצה נבערה, ולא הבינו לא בחכמה חיצונית ולא בתורה נעשים צוררים לתבונות ומכעיסים ונבלים לומדיהם ומחבלים כרמיהם, באמרם אין חפץ לה' בחצי גבור שנונים, מדקדקים מליצים והגיונים, ולא בשעורי הלמודים ובחשבונות התוכנים, וכו' (הקדמה למעין גנים).

57 § עם עזובת ההשכלה הדתית והמדעית, רבה העזובה גם בידיעת לשון הקדש, בהגיונה דקדוקה ומליצתה (כעדות הריש"ר) ומאד יתבן שהיתה עזיבת ידיעת הלשון גם היא אחת הסבות אשר העל והביאו את הבלבול והמבוכה באהלי תופשי התורה, וגרמה להשכלת הדת שתשכח מישראל, ולחכמת התורה שישבת מטהרה, כי באבדת ידיעת לה"ק מתוך הקהל, אבד המפתח להבנת המקרא הפשוטה, ונעכר טעם היופי והנשגב מספרות ישראל. המתבונן אל סגנון מליצת חכמי אשכנז ושיריהם פיוטיהם וקינותיהם — בימים ההם, יראה וידע עד כמה הוא נופל מסגנון מליצת אחיהם הספרדים, וכבר תמה הרב דון יצחק אברבנאל והתפלא על מליצת החכם ר' שאול אשכנזי, שמצאה חן בעיניו, ואמר כי נפלאה ממני איך השכיל במליצה צחה „לשון בל יכון בארץ אשכנז הצור ממנו חוצבת ולא בפי רבניה אם שלמים וכן רבים המה, תחת לשונם עמל ואון, ולעג לשון אין בינ

את מקור־האמונה הטהור האצור בכתבי הקדש. ספי רבנו ר' משה איסארלעס הידוע הרמ"א בקראקא שמענו כי לטורת רוח טובי החכמים, כבר השפיקו העם בימיו בלמודי חכמת הקבלה, הלא כה דבריו: „לא „ראיתי מעודי איש מקובל יודע הדבר על בוריו מצד הקבלה האמתית „ורבים מהמון עם, כל אחד קופץ ללמוד ענין הקבלה כי היא תאוה „לעינים וכו' ולא זה בלבד שהמשכילים יבינו בה אלא אפילו בעלי „בתים שאינם יודעין בין ימינם לשמאלם בחשיכה יתהלכו אינן יודעים „לפרש סדרה או פרשה בפירוש רש"י קופצים ללמוד קבלה וכו' וכל „אחד שראה בה מעט מתפאר בה ודורש ברבים" (תורת העולה חלק ג' פרק ד') ורבינו ר' שלמה לוריא, בן דורו אשר איתן מושבו היה באוסטרא (בפתח האהלין) כתב גם הוא. „רע אהובי חדשים מקרוב באו, „ורצים להיות מכת המקובלים וממדרשי הנעלמים ומחולשי הראות וכו'" (בתשובותיו סימן צ"ח). וגם האהבה אל הידיעה הזאת גם היא מולדת הרגש המדעי, לדרוש ולהבין בחכמת חדת פנימה, כי העסק בלמוד ההלכה ומעשה המצות לבד, איננו מספיק להשביע את הנפש הצמאה לדעת, ואין בכחו לנשאת ולנשלה אל מרום ידיעת דרכי ה', וקרבתה אל השכל העליון. ואם גברה יד אהבת הנסתרות והשגיה בסודות התורה בקרב היהודים הספרדים לרחוק רגלי החקירה המדעית, ועיוני הפלוסופיא, ואם היה לה עז ותושיה, לתפוש גם את טובי חכמי הנוצרים בימים ההם, בלבבם, להתעירה ולגברה על פני הפלוסופיא הסאלאסטיקית, על אחת כמה וכמה מצאה עז לה בקרב היהודים האשכנזים, אשר בכלל היו רחוקים מלמודי החכמות הלמודיות והעיוניות, והפלפול התלמודי עם כל תלי תליו לא עצר כח לפרנס ולכלכל את שכלם, ולשבור צמאון נפשם השוקקת, וכל כך גדל כח הקבלה, וסתרי פליאותיה על הלומדים, וכל כך מלאו את אויר נשימת רוחם עד כי גם הגדולים והטובים שבהם, אשר התלוננו והתאוננו על התפשטות הקבלה בעם, לא ידעו להזהר מסכנת, ונתפשו בכפה. ומקרה שונאי הפלפול קרה גם את שונאי הקבלה.

§ 56 הפלפול והקבלה אשר ממקור מצב עיונם הצר והמוזר יצאו ובאו, שבו והעיקו על המעון הצר הזה, והוסיפו להצר מעלותיו ומעט מעט העתיקו את כלל העם מן ההשכלה הדתית והמדעית והושיבום במחשכים באשמנים כמתים מכל חיי העולם הזה. הגאון ר' יהודה ליוואי מפראג אשר כבר שמענוהו קורא „תגר על דרכי תלמוד המפולפלים, מצייר ממעמד השקפתו, את סדרי החנוך הרע בימיו ותולדותיו הרעות „גם בעולם המעשה ואומר, בדור הפתוח הזה עניותא בתר עניותא אזלא וכו' „בדורות הראשונים נתנו גבולים ועתים לחנך נער על פי „דרכו, בן חמש למקרא בן עשר למשנה וכו' והכל כדי לתת לנער משא כאשר „יוכל שאת לפי טבעו אך המפשים בארצות אלו הדרכיהם הפך הזה

„שטרייטפראגען אויף שטרייטפראגען צו הייפען, אונד דאס שאטן צו
„רער צייט וואו גאָך גאר ניכט עטשיעדען וואר, אב זיך דאס אונ -
„געוויססער אויפקלארען ווערדע, רעכטען אויסברוך ניכט מעהר צו
ועהען לופהער זא וערגליך ווינשטע". *)

ולהיות הפלפול בישיבות, פרי שות לו מצב לסודם ועיונם המיוחד לא יכלו לו שלומי אמוני ישראל, אשר ראו והבינו את כל משחתו ותולדותיו הרעות. וקראו אחריו מלא איש איש בדורו; הרב הגאון ר' יהודה לוואי כפראג הרעים בקולו קול, עוז בספריו ואמר: „הסבת גרם קלקול הגדול הזה הוא השקר, שבתחלה יוליד לסוף העיוות והקלקלה, כי מעמידים עיקר הלמוד על פלפולים וחלוקים, מעשה חרודים, ומגלים פנים בתורה ומבלים הזמן בשקר, והתורה היא תורת אמת ויותר היה טוב ללמוד אומנות נגריות או שאר אומניות או שחוק הידוע שבו היזוד ותתבולה ויהדר עצמו ג"כ בזה וזה היה ראוי יותר משיגלה פנים בתורה שלא כהלכה" (דרך חיים) ואחריו הגאון ר' ישעיה הורוויץ בספרו שני לוחות הברית (תורה שבעל פה) ובנו הגאון ר' שעפטיל בספרו ווי העמודים (פרק ה'). הגאון הדרשן הגדול ר' אפרים לונטשיץ בספרו עמודי שש. ואחריהם כמה וכמה מגדולי הדורות הנזכרים בספר שו"ת חות יאיר (סימן קכ"ג) ובכללם אביו הגאון ר' משה שמשון בכרך. שכתב בספרו שמן המאור" אבל חודשים מקרוב באו לערך מאה שנים (הגאון ר' משה שמשון בכרך היה בסוף המאה הרביעית) לא פנו עוד ללמוד תורת אמת אלא שמו עיקר מגמתם ומחשבתם להעמיק בחריפות וקצתם אמרו חלוקים מזויפים לסרס ההלכה בשיטות מתולפות וכו' וכן יעשו התלמידים המקשיבים יצעקו זה מל וזה קול ברמה זה ודכם כסל למו כל אחר מעקש על דבריו להכריע את חברו שלא בצדק ואמונה. והתרגל בזה נעשה טבע וסוף דבר לבשה ההלכה אדרת שר למען כחש" (חות יאיר קכ"ד). צעקו הגדולים האלה ואין שומע להם. מפני שלא התרגל לבד עשה את המנהג הזה לטבע כי אם המסור והחברות הולידוהו והגדילוהו עד שנעשה טבע, שקשה לעקרו. וכל כך גדל כחו עד שגם רוב אותן הגדולים האלה בעצמם שצעקו מרה על הפלפול, נאחזו במלכודתו באין משים ולא נבדלו מן המפולפלים השנואים בעיניהם, כי אם בכמות ולא באיכות.

55 וחכמת הקבלה, אשר כבר נראו עקבותיה בקרב חכמי היהודים האשכנזים מאז, פרצה בקרב העם בדורות האחרונים, תוספה על הפלפול לבלבל את סדרי הלמוד הישר, וסוף דבר, לדלוח

*) אללגעמיינע געשיכטע פאָן קארל פאָן—ראָטעטעק 8 טהייל.

מודפים על צואריהם בלי חשך ימים רבים, מאת העמים אשר התגוררו בתוכם, ומרוחקים מעולם המעשה והתושיה לא מצא לו היסוד המדעי מקום להתפתח ולהשתלשל בקרבם. ולהיות גם מצב השכלת העמים ברע ובשפל המדרגה ושפתם גם היא בלתי עבודה ובלתי מוכשרת עוד ללמוד וידיעה, לא נשבה רוח השכל ובינה על היהודים, מעבר העמים האלה, להעירם ולעורם לחיים חדשים, חיי דעה והשכל. כי אם גם האירה הרעפארמציון אור חדש על עמי אשכנז, לא גברו ולא נודעו פעולות האור הזה כי אם לאחרית הימים. המלחמות אשר לרגלי הרעפארמציון פרצו בארץ; מלחמות הדת ואבה בין בני ברית לוטהער ובין הקאטאליקים שמו שמות בארץ ומלחמות סופרים על דברי יסודות האמונה החדשה בקרב הלוטעראנים עצמם החשיכו עיני הנבונים בהם. אלה ואלה חוברו יחד לעצור בעד ההשכלה המוסרית והמדעית ימים רבים; אי לזאת כאשר לא מצאו להם היהודים כל התעוררות ללמודים עיונים אחרים מחוצה, התבודדו בעיונם בלמודי התלמוד והפוסקים, ובהעמיקם בעולמם הצר הזה, יצאו מן הלמוד הישר אל הלמוד המפולפל, והמסובך, ומגבולי הידיעה התלמודית אל ההזיות והחדודים שאין להם חפץ. כי השכל העיוני אשר נסגר על מסגר בעוגה קטנה של העסק התלמודי, בקש לו תפקידו; וכאשר לא מצא מזון ומחיה בשאר סעפי ידיעות אדם, לא שבע רוחני ולא בריתות הדעת בכל אשר מסביב לו, צמצם את כל כחותיו במקצוע האחד הנשאר לו, ובנה לו שם עולמות חדשים, להתגדר להתפאר ולהתענג. גם בארץ ספרד עד היות ישראל על אדמתם, החל הפלפול לשאת ראש בבתי המדרשים אשר התיחדו אל העסק התלמודי כאשר זכרנו למעלה, אולם לא נשא גבה למעלה שם, כאשר בישיבות האשכנזים. וביחוד למן העת אשר יצא הגאון המפולפל ר' יעקב פולאק ראש הישיבה בפראג (ערך רנ"ב) וחדש את החלוקים, אשר רבים מגדולי הרבנים אחזו דרכו, לחדד את התלמידים (צמח דוד) מאז גבר הפלפול במחנה הלומדים גם לגלות פנים בתורה שלא כהלכה.

§ 54 מחזה הפלפול עם כל תולדותיו הרעות בבתי מדרשי בני ישראל האשכנזים, היה כאמור, תולדה מחויבת מלמודם המיוחד, וכמחזה הזה ראינו ג"כ בעצם הימים האלה בבתי מדרשי הנוצרים כאשר זכרנו. כתולדה מחויבת מקנאתם לאמונתם החדשה, וגם שם הפליא „הפלפול מכותיו. כידוע לכל יודע העתים וכמו שאמר החכם החוקר ראטטעק: קיין פאללעס פירטעל יאהרהונדערט דאסס עם לוטהער געוואגט „האטטע, דיא טהעאלאגיא פאם שטויבע דער מארטערנדען פאלעמישען „סכאלאסטיק צו בעפרייען, זא פינגען זיינע אונמיטטעלבארן שיללער „שאהן אן, דיא וויעדערהערגעשטעללטע רעליגיאן פאן איהרער פאר- „מרעפפליכען פראקטישען, אבצוזעקונג הינוועג צו רעהען, וויעדער

הלישראטור האיטאלקית היה משורר יהודי אחד ר' יהודה די סאלאמיני ממנטובה הראשון במשוררי האיטאלקים אשר הנהיג את הזאנעטים בשירי האיטאלקים. (דעליץ, צור געשיכטע דער יודישען פאעזיא זייטע 71). ואולי הוא ר' יהודה ממוסי דודו של הרב בעל מאור עינים „חכם ובעל נסיון חבר ספר אמרי נעם" (מ"ע פרק י"ח). שהיה משורר איטאלקי, חבר זאנעטים, ודיאלוגים בלשון איטאלקית (צונץ, תולדות ר' עזריה מן האדומים). ואחריהם ר' משה בר אברהם קאטאלני חבר שיר לנשואים (בשנת 1650). ר' יום טוב פאלוואזון חבר ס' „חד אורים" שירים לכבוד חנוך בית תלמוד תורה בוויניציא, שנת 1662 (תכ"ב). וסגנון מליצתו כטעם שמו הד־אורים, והוא כי על מלת הטור בחרוזים עונה ההד בקול מלה אחת דומה בתבנתה אל מלת הטור, ובה יקשור המשורר המשך שיריו, וזה דרך המשוררים האיטאלקים בימים ההם כבארינו בספרו פאסטאר פידא. ובדרך זו אחזו בעל תפתה ערוך ובעל לישרים תהלה. (רשד"ל, אין בוש קאלענדאר לשנת 1848). ר' יעקב פראנצים מטובי משוררי הדור, הוא אשר קונן על מות דא מודינה. והוציא לאור ס' שירים בשנת ת"ח. הרב רבי משה בר מרדכי זכות, מגדולי התוראה והמקובלים, חכם בחכמת הלשון ומשורר נגבר. חבר ספר תפתה ערוך בשירים יפים: להלל, (וויניציא תע"ה) וכפי הנראה היה לנגד עיני המשורר תבור (קאמעדיא דיווינא —) להמשורר האיטאלקי דנטי אלגיערי, ובנה לו בנין שירי על יסוד הגדות חכמי ישראל (מת במנטובה תנ"ח). ואחריו החזיק החכם המשורר ר' יעקב דניאל אולמא מפיראררא, והשלים את הציור המליצי ממעמד הנפש אחרי המות, בספרו עדן ערוך, בשירים יפים גם המה. הרב ר' אברהם ב"ר שבתי הכהן בצאנטי, רופא מובהק, פלסוף, ומשורר נכבד חבר ספר כתונת אברהם, כל מזמורי התהלים מפורשים בשירים ספר נפלא ויקר מאד, (וויניציא תע"ט). ר' שבתי חי מארינה בפארובה גם הוא משורר נכבד נסה להעתיק את המעטאמארפאזען לאווידיוס, בשירים ללה"ק. והותם משוררי איטאליא בסוף המאה החמישית, הרב ר' משה חיים לוצאטו, החכם/המקובל מגדולי המקובלים, הנודע לתהלה בשירי הדראמיות המוסריות, לישרים תהלה, מגדל עז.

ב) האשכנזים

§ 53 כבר זכרנו כי היהודים האשכנזים התיהדו מאז, בלמוד התלמוד וההלכה והיסוד הדתי משל ממשל רב בתוך העם, ובדרכם זה הוסיפו ללכת גם בימי הדורות האחרונים וגם ביתר עז. כי להיותם

§ 52 ובבא קרבת חכמי ישראל אל ספרות העמים, והכנסם בשלם למודים ועיונים, לעשות להם גם שם יד ושם, נאורו גם המה לאור החדש אשר האיר על עמי הנוצרים, וביחוד בארץ איטליא, מעת שוב שבות המדעים ותחיתם, והשכילו שכל טוב לשוב להגדיל גם כבוד הספרות העברית ולהחליף כחה, בציורים ודיעות חדשים, במחקרים ועיונים מקרוב באו. ולא לבד בהעתקות ספרים בחכמות הלמודיות שתועלתם גלויה וידועה לכל. כי אם גם בחכמת המוסר, ספורי הקורות, המליצה והשיר, ולא לתכלית הבנת כתבי הקדש ומאמרי חז"ל לבד, כי אם גם להרחיב גבולות המחקר האנושי, לפתח ולעדן את ההרגש המוסרי, ולזכך ולצרף את טעם היופי, בכלל. וכל עוד שלא נכרת ולא נעקר היסוד המדעי מקרב בית ישראל, ולא נפרד ולא נבדל מן היסוד הדתי, מצאו להם הידיעות החדשות מולדות חוץ אחוזה בחכמת ישראל פנימה, ושבו ועזרו להוסיף לה און ואומץ פאר ויופי, וכדברי ר' יהודה המכונה מיסיר ליאון „כי מהערת היופים המליצים הבאה אלינו מחכמי אומות העולם אנחנו מכירים מה יפו ונעמו יותר שאת בכתבי הקדש, וכן תוכל להקיש ביתר החכמות" (נופת צופים שער ע"ג י"ג). גם מליצת לשון הקדש אשר, כפי האמור למעלה סר טעמה ונמר ריחה בדורות ההם, שבה אחרי בלותה, לחדש נעוריה ולהחליף כחה, על ידי מליצת הלשון האיטאלקית, אשר עשו בה חיל חכמי ישראל באיטאליא, ואם לא בסגנון המליצה הפשוטה (פאעטישע פראזא), אשר נשארה ימים רבים הפוסה ואסורה בכבלי הדבור המסובך והפתלתול, הלא בסגנון מליצת השיר בחרוזים. בשדי שפת קדש. בדורות ההם כבר נראו ונכרו רשומי רוח השיר האיטאלקי, בטעמו ובתכניתו, והרוח החדש הזה היה לה לישועה אל השפה הקדושה להחיותה ולהחזיקה בעתים ההן, ולתת לה אחרית ותקוה טובה באחרית הימים, וכמו שיתבאר בפרק הסמוך.

בסוף החכמים אשר זכרנו בפרק הזה ראינו את ר' אלקנה קאפסאלי, ר' שמואל שולם ר' יוסף הכהן. משתמשים בספרי כותבי הקורות לעמנו, ללמד את בני ישראל ידיעת קורות העולם ידיעה מושכלת ועל טהרת לשון הקודש, את ר' יוסף אלמושנינו ואת ר' יהודה אריה דא מודינה. מעתיקים ספרים בחכמה. (חכמת, מוסר) מלשון העמים ללשון הקדש, ופה ראינו להוסיף כי הרב ר' עזריה מן האדומים נעזר בבקיאותו הרבה בספרי חכמי העמים, לעלות במעלות הבקרת מכל אשר היו לפניו. וכן ר' יהודה מוסקאטו הביא מטעמים, מספרי חכמי הנוצרים, בספריו: נפוצות יהודה, וקול יהודה. וכמו כן נסו החכמים ר' עזריה מן האדומים ר' שמואל ארקוולטי, ר' יהודא אריה דא מודינה את כחם במלאכת השיר והשכילו לחקות את המשוררים האיטאלקים, לפי דברי מיסר

בטירקיא ובאיטאליא. כבר זכרנו למעלה את ר' משה אלמושנינו בסאלניקי, וספריו אשר חבר בלשון עברית, הרב החכם המופלא הזה חבר גם ספרים בלשון שפאנית מהם: תבונת יושבי קאנסטאנטינאפאל (עקספרעסאס אי גראנדעזאס דע קאנסטאנטינאפאל). וכן ספר (רעגימענטא דע לא ווידאס) ובאיטאליא החכמים בני אוסקא ומהם: ר' אברהם אושקא. ולפנים בנוצרים שמו דוראמע פינעל. אשר הקים בית דפוס גדול לספרי ישראל בפיראריה. הוציא לאור העתקת כל כתבי הקדש בלשון שפאנית העתקה טובה ומשובחת מאד, נודעת בשם „דיא פיראורישע ביבעל" (בשנת 1550—1553) ההעתקה הזאת נעשית על פיו על ידי כמה חכמים משכילים שכל טוב במקרא ובלשון שפאנית. גם הוציא לאור כתבי הקדש בהעתקות לכמה לשונות, ועוד ספרים הרבה בלשון עבר ולשונות שונות. ר' שמואל אושקא חבר בלשון שפאנית והוציא לאור ספר נקרא (קאנזאלאציא אז טריבו לאצאנז דע איזראעל) „נחמות לצרות ישראל" כולל כל קורות התלאות אשר מצאו את בני ישראל עד ימיו. ספר נפלא ובמליצה נשגבה. (שנת 1553). ר' שלמה אושקא (ולפנים שמו דוראמע גאמעץ) העתיק שירי המשורר האיטלקי הגדול פעטראַרקא ללשון שפאנית (1567)· וחבר שיר נפלא על ששת ימי בראשית, שיר נשגב מאד והובילו שי לכבוד הקארדינאל קארלא באראמעא. — ועמו חברו המשורר גראציאן לאצארא, אשר שכם אחד חברו דראמה „אסתר" בלשון שפאנית, ויודעי טוב טעם לשון שפאנית מרבים לשבח את סגנון לשון ר' שלמה אושקא, ויופי מליצתו (גראמץ). ר' משה בילמונטי, חכם גדול, העתיק פרקי אבות ללשון שפאנית, וחבר ספר יפה כנגד עבודת האלילים. ובן משפחתו ר' יעקב בילמונטי, חכם ומשורר העתיק ספר איוב ללשון שפאנית בחרוזים (די ראססי). ר' עמנואל אבוהב חכם תורני ומעיין פלוסופי גדול חבר ספר נכבד מאד ונודע בשם (נאמאלאגיא או דיסקורזאס לעגאלעס) בלשון שפאנית כולל סדר שלשלת מקבלי התורה, ובאור אמתת תורה שבעל פה. נדפס על ידי יורשיו אחרי מותו שנת שפ"ט (1629) לפי דבריו דרש לפני הקאללעגיום הגדול בוויניציא. בימי השר הנעלה מארין גרימאני בשנת 1603 (שס"ג) דרוש גדול להוכיח אמונת ישראל למלכיהם ולארץ מולדתם, עוד חבר ספר ממשלת התבונה, עמודי האמת. ר' דוד אבנאתור מלוא; העתיק ספר התהלים בחרוזים ללשון שפאנית העתקה יפה ונכבדה מאד. (די ראססי) ר' יעקב בן עוזיאל. חכם גדול ורופא בוויניציא, חבר שיר גבורים (פאעמא עראיקא) „דוד" בעשרה שירים בלשון שפאנית. חבור גדול ונכבד מאד בעיני טובי המליצים. נדפס בוויניציא שנת 1624. החכם המשורר הזה היה מן הספרדים ומת בצאנטו שנת 1630 (ש"צ).

מאד. בחכמה זו בלשון רומית, ר' אברהם משער אריה אשר זכרנו למעלה חבר לבקשת הדוכס ווילהעלם גאנצאגא ממאנטובה ספר נפלא בלשון לאטינית בתכונת הזהב ותועלתו ברפואות ולפי דברי החכמים היודעים, הוא היה הראשון, אשר חקר ומצא את המציאה הזאת (כרמולי) עוד חבר ספרים אחרים בחכמת הרפואה. ר' אברהם קולוריני ממנטובה. חכם גדול ומפואר בפי חכמי הנוצרים בדורו. ההערצאג מפיררא שלחו במלאכות לפראג בשנת 1588. ושם חבר ספרו המפורסם (סקאטאגראפיה) והקריבו לכבוד הקיסר רודאלף השני (1593) וכפי הנראה הוא היה המעתיק ללשון לאטינית (ס' קלאריקולא סאלאמאנס) על פי פקודת ההערצאג ממאנטובה. והחכם טיראבסכי בספרו קורות הליטעראטור האיטלקית מזכירו לשבח בין היהודים אשר עבדו בשדה הליטעראטור היפה האיטאלקית (די ראססי).

ר' יהודה אריה די מודינה הנזכר חבר ספרים הרבה בשירים ומליצות בלשון איטאלקית. ועשה לו שם גדול בספרו קורות חוקי היהודים (היסטאריא דע ריטי העבראיקי) חברו לבקשת שר אחד בעיר לונדון לתתו למלך אנגליא. הספר הזה נעתק ללשון רומית צרפתית אנגלית האללאנדית ואשכנזית ע"י גדולי חכמי הנוצרים. ובכללם החכם המפורסם ריכארד סימון, והיה גם מורה הבישאף פלאנטאוויציא בלשון עבר (די ראססי). ר' שמחה לוצאטו, אשר זכרנוהו למעלה, חבר ספרים נכבדים בעיני גדולי חכמי הנוצרים, בלשון איטאלקית. מהם; סאקראטעס, או גבולות השכל האנושי, והגישו מנחה אל כבוד הזאגים והסענאט בווינעציא, ספר פלסופי בדרך אמונה יקר מאד, על מצב היהודים וקורותיהם; אמונת היהודים דיעותיהם, ומשפטיהם ומנהגיהם. (שם)

גם את הספרות השפאנית העשירו היהודים הספרדים עושר רב בדורות ההם, האנוסים אשר חיו בארצות אויביהם ימים רבים כנוצרים, והולידו בנים, שכחו את לשונם הקדושה, ובהתעוררם למלט נפשם מיד המציק ומצאו מנוחה למו בארצות אחדות בטירקיא, ובאיטליא, ונידערלאנדען, והחופש נתנה להם לחיות על מוצא פי דתם; הרגישו את המחסור בידיעת חכמת הדת וספרות ישראל, והגדולים שבהם הקדישו ימיהם לתרגם להם את כתבי הקדש, ספרי הדינים, המוסרים וכדומה, ללשון שהם שומעים מימי ילדותם. ויהו אבן הראשה לספרות־עברית־שפאנית. וכאשר השכילו לאמן ידיהם בלשון השפאנים ומליצתם, חברו גם ספרים הרבה בנושאים שונים, מועילים וטובים גם למקרא ומדע הנוצרים־השפאנים. והנה על דבר עלילות חכמי ישראל הספרדים, אשר נאחזו בנידערלאנדען נדבר בסמוך בפרק מיוחד כי ראוים המה לעשות להם מדור בפני עצמם, ופה ראינו להזכיר את המפורסמי

התבילה בין בני ישראל, ובין עמי הארץ, ולא הופרה האחוה המרעית ביניהם. בכל המקומות אשר מצאה לה עמדה ותקומה, וביחוד בארץ איטליא. גם בדורות ההם לא חדלו חכמים מישראל, אשר השפיעו משפע חכמתם על עמי איירופה, ואשר שבו וקבלו גם מחכמת העמים אשר מצאו, והביאו ברכה לאחיהם. מן החכמים המפורסמים אשר עזרו להפיץ חכמה ודעת בין חכמי הנוצרים לעתות ההן הם: ר' משה אלאטינו רופא מפורסם בפיראדא; העתיק כמה מספרי גאלינוס, ופירושי תהימיסטוס על ספרי אריסטאטעלעס מן השמים והעולם ללשון רומית, וכמו כן מספרי אבן־סנה: ואחיו ווידאל אלאטינו רופא גדול בשפאליטא ובכל מחוז אומבריא, ורופא לאפיפיור יוליוס השלישי, חבר ספרים הרבה בחכמת הרפואה. והוא כאחיו ר' משה היו שניהם סופרים גדולים בלשון איטלקית, והחכם טיראבאסכי בספרו קורות הליטעראטור האיטלקית מונה את שני האחים האלה בכלל הסופרים הגדולים אשר היטיבו והרחיבו את הליטעראטור היפה של הלשון האיטלקית (די ראססי) ר'. חביב אמאטו או אמאטוס לוזיטאנוס, החכם המופלא בחכמת הרפואה מקאסטעללא־בלאנקא מורה בחכמה זו, ורופא מומחה לרבים בפירארה ובאנקונה, ובסוף ימיו בסלוניקי, חבר ספרים הרבה בחכמת הרפואה בלשון רומית, ומצא מציאה חדשה נפלאה בחכמת הנתוח. (מת שנת 1561) (הגאון שי"ר בהערותיו לתולדות ר"ע מן האדומים, כרמולי בספרו קורות הרופאים היהודים היסטאריע דעס מעדעצינעס יודעס ברוססעל. 1844) ר' דוד די פאמיס, אשר זכרנו למעלה בין סופרי ישראל, ומחבר ספרים הרבה בחכמת הרפואה, בחכמת הדת בלשון רומית ואיטלקית. הרב דון יהודה בן דון יצחק אבארבנאל, רופא מפורסם ופלסוף גדול נודע לתהלה בפי חכמי העמים בשם (מאכטרע לעאן, לעא מעדיקוס, לעא העבראייקוס) חבר ספר וכוח על האהבת בלשון איטלקית (דיאלאגיה די אמארע) אשר עשה לו שם גדול בעולם ונעתק לכמה לשונות איירופא ע"י גדולי חכמי הנוצרים, סאראסין העתיקו ללשון רומית, שוויניאג, ודו־פארק העתיקוהו שתי העתקות ללשון צרפת, וכמו כן נעתק ארבע פעמים ללשון ספאנית. וכל כך גדול ערכו בעיני החכמים עד שהחכם די פארק אשר העתיקו ללשון צרפת הקדיש את העתקתו לכבוד המלכה קאטערינא די מעדיציס (די ראססי) ונעתק גם כן ללשון הקדש ע"י ר' יהודה אריה דא מודינה.

ר' אליהו מאנטאלאטו רופא המלכה מאריא די מעדיציס חבר שני ספרים גבברים בחכמת הרפואה בלשון רומית, ובחכמת הדת, ויסודות אמונת ישראל בלשון פורטוגיזית. (מת שנת 1615) ר' יחזקאל די קאסטרו חכם גדול בחכמת הרפואה וחבר שני ספרים יקרים

והוא (י ה ו ד ה ע ש ה א ל) מקנאתו אל כבוד השפה הקדושה ש ה י א
ב ס י ם ל ת ו ר ה, ולהפצרת רבים מאוהביו, התעורר להסיר חרפת
שכניהם וכמעט בתורת נדר נדר להשיב שבות השפה הקדושה, וחבר ספר
י ה ו ד ה מ ח ו ק ק י ללמד את בני ישראל תורת מליצת לשון הקדש.
וכדי להראות נפלאות מתורת לשוננו אמר: להשתמש „בלשונות משותפות
„משאלות ומורדפות ובאותיות מתחלפות, בהתחלף אות באות וזולתה,
„תתדמה במבטא ובתברת קול, כאשר בתחלה גם שנתחלפה השיטה
„לאותת מלה במלה אחרת מסובן למובן אחר, והיא התחבולת מעולה
„והדר תעשה לתיבה העלולה מהמליץ בשנותו את טעמה וקולה לא ישמע
„שישתנה מהברת קול האות הראשון כלל (לשונו בספרו כמאות לבית
דוד בית שני שער תשיעי נדפס בווירונא שנת ת"ז). ובזאת אמר
המשובח והמפואר בפי עמו למליץ גדול, להעלות ארוכה לחולי עמו.
ולרפא הריסות השפה הקדושה.

הסופר הזה, אשר לקחנו לנו למשל ולשופט לתכונת בני דורו,
עם היותו מאונן ומקונן על עזיבת הלשון הקדושה, שהיא לפי דבריו
„ב ס י ם ל ת ו ר ה" לא היה מן הקנאים החשוכים שונאי דעת, צרי
כל שפה אחרת וכל המתעסקים בה. ובפה מלא הסכים גם הוא כי
„להיותנו עם מפוזר ומפורד בין העמים הרי אנו ובנינו צריכים
„לדעת לשונם וכתבם אשר בהם נחיה בגוים, ש י ש ל א ו ר ח ל ד ב ר
„ב ל ש ו ן א כ ס נ י א ש ה ו א מ ת א ר ח ש ם", לא קבל ולא התאונן
כי אם על העזיבה הגמורה, ועל טענת קצת מאנשי בריתו אשר אמרו
כי אין ת ו ח ל ת ל ת ו ע ל ת מקווה מלמוד השפה הקדושה לנפש
האיש הישראלי ואין אנחנו חייבים בתלמודה. חובת מצוה, ושהוא
גורם מפני הכרח ידיעת „לשון ג ו י י ה א ר צ ו ת ו מ ל י צ ת ם. א ש ר
ב ה י ת י ה ה א ד ם ו מ צ א ח ן ב ע י נ י מ ל ך ו ש ר י ם. (שם)
שהיא הטענה שטוענים בני הנעורים גם בדורנו זה. ועליה דן והשיב
כי ידיעת לשון הקדש נחוצה ומוכרחת לידיעת התורה ולקיום האומה,
ושיש שהות ביום לשקוד על לשון הקדש ולפקוד אותה כמו שהם עושים
ללשון חול, (שם).

50 § ואם נשובה נתבונן על המחזה הזה בקורות ישראל נראה
כי השקידה על תלמוד לשונות בני נכר אשר שמענו את הסופר הנזכר
מתלונן על עצם הפלגתה מעידה עדות נאמנה בישראל, כי בכל אשר
ירדה ההשכלה הדתית והמדעית מעלות הרבה, לא אבד עוד נצחה
מקרבם, ובכל התגברות היסוד הדתי בתוך־העם הכללי, עוד לא נכרת
היסוד המדעי, הקשור בו ומשולב עמו מראש, ובכן לא נתפרדה עוד

זולתי אחד מעיר הרב ר' שמחה לוצאטו הנזכר , ושני לו ממדינת מצרים בעיר אלקהרא השר האלוף כהר"ר יעקב אסכנדרי . איש אשר רוח בו הוסיף נופך משלו ארבעים למודים על שש המאמרות הראשונים לאוקלידס במופתים מיוסדים (הקדמה לספרו מעין גנים) . כי האמונה הפשוטה אשר התעודדה בישראל , השקידה על התלמוד והפוסקים , וביותר ההשתקעות בלמודי הקבלה , סגרו בעד שערי העיון המדעי , ותכמי הדורות אשר זכרנו בפרק הזה אשר עמלו ויגעו להפיץ תורת הכמה בדרך אמונה בישראל אשר למדו ולימדו וחברו ספרים בחכמת הדת והמדעים ב ל ש ו ן ה ק ד ש לא עלתה בידם כי אם להאחיז את האור שלא יכבה לגמרי , ולהמשיך את השלשלת שלא תפסק הפסקה נצחת ; אבל לא יכלו לעמוד כנגד ה פ ל פ ו ל ש ל א ל ה ל כ ה אשר כבר התחיל להכות שרש בישראל עד היותם בספרד כעדות החסיד ר' יוסף יעבץ (בהקדמתו לספרו אור החיים) וכנגד למודי הקבלה אשר גברה להחשיך כל אור המדע בישראל . והגיעה עד תכלית חשך , להעלות את משאת ענן ש ב ת י צ ב י , אשר החשיך עיני ישראל והוליך בתהו לא דרך רבים ועצומים בימיו , וגם ימים הרבה אחרי נפלו , וכל זה , כידוע , בכח למודי הקבלה .

49 § וברדת ההשכלה המדעית והדתית , ירדה עמה גם השפה העבריה פלאים. סר טעמה וריחה נמר, [הפלפול והקבלה, אשר] עקמו את הבנת המקרא והתלמוד , עברו ודלחו גם את מקור השפה הקדושה הצפון בם , ותחת המליצה הפשוטה והמכתב התציוני הברור, הביאו מבול של כפל מלות שונות לענין אחד ושל שנוי אותיות לשנוי המושגים , וזרם של מאמרים קצרים בלולים מן המקרא והתלמוד חרוזים ונעוצים זה בזה בקשר נימות של צרופים מצרופים שונים מדמיונות והתנגדות.(מוסיוו—שטיל מאזאאיק) כל אלה חברו יחדיו להעיק על הרעיון לרצצו ולפוצצו , וזאת תורת המליצה בימים ההם , אשר על כן מעטו גם אוהבי הספרות הקדושה מקרב העם , אשר לא מצאו כל רעיון ברור , בספרי המליצה לא יכלו , גם להבין כן רמזיהם וצרופיהם . ופנו לחבוק חיק נכריה לקרוא ולהגות בספרי העמים אשר ישבו בקרבם ורבתה העזובה בספרות העברית. הבקי מעט בסגנון לשון הסופרים מימים ההם יודע . כי כנים דברינו ולמשל אחד מהרבה נביא את ר' יהודה ע ש ה א ל מ ה ט ו ב איש איטאליא בסוף המאה הרביעית אשר לפי דבריו נחשב בעיני בני דורו למליץ גדול , ועוד יותר , בעיניו , ומאתן ומקונן על אחיו בני עמו יושבי כל חבל איטאליא , כי עזבו את השפה העבריה ואין אתם יודע לדבר כן „כי ממליצי אחינו בית ישראל בטלו האשכולות ונתבטלו קנאת סופרים ותחרות החברים והבחורים שהיו מרבים חכמה במליצת הלשון הקדושה, ונברה יד לשון המדינה עליה:" .

שהיא יסוד גדול בחכמת הקבלה. וכנגד כלל החכמה הזאת כלה בספרו ארי נוהם. בשפה ברורה ואמרים נמרצים . עוד חבר הרב הזה ספרים הרבה בנושאים שונים בלשון הקדש ובלשון איטאלקית, ופיוט פיוטים ושירים רבים על טהרת הלשון הקדושה . וגם העתיק כמה ספרים מלשון העמים ללשון הקודש בחכמת המוסר, ובימיו ובעירו בוויניציא הגאון האב"ד ר' שמחה לוצאטו „שר וגדול ליהודים שמו נודע בשערים" „ידע בכל חלקי החכמה הלמודית ונכנס בחדריה„ (הריש"ד מקאנדיא בהקדמתו לספר מעין גנים) . ועם זה חכם פלסופי, ויודע בינה לעתות עמו, דברי ימיהם, ומעמדיהם הדתי, המוסרי והמדיני כנראה מספריו הנפלאים אשר חבר בלשון איטאלקית (עיין די ראססי, ורשד"ל בוש־קאלענדאר לשנת 1848) . והחכם המופלא ר' יעקב לומברוזו רופא מובהק ורב בוויניציא, אשר עשה לו שם בהוצאתו לאור בוויניציא את כל כתבי הקדש שנת 1639) בדיוק גדול, ובהקדמתו היקרה לזה ובהערותיו ובאוריו , ונחל לו כבוד גדול גם בקרב חכמי הנוצרים (די ראססי) .

47 § וכאשר הפליאו החכמים הגדולים האלה בני איטאליה לטהר ולצרף את חכמת ישראל פנימה, ר' עזריה מן האדומים בבקורת דברי ימי ישראל (היסטארישע קריטיק) ור' יהודה אריה די מודינה בבקורת הדיעות והאמונות, כן הפליא הרב ר' יוסף שלמה מקאנדיא דילמידיגו נולד שנ"א , אשר נתגדל ולמד בפאדובה חכמת הרפואה והפלסופיא, להחיות רוח הספרות העברית בחיי המדעים הלמודים, והגדיל לעשות מכל אשר היו לפניו בספריו הנודעים, כתשובה על שאלות ר' זרח הטרוקי, בספרו האילם . והם : מעין גנים, חקות שמים, גבורות ה', מעין חתום, (נדפסו בשנת שפ"ט באמסטרדאם.) כוללים כמעט את כל החכמות הלמודיות, כפי שהגיעו בימיו, מבוארים באורים רחבים ועמוקים, בלשון הקדש בשפה ברורה ונמרצה . וכמו שכלל את כל החכמות הלמודיות כן כלל גם כל חכמת ישראל לכל סעיפיה· בחן וצרף את כל ספרי החכמים וחקר לכל תכלית. אך לא היה כביר כח לב לפרסם את דיעותיו ונשא פנים אל המפורסם המקובל באומה, עד אשר יצא גם להפוך בזכות חכמת הקבלה כנגד הטוענים עליה, למרות דעת נפשו. בספרו מצרף לחכמה. ויגע להסכים למודיה את למודי הפלסופיא בנובלת חכמה.

48 § החכם המופלא הזה, שהיה אחד הגדולים במעלת כללית החכמות בישראל, היה גם מן היחידים השרידים, כי מדור לדור נתמעטו דורשיהן , ושמענו עדות מפי החכם הזה אשר היה כל מרבית ימיו משוטט ונודד ממקום למקום „כי בכל המדינות שהלך בערים ובכפרים שמבחר ישראל פזורים לא ידע מבני עמו חוקר ודורש בחכמת הלמודים

מעיר טריאסט, ואב"ד בעיר הזאת, ואחרי כן מורה בבית המדרש תלמוד תורה בפאדובה חכם גדול בכל מדע, גדול בישראל ונכבד בעיני גדולי חכמי העמים. חבר כמה ספרים נכבדים בחכמת התכונה, הגיאוגראפיא הטריגאנאמעטריא בלשון איטאלקית וספר עובר לסוחר בחכמת המספר והחשבון חבור יפה נדפס בוויניציא (שפ"ז. 1627) וספר דיפלוראגולוגיא על דבר עמידת השמש בימי יהושע, ועל ירידת ועליות השמש בצל המעלות בימי חזקיהו. חברו בלשון איטלקית לכבוד הקיסר פערדינאנד השלישי, והעתיקו ללשון עברית ושלחו אל החכם (לארענצא דאלנאקי) לזיבעגבירגען והחכם הזה העתיקו ללשון רומית. — (העורבים ובני יונה לר"א כרמולי, די ראססי).

§ 46 והמאורות הגדולים אשר האירו אור חדש על שמי הספרות העברית הלא המה: ר' עזריה ב"ר משה מן האדומים. איש פיראֶרה חכם מופלא בכל מקצועות חכמת ישראל ובקי גדול בספרי חכמי העמים. הראשון אשר פלס נתיבה אל הבקורת וההתבוננת המושכלת באגדות חז"ל וקבלותיהם וביחוד בנגע לדברי ימי בני ישראל. והאיר עיני המשכילים בעמו ובחכמי הנוצרים בספרו, מאור עינים. הסערה הגדולה אשר קמה באהלי תופשי התורה, בצאת ספרו לאור עולם (במנטובה בשנת של"ד). בארצו, בארץ ישראל, ובארצות אשכנז. תעיד עדות נאמנה עד כמה קמו עיניהם ולא יכלו לראות באור החדש הזה. הסערות שבו לדממה מעט מעט, והאמת הזרועה בו בספר מאור עינים לישרים ולנבונים, פרצה ימין ושמאל, ורחבה ונסבה למעלה, ולאורו הלכו רבים וכן שלמים. וגדולי חכמי העמים העתיקו פרקים הרבה מספרו. עוד חבר ספר מצרף לכסף בתשובות על ההשגות שכתבו חכמי דורו על חלק ימי עולם מספרו מאור עינים — גם הוא ספר נפלא מאד · ומאמר צדק עולמים. תשובה על שלש עשרה שאלות] הר"ר יצחק פנצי איש פיזארו על דרוש ימי עולם. ויותר שהיה ר' עזריה חוקר ומבקר נפלא, כח גדול היה לו בצחות הלשון העברית, המליצה והשיר (צונץ תולדות הר"ע מן האדומים).

עד שלא שקע האור המאיר הזה זרח מאור שני הוא ר' יהודה אריה די מודינה נולד בשנת של"א בוויניציא ושם היה למורה צדק במשך ששים שנה רצופים. עד מותו שנת ת"ח. רב גדול וחכם כולל, איש רוח הבקורת לבקר ולהביא במשפט כל דבר עיון באמונות · וכאשר היה ר' עזריה הראשון לבקר את אגדות חז"ל, והדעות המקובלות בסדרי הדורות, כן היה ר' יהודה אריה די מודינה הראשון לבקר את למודי חכמת הקבלה, אשר תפשה שלטון בכל בית ישראל. וגבר באחיו להתגרה בה מלחמה. בספרו בן דוד כנגד אמונת הגלגול

ואחיו ר' דוד ראש הדרשנים. *) חבר ספר עיר דוד פירוש על התורה. וס' מגדל דוד. בחכמת הדקדוק· וס' דור הפלגה בבאור מלות עבריות המפוזרות בלשון יוני רומי ואיטאלקי וזולתם מן הלשונות. ובנו ר' אברהם, רופא ופלסוף, — (צונץ תולדות הר"ע מן הארומים). ר' אריה אברהם משער אריה איש מנטובה המכונה („פארטא לעאני") רופא מפורסם בימיו חבר לחברת הרופאים במנטובה. חבר ס' שלטי הגבורים בשנת שס"ז 1607 בקדמוניות ישראל, ספר נכבד מאד, ויקר גם בעיני גדולי חכמי העמים. הרב ר' יהודה מוסקאטו במנטובה חכם מופלא, מגדולי המליצים. חבר ספר נפוצות יהודה בדרושים, וספר קול יהודה פירוש על ספר הכוזרי, (מת שנת ש"ם) הרב ר' מנחם בר יעקב הכהן פורטו. מגדולי ההוראה התגורר בכמה ערי איטאליא. ובסוף ימיו גר בקרימונה, חבר ספר מנחה בלולה פירוש על התורה, (שנת שמ"ב.) וספר צפנת פענח, במלאכת הקרופטוגראפיא ומאמר על מציאות השדים (העורבים ובני יונה לר"א כרמולי) רבי גדליה ן' יחייא התגורר גם הוא בערי איטאליא. חכם ויודע דעת בלמודים שונים. חבר ספר יחייא או שלשלת הקבלה (שמ"ז) סדר קבלת התורה והחכמה בישראל, וזכרונות דברי הימים לעמי הארץ. מספרו זה נודע גודל בקיאותו בספרי ישראל, אך חסר טעם הבקרת, כי הוא היה מאמין לכל דבר וגם בכשופים ורוחות רעות. — עוד חבר ספרים הרבה בענינים שונים· רבי שמואל בר אלחנן יעקב ארקוואלטי בוויניציא, חכם גדול, מדקדק ומליץ חבר ספר ערוגת הבשם בחכמת הדקדוק ספר נכבד מאד והחכם בוקסדארף השני העתיק את הפרק הל"ב ממנו המדבר על משקלי השירים ללשון רומית. וספר מעין־גנים אגרות בצחות המליצה. ומת זקן ושבע ימים (בשנת שע"א 1611). הרב ר' מנחם ציון פורטו. (ראפאפורט) המכונה עמנואל פורטו.

---

*) הרב ר' דוד פרובינצאלי, יסד ישיבה גדולה לתלמוד תורה וחכמה לבחורי ישראל במנטובה, ובתוך הלמודים אשר קבע ללמוד בישיבה. פנה מקום כבוד לחכמת הלשון הקדושה וידיעת ספרותה· ובמכתבו הנגלוי אמר: ו') נקבע עתים לדקדוק לשוננו הקדושה לבוא בסוד ולדעת דרכיו שכמה עקרים תלוים בו בידיעת אמתת פסוקי המקרא וכו' ובכלל זה ז) ילמדו ארחות יושר לדבר צחות ולכתוב במיפרים וכו', בהלצה ואם בשירים שקולים על הדרכים שהלכו בהם טובי המשוררים ח) גם יאמנו וידיסו בכתיבה אשורית מיושרת באותיותיה ובשאר מיני כתיבות העבריות כדי שירבו הסופרים בישראל (עיין הלבנון שנה חמשית נומר 28).

התנצלות בעד ס׳ מורה הנבוכים. — ובנו ר׳ אברהם גבישון חכם גדול ורופא מובהק. רופא למלך אלגאזיר (אלזיר) וכמו כן משורר נכבד חבר ספר עומר השכחה פירוש ספר משלי שנת השד״ל, ובנו ר׳ יעקב גבישון. גם הוא חכם גדול ומשורר נכבד הגיה ספר אביו והוסיף עליו לקט שכחה. ויתר שאת לבנו המשורר הנעלה ר׳ אברהם גבישון אשר הפליא בכל חכמה ובשיר. ובימיהם חבריהם החכם המופלא המשורר הגדול ר׳ אברהם זמירו או אבי זמרה. ור׳ אברהם עוזיאל. חכם גדול ומשורר. ר׳ חיים סטורה. ר׳ יצחק המכונה מגדיל אבי זמרה משורר גדול, ור׳ אברהם באקארט. גם הוא משורר נכבד חבר ספר גני־זמיר. (עיין עומר השכחה) ומגדולי ההוראה במדינות ההן באותו הדור, בני דוראן, האחים הרב ר׳ צמח והרב ר׳ שמעון בני הרב ר׳ שלמה דוראן. גם הם, מרבי תורה ומפיצי חכמה בקרב אחיהם. וביחוד הרב ר׳ צמח בכל היותו מתנגד אל הפלסופיא היונית־הערבית ונוטה אחרי למודי הקבלה, היה מוקיר את החכמות הלמודיות הטבעיות ומשים אותם כתנאים להשגת החכמה האלהית (יכין ובעז קל״ד קל״ה).

§ 45 וכשנפנה לראות את היהודים בערי איטליא, אחרי נועם ונודם, גרושיהם וטלטוליהם מעיר לעיר, נמצא כי באלה המקומות המעטים, אשר מצאו להם מנוח כמעט, היתה ראשית דרכם לנטוע נטעי נאמנים לתורה ולחכמה, ולהגדיל ולהאדיר את ספרות ישראל. ועיננו תתענג שמה על מחזה יקר ונכבד מאד בעולם העיון לבני ישראל. כי במקום אשר שכן הענן שם האיר אור חדש. ואם גם גברה חשרת הערפל וכסתה את האור היקר הזה, לא יכלה לו כי אם לפי שעה עד בוא עת דברו ויאיר בעצם תומו. מן המופלאים בחכמי איטאליא ראינו להזכיר את: ר׳ דוד די פאמים משפאלעטא (מן התפוחים) חכם מופלא בדורו, רופא מובהק ומוטחה לרבים משועי הארץ הנסיכים והקרדינאלים, ומצא חן בעיני האפיפיורים פיוס הרביעי, וסיקסטוס החמישי. ובסוף ימיו היה בוויניציא, חבר כמה ספרים בלשון רומית בחכמת הרפואה. בהתנצלות הרופאים היהודים („דע מעדיצא העבראעא ענאראטיא אפאלאניקא") ובביאורי המקרא. ובספרות העברים עשה לו שם בספרו צמח דוד. ספר השרשים ללשון עברית ארמית ותלמודית, מתורגם ללשון רומית ואטלקית. את ספרו זה הקריב לכבוד האפיפיור סיקסטוס החמשי הנזכר. ונדפס בוויניצא (שמ״ז. 1587)־ האחים בני פרוינצאלי במנטובה: והם ר׳ משה גאון הדור. (נולד שנת רס״ד) חבר ספר בשם קדמון כללי הדקדוק בשירים, מאמר בבאור שני הקוים הנזכרים במורה הנבוכים

בדורות ההם הקדישו עתותיהם, לשיר שירי קדש ושירי חול, להחיות רוח השפה הקדושה הזאת · בראותם כי אך בה משגב לחכמת ישראל ומגדל עז אל השארת האומה וקיומה. והחכם המופלא דון גדליה ן' יחייא (נכד הרב ר' יעקב תם ן' יחייא הנזכר לעיל) קבע בסאלוניקי בבית אביו הגביר דון משה, בית ועד למליצים ומשוררים בישראל, נקרא בשם מדרש השיר, שמה יאספו טובי המשוררים אשר בעיר ובנותיה לעתים מזומנים והביאו את פריי בת שירתם בלשון הקדש, ולשמה שלחו גם הרחוקים בני ברית הועד מנחתם, איש איש כברכתו אשר ברכתו שירתו, שמה נבחנו שיריהם ומליצותיהם במושב החכמים המבינים, ושמה נתקנו ובאו בספר. (דברי הימים לבני יחייא) החכמים המשוררים האלה אשר נשא החכם כרמולי את שמותיהם יותר משלשים איש כפי שמצא שיריהם בקובצי שירים כ"י אשר תחת ידו, מהם בלתי נודעים בספרות העברית עד היום, ומהם נודעים וידועים בספריהם ובשמותיהם בספרי גדולי הדורות ההם. המופלאים שבהם: ר' אליהו עובדיה, ר' חנניה בן יקר, ר' יהודה זארקי בעל ספר לחם יהודה, נדפס בקוסטאנטינה שנת ש"ך, ר' יוסף בר משה המון, ר' יעקב טרפון. ר' ישראל נאגרא מחבר ספר זמירות ישראל, מימי ישראל בשירים ומליצות, ועוד ספרים אחרים בבאורי המקרא, ר' מאיר בר משה דיבוטין, ר' סעדיה בר אברהם לונגו. משורר נכבד חבר ספר זמנים נדפס בסלוניקי בשנת משדי (שנ"ה) *) ר' שלמה לבית הלוי. ר' שאלתיאל ב"ר שלמה קבליור, ר' שלמה פורת. ר' שמואל הכהן פרחיא, (עיין קורא הדורות) וממשוררי הדור ההוא הנודעים לנו בשם טוב. החכמים הגדולים ר' מזל טוב, ובנו ר' שלמה בן מזל טוב. נמצאו שיריהם בספר „שירים וזמירות ותשבחות" (נדפס בקושטאנטינא שנת ש"ה). והחכם הנעלה הרופא ר' אברהם בר אפרים בן שאנגי, אשר שר לכבוד הרב ר' שלמה ן' מלך בסיום ספרו מכלל יופי. ואחרידהם ר' יוסף נאנסו מברוסא „חכם גדול ומובהק ומשורר וחבר ספר פזמונים נאים ומשובחים כמו פזמונים של הרב ר' ישראל נאגרה, והיה רבו של הרב ר' שלמה אלגאזי (קורא הדורות).

§ 45 ומפליטי ספרד אשר שרדו אל מדינות אפריקא נודעים באהבת התורה החכמה והלשון. בני משפחת גבישון. ומהם החכם הרופא ר' יעקב גבישון, חבר ספר דרך השכל,

---

*) עיין ס' דברי חפץ. בהקדמת החכם עדעלמאן דף .V.

חבר כמה ספרים במחקרי הפלסופיא — ספר התכליות, עיר אלהים, יכלת ה׳, ורבו ר׳ אליהו היה מתנגד גדול אל הקבלה, כמו שנראה מהקדמתו אל ספר בחינת הדת.

הרב רבי אליהו בר אלקנה קפסאל, חכם גדול ומופלא בתורה נושא ונותן בהלכה עם גדולי דורו חבר ספר דברי הימים למלכי תוגרמא, ספר יקר ונכבד מאד נכתב על טהרת הלשון ובסדר נכון. (הרשד״ל. בהוספה לספר עמק הבכא).

רבי שמואל שולם, חכם ורופא מפורסם הוציא לאור ספר היוחסין בשנת שכ״ו בקוסטאנטינה, עם הוספות והערות הרבה, ומהם זכרון מלכי ישמעאל אחרי מות מחמד וזכרון המלכים הכשרים מבית עתמאן עד זמן המלך סולטאן סלים.

רבי משה אלמושנינו מסלוניקי רב גדול ודרשן מופלא. חבר כמה ספרים בפירושי המקרא, ובדרוש. וכמו כן ספר בית אלהים בחכמת התכונה העתקת ספר (ספערא דעל מאנדרא) להתכם (ניזאנני דע זאקרא באסקא) וספר שערי השמים, על כוכבי השמים העתקה מספר של החכם (פרובאך) וספר מגדל עז פירוש על ספר כוונת הפלסופים לאבו אחמד אלגאזאלי, (די ראססי).

ר׳ שלמה בן מלך. חכם גדול מבאר ומדקדק נכבד חבר ספר מכלל יופי פירוש על כל המקרא בדרך הפשט והדקדוק נדפס בקוסטאנדינא שנת שי״ד, המבארים בחכמי הנוצרים הפליגו בשבחו, והעתיקו מפירושיו לכמה וכמה מספרי הקדש ללשונותיהם.

רבי יוסף בן יהושע הכהן רופא מובהק ומומחה לרבים חבר ספר דברי הימים למלכי צרפת, בלשון קלה ופשוטה על טהרת הקדש ובקשור הגיותי היסטאריי, (נדפס בווינציא שנת שי״ד) וספר עמק הבכא, ספורי הגזרות והצרות אשר מצאו את בני ישראל בספרד צרפת איטאליא. עד ימיו.

הרב ר׳ דוד ן׳ שושן משאלוניקא רב כולל בכל החכמות הן בתלמוד הן בתכונה ובפלסופיא, וגם היה בקי מאד בספרי דת הישמעאלים עם שהיו באים אצלו חכמי הישמעאלים ושופטיהם ללמו ממנו בספרי דתם והיה סגי נהור ועשיר גדול והלך לו משאלוניקי לקוסטנדינא לדור שם, וגדולי חכמי הישמעאלים היו מכבדים אותו מפני חכמתו הגדולה ונפטר שם בקוסטאנדינא. (קורא הדורות).

הרב ר׳ משה עבאס, מעיר טיריא, חכם גדול ורופא מובהק והיה לו פרס מאת המלך והיה פייטן גדול (קורא הדורות).

§ 44 וכאשר התעוררו חכמי ישראל, אחרי הגרושים להרים קרן התורה, ולהריח גם האהבה אל המדעים ברוח אמונה, כן הוסיפו אמץ להגדיל כבוד השפה העבריה ולהאדירה, ומגדולי הרבנים והחכמים

סעבאסטיאן מינסטער בתוספות הערותיו בבאזעל שנת ש"ו — ומצאנו שלא ישרו בעיני הרא"ם כוונות בעלי הקבלה שהכניסו בתפלה. (שו"ת הרא"ם א').

הרב ר' אליה בר בנימין הלוי מתלמידי הרב משה קפסאלי ותלמיד חבר להר"ר אליהו מזרחי חכם תלמודי חריף ומפולפל ועם זה מדקדק ופייטן גדול, חבר ספרים בהלכה, סדר מחזור התפלות למנהג קהלות רומניא, או חזניא לבני רומניא, והביא בו הרבה מפיוטיו, חבר בקשות ותחנות בשירים שקולים ערבים הרבה מאד. ועוד למד דעת את העם אזן והקן משלים הרבה וחבר שלשה ספרים בהלצות ושירים; ספר תוכחת מגולה ס' שבט המוסר וספר מי זהב (ר' בנימין מוטאל בהקדמתו לס' זקן אהרן). הוא היה מוקיר את חכמת הקבלה, ובכל זאת חלק כבוד גדול למתעסקים בחכמת המחקר והטבע. ועל הפלוסופיא אמר: אע"פ שיש בדברי הפלוסופים דבור סרה מעניני ההשגחה וקצת מהם יגיעו בשרשי התורה, לא מפני זה יגונה מי שלמד דבריהם וכל חרד בדבר ה' יבחר בדבריהם המועיל והמסכים לאמונתנו. (זקן אהרן כ"ה).

הרב ר' יעקב תם בהרב ר' דוד ן' יחייא תלמידו של הרא"ם. ואחרי מות רבו אחד המיוחד בחכמי קאנסטאנטינאפאל והגליל לכל דבר הוראה. חכם כולל ופלסוף אלהי (אהלי תם פ' . . .), היה שקוד ללמוד תורה וחכמה וחבר ספרים הרבה בנושאים רבים ושונים. (ר' בנימין מוטאל בהקדמתו לספר תומת ישרים). ובכל היותו מכבד את חכמי הקבלה הראשונים צעק מרה על המתעסקים בקבלה בימיו, ואמר, ובזמננו זה תמה זכות אבות ואין מחזיק בצדק החכמה הזאת, אדרבה הם הורסים פינות התורה עמודיה יתפלצון מקול מחצצים הם העברים העורים לא ידעו דרך ישכון אור וכו' ובמקום שהשבו להרויח פתע ישברו ואין מרפא, ורבים מעמי הארץ מתיהדים באמרם סוד ה' לנו מורשה לנו המים העליונים, טח מראות עיניהם והדבר אין בהם חכמים המה להרע לנפשם, כי החזיקו במה שקצרה יד שכלם ורוצים לעלות במעלות אין בידם ספק להגיע אל תכלית, ויעלו חרש בידם להתגדר והיה להם למוקש, (שו"ת הראם א) הרב הזה השכיל להוקיר את דברי הימים לבני ישראל והבין את התועלת הגדולה הצפונה בהם לחזוק הדת והאמונה, והוציא לאור את ס' היוסיפון העברי בקוסטנטינא שנת ר"ע. ובהקדמתו דבר דברים יקרים בתועלת ידיעת קורות ישראל.

הרב ר' שאול ב"ר משה הכהן אשכנזי תלמיד הרב ר' אליהו דילמידיגו. חכם תורני מפלא מאד, ופלסוף גדול בדורו. (הרא"ם כותב לו בכבוד גדול מאד (מים עמוקים סימן י"א)).

ובכן צרו צעדי היהודים גם בעולם המעשה, ותחת אשר היו לפנים ובתחלת האחוז בטורקיא ואיטאליא גדולים ונכבדים בחצרות המלכים והשרים, שומרי בריאותם, ונוטרי אוצרותיהם ואלופים לראשי העסקים הגדולים המדינים והמסחרים, שחו מעט מעט והעמיקו לשבת בסתר המדרגה, מתפרנסים ברחק בעסקי חנויות ומחיות.

43 § אולם עוד ימים רבים ליהודים הספרדים, אשר מצאו פליטי טובי החכמים ידים לעמוד כנגד הרעה המתחוללת עליהם, ועצרו כח להאיר זעיר שם וזעיר שם את המאפל אשר התעתד לבלוע את כל יקומם, החכמים האלה נברו לאמונה ולחכמה בקרב אחיהם, ובכל היותם גדולי ההוראה ורוב עסקם בהלכה לא חדלו להעיר את העם ללמודי המדעים, וקבעו להם עתים ללמדם וללמדם לתלמידיהם, ולחבר ספרים בחכמת הדת, למודי חכמת המספר השעור והתכונה, וכדומה בלשון הקדש, לא חדלו להזהיר את העם להשתקע בלמודי הקבלה ולשגות בה, אף התחזקו לעורר את האהבה אל תלמוד לשון הקדש ידיעת דרכיה ומלוצותיה. מן המופלאים שבחכמים האלה בארץ טירקייא בסוף המאה השלישית ובהמשך ימי הרביעית לאלף הששי הם; הרב ר׳ מרדכי ב״ר אליעזר כומטינא בקאנסטאנטינאפאל חכם גדול בתורה ובמדעים וחבר פירוש על התורה (בשנת הכ״ר) ועל פירוש הראב״ע וספרים שונים בחכמת המספר והתכונה, וכמו כן פיוטים נעימים על טהרת הלשון,

הרב ר׳ אליהו מזרחי ב״ר אברהם ראש לכל חכמי הקהלות בקאנסטאנטינאפאל ורבן של ישראל ברורו, חכם גדול בחכמות הלימודיות ומלמדם לתלמידים כמו שהעיד על עצמו ואמר: ואם מצד התלמידים ישמרם צורם אשר רובם אני מלמד אותם על צד הכרח וכו׳ ולא בלמוד התלמוד לבד אבל כל אחד לפי חפצו יש מי שיחפץ ללמוד תכונה ויש מי שיחפץ ללמוד תשבורות ויש מי שיחפץ ללמוד מספר, וכמה למודים אחרים מתחלפים (שו״ת הרא״ם סימן (נ״ו) מלבד חבוריו, שעל פירוש רש״י. הסמ״ג, ותשובותיו אשר השיב לשואליו בדברי הלכה, חבר ספר א) באור על ספר אלמגסטו בחכמת התכונה, ולפי דבריו היה הבאור הזה חשוב וספון בעיניו מאד ואומר: ואם מצד העיון המיוחד לי והוא הבאור הנכבד אשר אני המחבר על הספר הגדול הנקרא אלמגסטי מפני שלא ראינו עליו שום באור עד היום, והיא חכמה מפוארת מאד ומצוה להתעסק בה ועליה אמרו ר״ל ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים זו חשוב תקופות ומזלות. (שם ה׳) ב) מלאכת המספר או ספר המספר כולל חכמות החשבון. נדפס אחרי מות המחבר בשנת הרצ״ד, ועד מהרה נעתק ללשון רומית ע״י החכם שרעקען פוכס, ונדפס על ידי החכם

ויכלת לשאוף רוח חיים הרוו החזיקו בתלמוד תורתם ובנו לה מקדשים. אפס הגרושים והטלטולים, שנוי המקומות והמצבים, וסבות ומסובבים שונים אשר יצאו לרגליהם פעלו פעולה כבירת—כח על טעם השכלתם הדתית והמדעית, ועל רוח מבינתם, הטו אותם מן הדרך אשר כבשו לפניהם לפי השקפותיהם השונות אשר סללו למו בארצות מושבותיהם לפנים, תעו מעגלותיהם תחתיהם. ובבואנו בפרק הזה להשקיף על הליכות חיי הדרות ומעשי הספרות של אחינו הנדחים במקומות מושבותיהם החדשים ראינו לשום תחלה עינינו אל אחינו הספרדים, אשר נקראו בשם זה עד היום על שם לשונות ארצות ספרד שפאנים ופורטוגיזית, אשר נשמרו ונשארו בפיהם עד היום ואחרי כן נבוא אל אחינו האשכנזים, ובכללם גם יושבי ליטא ופולין המתילדים לבתי האשכנזים, ושפתם, אם גם מבולבלת, בפיהם עד היום.

§ 42 כבר זכרנו כי עד היות היהודים בספרד מצאו שלוסי אמונת ישראל את לבבם להעיר למוסר—אמונה את העם בכלל כי נטו ביותר מדאי אחרי מחקרי הפלוסופיא היונית הערבית, למרות עיני כבוד אמונת ישראל, אך הגרוש האחרון הכללי הגדול אשר מצאם בשנת רנ"ב (מחז"ה) היה כקול רעם בגלגל להרעים ולהרגיז את כל מורשי לבב הנרחים האלה. הידאים והחרדים אל דבר ה', ראו את הגרוש הזה כענש מעת ה' אלהי ישראל. על עזבם את התורה והשפיקם בלמודי נכרים — (עיין חזות קשה להרב ר"י ערמאה סוף שער י"ב ובהקדמה לספר אור החיים להר"י יעבץ), וכמו התעוררו השרידים והסכימו הסכמה גמורה ומגויה להיטיב דרכם להסיר את הנכר מקרבם, ליחד לבבם לתלמוד תורה ולעבודה. ולהתרחק ממחקרי הפלוסופיא ומלמודי שאר המדעים, לא השאירו לפניהם כי אם את חכמת הרפואה אשר היתה להם מעין ישועה ומקור פרנסה תמיד. ובכח ההתנגדות על השיטה הקודמת, אשר זה דרכה מעולם לבלבל את שווי המשקל ולהכריע את הכף לאחת הקצוות, נטו בני ישראל מן המסלה אשר היתה כבושה להם מימים רבים, והלמוד הדתי אשר בו התיחדו, מדי חדל לאור באור השכל המדעי, לבש קדרות גם הוא, וחשכו עיני הרואים באור התורה. הנטיה אל הפלוסופיא הדתית נהפכה אל האהבה אל למודי הקבלה. והקבלה גם היא מרחב השגיה והשקוע בה פשטה צורתה הראשונה צורת חכמה אלהית, ולבשה צורת באור המקרא מדרשי האגדה ונוסח התפלה על דרך הסוד וממעטה השקפתם על עולם המעשה, ירדו ממרום ההתבוננות בפליאות היצירה אצילות העולמים מאור אין סוף. אל ציורי התקשרות נפש האיש הישראלי, באלהי עולם ובתורה. ובכן כסו בעלטה דברי אלהים חיים המאירים והמזהירים, ודברי נביאיו הברורים והנמרצים נפתלו ונתעבשו.

ובכדים נצא מאת הפרק הזה ראינו להעיר , כי מאז התעוררה האהבה לידיעת לשון הקדש וספרות ישראל בחכמי העמים בכל ארצות אירופה ומאז התחילו לעבוד עבודתה לא חדלו במשך כמה וכמה דורות וביגיעתם והקידתם הפליאו לעשות חיל בכל סעיפי חכמת הלשון , הבנת המקרא , וקורות כתבי הקדש וכדומה , העתיקו קבצו וחברו ספרים הרבה מאד . בכל דור ודור , ואנחנו לפי נושא מאמרנו זה ראינו לזכור אך את ראשוני הראשונים בני המאה הט"ו והט"ז . ורק המופלאים שבהם . אשר ירו את האבן הראשה לבנין חכמת לשון־הקדש וספרות ישראל בקרב עמי הנוצרים .

ה) חכמת התורה והמדעים בישראל מן המאה הרביעית עד אמצע המאה הששית לאלף הששי .

א) הספרדים .

§ 41 אחרי אשר התבוננו על הפעולה הגדולה הרשומה אשר פעלו חכמי ישראל להעיר את האהבה אל ידיעת לשון הקדש וחכמת ישראל בלב חכמי הנוצרים בימי תחית המדעים , וראינו את פרי הפעולה הזאת ותולדותיה הטובות הגדולות והנכבדות , נשובה נא עתה אל דברי ימי חיי הרוח לבני ישראל , למן העת אשר עמדנו בה והלאה , ונראה מה פעלו להשכלת עצמם , מה הגיע אל השפה העבריה , ומה הועיל הועילה להשכלתם . הגרושים אשר גרשו היהודים מצרפת ואשכנז פעם אחרי פעם , וכמו כן הגרושים אשר גרשו מארצות ספרד בזמנים שונים וביחוד הגרוש האחרון בגלותם משם גלות—שלמה לבלי השב בשנת רנ"ב (משפאניא) ורנ"ח (מפארטוגאל) השליכו וזרו אותם בכל שערי הארץ , הצרפתים באו לאיטאליא ולארצות אשכנז , האשכנזים נעו ונדו ממדינה למדינה מעיר לעיר במלא רחב ארצות אשכנז , ובאו גם לפולין וליטא . הספרדים נפזרו ונדחו לארצות טורקייא באירופה ובאזיא עברו ובאו גם למדינות אפריקא . ופליטי האינקוויזיציון שרדו אל איטאליא והולאנדיא . והנה בכל התלאות והרעות הרבות והעצומות אשר מצאום , בכל הנדודים והפזורים הגדולים אשר נדדו ונפזרו , לא שכחו את תעודתם ובכל מקום גלותם גלתה עמהם אהבתם את דתם ואת אומתם , ובכל המקום אשר מצאו שמה מנוח כמעט

אשר אורו עיניו באור ספרות ישראל, ואהבת לשון הקדש נגעה עד לבו, מצא עז לעמד כנגד המלשינים, הוא וחבריו החכמים הנאורים אשר לאהבת חכמת ישראל ואהבת חסד (הומאניסטים) גברו בארץ, וה' היה בעוזרם, כי הגינו המליצו ומשדים הוכיחו והצילו את התלמוד וכל ספרי ישראל מכליון חרוץ. האפיפיור לעא אשר למשפטו עמדו המחייבים והמזכים לא לבד שלא דן דין ספרי ישראל לחובה כי אם, גם העיר ואשר ידי מדפיסים להדפים את כל התלמוד וכל ספרי ישראל, ואיש חכם נוצרי דניאל בימבורגי הנזכר אשר לפי עדותו של ר' אברהם די בלמסי היה איש חמודות ולמד ספר ולשון יהודית. ועשה לו מהם עטרות (הקדמה לספר מקנה אברהם) הכין בית דפוס גדול בוויניציא להדפסת כל ספרי ישראל, והדפים לראשונה את התלמוד הבבלי כלו בשלימות (כי עד ימיו לא נדפס התלמוד כי אם מסכתות מסכתות נפרדות וכמו כן התלמוד ירושלמי, מקראות גדולות, ומשניות, וספרי ישראל הרבה מאד. ורבים מחכמי ישראל מצאו חית ידם בריוח, בבית דפוסו מעסק ההגהה, וכמן כן העיר כמה מסופרי ישראל לחבר ולהדפים ספרים מספרים שונים ועל הוצאותיו בדפוסו, וכמו כן הוקמו בתי דפוסים גדולים על ידי עשירים וחכמים מנכבדי הנוצרים להדפסת ספרי ישראל במקומות שונות. וספרות ישראל מצאה עז לה לצאת לאור עולם.

40 § מן הדברים אחדים האמורים בפרק זה נלמד לדעת א); כי טובי חכמי הנוצרים בסוף המאה החמש עשרה, ובמאה השש עשרה נתנו להבין כמה גדולה מעלת ידיעת לשון הקדש וכמה היא נחוצה ומוכרחת לכל בן דת אשר שאר רוח לו, אשר מלבד קדושתה פנימה להיותה השפה שבה נתנה התורה ונכתבו כל כתבי הקדש בעצם וראשונה, הנה רק על ידה ובעזרתה, יוכל מבקש דבר ה' להגיע עדיו, וכרחוק השמים מן הארץ כן רחוקה ידיעת הקורא את הספרים הקדושים האלה, בהעתקות ללשונות אחרות, מידיעת הקורא ולומד בספרים בלשון שבה נכתבו מראש, וכמו כן ב) הסכימו טובי חכמי הנוצרים בדורות ההם כי מפתח מנעולי המקרא מסור ושמור ביד חכמי ישראל מאז, מפיהם תצא תורה, ובפירושיהם ישכון אור האמת, וכמו שנחוצה הבנת לשון המקרא כמו כן נחוצה קריאת ספרי חכמי ישראל והבנת דבריהם, ושעל כן, ג) עסקו ויגעו להעתיק ספרי חכמי ישראל בחכמת הדקדוק השרשים ובאורי המקרא ללשונותיהם ללמד דעת את העם כלו, אשר לא ידעו את לשון הקדש וספרות ישראל רחוקה מהם. ולא לבד בנוגע לידיעת הלשון והבנת המקרא העתיקו מספרי חכמי ישראל כי אם גם בנושאים אחרים, אשר מצאו ראוי והגון, חדש ומועיל להשכלת העם.

38 § להרחבת ידיעת לשון הקדש בין הנוצרים הועיל לא מעט גם החכם הרופא הפלסוף ר' אברהם די בלמס, שהיה פראפיסור לחכמת הפלסופיא בהאוניווערסיטעט בפאדובה, בספרו הנכבד אשר חבר בחכמת הלשון לבקשת המדפיס החכם דניאל בומבירגו הידוע בשם מקנה אברם ויצא לאור בוויניציא אחרי מותו בדפוס של בומבירגו, עם העתקה ללשון רומית שנת רפ"ג, ותוספת שער בטעמי המקרא אשר חבר החכם ר' קלונימוס ב"ר דוד לבית קלונימוס, די בלמסי היה חכם מופלא בדורו והעתיק כמה וכמה ספרים בחכמת הפלסופיא וההכונה מלשון עברית ללשון ליטאיין, ובהם נודע ספרו (איזאאגאגיקום אסטראנאמיקום) לחכם פטאלמיאוס, נכבד ואהוב מאד בעיני חבריו ותלמידיו הנוצרים, וכבוד גדול עשו לו במותו, כי שלחוהו לבית עולמו בפאדובה בפומבי גדול, (לפי עדות בעל שלשלת הקבלה) וספרו מקנה אברם אשר חבר בזקנתו ובסוף ימיו מעיד עליו כי היה חכם מעיין פלסופי, ומעמיק בחכמת הלשון, ומהקדמתו לספרו נראה כי כבר גבה החפץ בלב חכמי הנוצרים לידיעת לשון הקדש, לא מצאו די שבר רעבונם בספרי חכמי הדקדוק, אשר קדמוהו, כי הלא כת דבריו. „כמעט נשתכחה תורת דקדוק הלשון בישראל ואין איש אשר למלאת חסרונו יואל להיות ללשון הקדש גואל, וכל גויי הארצות אשר גלינו שם חושבים עלינו אשם כי אין איש לעבוד עבודת הקדש ולא תשם, לכן נערתי חצני אני הגבר ראה עני ונשאתי לאלהי עיני, להפיק רצון דניאל (בומבורגי) בעבודת יוצרי, ואחפש כל אשר בזאת המלאכה דרש וכו' עם לכל המלאכה תהי דים לעשות אותה והותר ולא יצטרך כל הבא ללמוד לשוננו ללכת מגשש לבוא אלינו פן ינכרו צרינו, ויאמרו ידנו רמה לתת לפתאים ערמה. ובני ישראל לא ידעו מה. כי בספרינו זה ידעו כל עמי הארץ כי בנו דבר שוכן ארץ ובלשוננו נגבר כי היא גברת הלשונות, לשון עבר היא הטובה בעיני אדוניה יוצר שמים וארץ ואדם לשבת עליה, ונתן לו לדבר בה בפרטיה וכלליה, וכו'.

39 § האהבה ללשון הקדש ולספרי ישראל אשר התעוררה בקרב הנוצרים בימי תחית המדעים באיירופה הולידה והצמיחה תוצאות פעולות גדולות רשומות בהליכות חיי עמי איירופה הרוחנים והמדיניים, בהמשך הימים ועל ידי גלגולי סבות ומסובבים. שונים. שלא יכולם לפרטן במאמרינו זה, מפני שמשהרעות הולכות ויוצאות מחוץ לגבול נושאו המיוחד. ולענינגו נאמר כי מן ממסובבים הקרובים, אשר הסבה ההתעוררות הגדולה הזאת, הוא הצלת ספרי ישראל ממאכלת אש, פפערקארען ואחוזת מרעיו הרעים, החשוכים והאפלים (אבסקוראנטים) קמו לענות סרה בתלמוד בבלי ובשאר ספרי ישראל ונפתולי רשע כסל נפתלו לתת את חמדת ספרות ישראל לשרפה, ורייכלין

מקאוועַנטרי רודאלף באינע חבר קצור ספר המכלול להרד"ק . קאמפענדיום מִכלול קמחי — (גיזעניוס) .

§ 37 אולם יתר שאת ויתר עז לאשכנז , אשר זכתה להקים את מתקני הדת הנוצרית , הרעפארמאטארים , והם החזיקו בתלמוד לשון עבר בכל נפשם ומאדם . לוטהער מעלאנכטאן , צווינגלי , הוקירו כבדו, למדו, ולִמדו אותה, ובכל מקום אשר דבר הרעפארמאציאן הגיע מוקטר מוגש לשמה . בהיידעלבערג במקום אשר גרשו את היהודים משם בשנת 1391 , וספריהם אשר לוקחו מהם נמכרו בלא חמדה , ולא נשאר כי אם עקזעמפלאר אחד מספרי התלמוד מונח בקרן זוית באוניווערסיטעט , במקום הזה החלו ללמד את לה"ק ראשונה , רייכלין למד שם בתחלה בסתר ומינסטער מטעם הממשלה בפומבי — בווירטעמבערג בקש הקורפירסט מזאכסען את רייכלין לבוא להורות באוניווערסיטעט את לשון הקדש , אך כבר זקן רייכלין בא בימים ולא רצה לעזוב מקום מנוחתו . ויהיו שם למורים באשענשטיין , צאזאר , אויראגלוס . וזה האחרון היה בעזר לוטהער בעבודת העתקתו את כתבי הקדש ללשון אשכנזית , (וחבר ספר תלמוד לשון עברית וארמית לתועלת התלמידים , נזכר לשבח בפי המבינים . בהאוניווערסיטעט בטיבינגען , נקרא למורה , אחרי רייכלין, וואקפעלד איש אנגלי. אולם באחרית הימים שב לארצו ויהי למורה „שפת עברית באקספארד, ותבר חבורים יפים בחכמת הלשון . וכן בכל שאר האוניווערסיטעטים הגדולים באשכנז עמדו מורי שפת עבר מגדולי חכמי הדור . ומן המפורסמים שבהם : אעקאלאמפאדיוס , אשר היו בעזרת החכם המפורסם עראזמוס בהערותיו על האיוואנגעליום . קאפיטא , אשר חבר ספר בדקדוק לשון עברית , בבאור רחב מאד . קאנראד פעלליקאן , מהעאדאר פאבריציוס , חכם גדול בדורו . אשר מנעוריו שקד ללמוד את לה"ק ומרוב אהבתו וחבתו אל השפה הזאת היה חותם את עצמו על מכתביו בתאר „העברי" וחבר ספר דקדוק נכבד בדורו . אנדרעאוס וועמעלינג מורה הלשון בקאניגסבערג , אשר לפי עדות בני דורו הרבה להעיר את האהבה אל חכמת לשון הקדש ואל מחקרי כתבי הקדש ומאהבתו אותה הניח בעזבונו סטיפענדיום לשלשה טהעאלאגים , אשר ישכילו שכל טוב בלשון הקדש , אסוואלד שרעקענפוכס . תלמיד זעבאסטיאן מינסטער . יודע ומבין בספרי ישראל — גם חוץ בחכמת הלשון ובאורי המקרא . והעתיק מלשון עברית אל לשון רומית ספר מלאכת המספר לר' אליה מזרחי , וספר הגלגלים לר' אברהם הספרדי .

מורה לשון עבר , כי כבר נודע לרבים ליודע ומבין בלשון הקדש ועד היותו בריימש הוציא לאור את ספר המהלך לר' משה קמחי . כמה גדולים מעשי הזמן ההוא . האוניווערזיטעט בפאריז עמדה לימין פפעפערקארן במחלקתו את רייכלין וגזר אמר לשרוף באש את ספרו של רייכלין הנקרא איגענשפיגעל . אשר כתב להתנצלות התלמוד ותועלת למוד לשון עבר לא עברו שש שנים. ולשון העברית עלתה על גפי מרומי האוניווערזיטעט. אף הוכן ונוסד שם בית הדפוס לספרי ישראל · והאיש גויללאום פעטיט כהן המלך אשר הסיתו לבלע את רייכלין , נהפך לאוהב ללשון הקדש . ולהפצרתו קרא המלך את הבישאף מקארסיקא , לבוא לפאריז וללמדה ברבים . (גראעטץ געשיכטע דער יודען חלק ט' זייטע 227) הבישאף הזה הוציא לאור בפאריז (שנת 1520) את ספר המורה להרמב"ם בהעתקה ללשון רומית . אשר לפי דרישי הדורות לא הוא עשאה וכוננה , כי אם החכם הרופא ר' יעקב מאנטינו רופא האפיפיור פאויל השלישי *) ולא בצדק קרא הבישאף יוסטיניאיני שמו עליה (וואלף , דע ראססי ,) ומאז מצאה הלשון העבריה מקום כבוד בפאריז , קמו שם עוד בהמשך המאה השש עשרה חכמים נוצרים לעבוד עבודתה בחבור ספרי דקדוק ופירושי כתבי הקדש ומהם אנטאן רודאלף שעוואליער חבר ספר דקדוק לשון עברי (1559) פראנץ וואטאבלע חבר הערות ובאורים לכתבי הקדש , יצאו לאור אחרי מותו ע"י שטעפאנוס (שנת 1557.) יאהאן לע מערסיער חבר פירוש על התורה, איוב ומשלי (שנת 1570.) ותרי עשר .

§ 36 גם באיטאליא נודע שם החכם ס"ט פאגנינוס (נולד שנת 1471. ומת 1541.) בחבוריו היקרים בחכמת הלשון ולפי דעתנו יתכן שהיה מתלמידיו של ר' אברהם די בלמס שנדבר על אודותיו בספוק חבר ספר בדקדוק קראי (אינסטיטיוס העברעיקארום) על פי יסודות החכמה הזאת , אשר יסדו רבי יונה (בן גאנח) אבן עזרא, קמחי, והאפודי . וכמו כן ספר השרשים נקרא (טהעזארוס לינגוא דע זאנקטא) תמצית ספר השרשים להרד"ק *) גם בהלאנדיא ואנגליא קמו חכמים נוצרים ומגדולי השועים ללמוד וללמד את לשון עבר לרבים ומהם יאהאן פאן דען קאמפען פרויפיסור בלאווען חבר ספר בדקדוק לה"ק . והבישאף

---

*) ר' יעקב מאנטינו העתיק מלשון עבר אל לשון רומית כמה מאמרים מאבן רשד ואבן סינה , וכמו כן שמונה פרקים לפירוש הרמב"ם על מס' אבות וספר מורה הנבוכים . (די ראססי) .

**) געשיכטע דער העברייאישען שפראכע אונד שריפט פאן געזעניוס.

... § רבי אליהו הלוי הבחור אומר בהקדמתו לספר התשבי „כי כמה פעמים נקרא נקראתי משרים רבים ונכבדים גם מקארדינאלים והגמונים, גם מעיר פאריז אשר בצרפת בצוואת המלך יר"ה ולא הטיתי אוזן" ולפי הנראה נקרא לפאריז ע"י התעוררות הבישאף מלאוואור (געארגע דע זעלווע) אשר בהיותו ציר שלוח בוויניציא מטעם פראנץ הראשון מלך צרפת, הכיר שם את ר' אליהו, ולמד ממנו לשון הקדש, ונפש הבישאף דבקה באליהו לאהבה ולכבוד *), והעיר את מלכו לקרוא לאליהו ללמד בבתי מדרש החכמה את הלשון הזאת, אשר נהו אחריה כל גדולי חכמי הנוצרים. ואליהו לא אבה לבוא פאריזה • ולפי הנראה, מטעם כי זה ימים רבים נגרשו היהודים מכל ארץ צרפת ולא רצה לשבת שם לבדו. אך המלך לא שב ממחשבתו. ויקרא אל הבישאף מקארזיקא (אוגוסט יוסטיניאני) ויצוהו להיות

*) לכבוד הבישאף הזה הקדיש ר' אליהו בחור את ספרו הזכרונות הגדול אשר חבר על המסורה, ונשאר בכ"י עד היום בפאריז. ובמכתבו אל השר הגדול הזה הוא אומר: אל רום מעלת השר המאושר אדוני זורזו דסאלווא הגמון דלאבור שלום רב. בהיות כי בשנים שעברו התחלתי במלאכה אחת הנראה בעיני היותה טובה ומעולה ומועילה מאד לכל הבאים ללמוד ולהבין דרכי לשון קדש. אך החרבן של רומי בא סמוך אחרי זאת היה סבה שלא השלמתיה בעת ההיא וכו' אכן, ברצות ה' שהמלאכה הזאת תהיה נגמרת ושהספר הזה יצא לאורה העיר ה' את רוח אדוני ושם בלבבו ללמוד עמי בלשון הקדש הזה ולמדהו ממני בקלות ובזמן קצר מאד, והרי לך שם בשלשה, לשון עברי הקדושה, ולשון יוני הרומה, ולשון לאטינו הלאה, כדי שתהיה שלם בכל השלימויות. והנה ידעת אדוני כי יום אחד נפל ביננו הדבור ודברנו מזה החבור, ובקשת ממני אדוני להראותך הקונטרסים הכתובים אשר בידי נשארים ובקראך בו זכרת רב טובו ותועלתו המגיע ממנו לתלמידי הלשון הזה ובקשת ממני בכל עוז שאקבל עלי הטורח להשלימו והבטחת וקיימת לתת שכר הסופרים והמקדנים וכל אשר יצא עליו לחזק את בדקו ולגדור את פרצו עליך היו כלנה וכו'. על כן תקבל נא אדוני את הספר הזה בסבר פנים יפות כמו שהראית לי תמיד וכו' ואתה אדוני תשובה בפי כל יותר מהספר וממני כי לך נאה להודות באשר נודעת ונכרת זה שנתים בקרב הארץ ובמקום הזה אשר עמדת פה שליח שלוח מאת אדוניך המלך הגדול מלך צרפת יר"ה אל יקר תפארת גדולת השררה יר"ה אשר בוויניציא. ועשית הטוב והישר בעיני אלהים ואדם כל הימים. וכו'. (פרענסדארף אין פראנקעלס מאנאטסשריפט פיר געשיכטע אונד וויססענשאפט דעם יודענטומס 1863).

מדרשי החכמה הגדולים באשכנז אוניווערזיטעטען וללמדה גם בבתי
הספר המיוסדים להתחלת הלמוד (שולען), פאגיוס הקדיש אחד מספריו
לכבוד תלמידיו, והזהירם והעירם ללמוד את לשון עברית בעוד ימי
עלומיהם. ואמר: דיא איך שטיממע קיינעסוועגס דענען ביא, דיא
מיינען ערסט נאך אויפנאהמע אללער פאכער דער וויססענשאפט אונד
קונסט אין רייפערעם אלטער זאלל מאן דיא העבראישע שפראכע
קאסטען אלס ווען זיא ניכט אויך איהרע צייט פערלאנגע, אונד עס
ניכט עבענזא נימצליך, יא נאטהווענדיג זייא, זיך איהר פאן אנפאנג
אן, אין גלייכער וויזע היניצוגעבען ווי דען איבעריגען שפראכען„ *)
(החכם יאהאן פארשער מתלמידי רייכלין, ומורה לשון עברית
בהאוניווערזיטעט בווירטענבורג. בהקדמתו לספרו ספר השרשים
לעקסיקאן אשר חבר אומר: גרארע דיא יוגענד מיססע אן דאס שטודיום
דער העברייִשען שפראכע געוואהנט ווערדען, נאכדעם זיא דיא
אנפאנגס גרינדע דער לאטיינישען אונד גריכישען געלערנט האבע,
דאמיט זיא דיא הייליגע שריפט בעססער פערשטעהען לערנע אונד דאס
לוכט דעם ווארטעס גאטטעס דער נאכוועלט איבער געבען ווערדע,
ניכט ערלאשע, זאנדערן דיזעס שטודיום איהם גלייכזאם צור נאהרונג
ריענע, נאמענטליך פיר דיא יונגער ביעטע דיזע שפראכע איינען
אונערמאססליכען פארהייל. אללעס וואס אין איהר געשריבין ווארדען
איזט הייליג אונד ריין, וואהרענד דיא דענקמאהלער דער איבעריגען
שפראכען, זא פיל אנשטאססיגעס ענטהילטען דאס דיא יוגענד לייכט
דאראן שטרויכלע„ *) והחכם מיכאל נ ע א נ ד ע ר עוד יתרה עשה
לסדר גם הלמודים ולערכם לפי מערכות בתי הספר. מתחלת הלמוד ומעלה.
וכן און וערך, את ספרו הגדול · זיינקטא לינגוא העבריינא ערא־טעמאטע ·
לתועלת התלמידים בבתי הספר ובהקדמתו לספרו זה אחרי שהוא מפליג
בשבח לשון הקדש הוא אומר, עס איזט אבאר העבראעא לינגוא ניכט אליין
דען טהעאלאגום גוטץ זאנדערן אויך נאטהיג אללען שטודיאזים, ווארויף
זיא אויך איהר לעבען לאנג גערענקען צו בעהארדען, דיא וויל זיא אלמא
מאטער איזט אמניום ליגנוארום אמניבום אעטאטיבע אמיתיום גענטיום,
וועלכע אללע אוים אוהרעם לייב געקאממען דען זיא אללייִן גיבט, אונד
ווירדרום פאן קיינער שפראכע עטעמם נימטט ארער ענטלעהנט, אונד קיינע
שפראכע אין דער וועלט זא אונגעשאפפען דיא ניכט וואקוובולא העקראעא,
פאן דער מוטטער, אלס צוא אוהרען ערבטהייל בעהאלטען, **)

---

*) **). דאס שטודיום דער העברייאישען שפראכע פאן לודווי ג גייגער־
מדף 120 עד דף 125 —

על פי פירושי חכמי ישראל בקרב הנוצרים . מינסטער נולד באינגעלהיים שנת 1489 , והיה בתחלה תלמיד החכם פעליקאן בידיעת לשון עבר . ופרופיסור בלשון זאת בהיידעלבערג ובבאזעל ושם סגר את יומו בשנת 1552 . הוא העתיק כמעט כל ספרי הדקדוק לר' אליהו בחור ללשון רומית . און וחבר גם ספר חדש בתלמוד לשון עברית על יסודות ספרי ר' אליהו וקראו בשם „ספר הדקדוק וכל התבות שנמצאו בלשון הקדש" וכמו כן קצור ס' השרשים להרד"ק קראו בשם „ספר השרשים עם נגזרים" ואחרי אשר נכה להעתיק ספרים אחדים מכתבי הקדש ללשון רומית העתקה חדשה התחזק להעתיק את כל המקרא ולהדפיסם ביחד עם העתקתו . וקראו בשם „מקדש ה' . עשרים וארבע ספרי המכתב הקדוש עם העתקתו בלשון רומיים ועם פירוש קצר על פסוקים חמורים וקשים „נדפס פה בעיר באזעל על ידי ז' מ' בסייעתא דשמיא" כל משכיל בקורות הכנסיה הנוצרית יודע כי עד הימים ההם היתה העתקת המקרא של היראנימוס נחשבת ומוחזקת בקדושה , וכל הנוטה ממנה נחשב כמין וכופר , ואף מאז החלו חכמי הנוצרים מימי רייכלין להבין במקרא על פי פירושי חכמי ישראל , החלו לראות עמל ואון בהעתקת היראנימוס , ונסו להעתיק איזה ספרים מכתבי הקדש העתקה חדשה , אולם לא מצאו און לגשת אל מלאכת העתקה כל כתבי הקדש , ויראו ופחדו מחמת הקנאים . ומינסטער היה הראשון אשר דרכה נפשו עז לקרוב אל המלאכה ולהשלימה . גם הוא כפאגיום לא יכול עוד להתרומם מעל הדיעות הקדומות , וקנאת אמונתו מלאה את לבבו שנאה אל מפרשי ישראל על פירושיהם המתנגדים ליסודות האמונה הנוצרית , ובכל זאת הודה ואמר בפה מלא . כי עם כל היותו יודע שמלאכתו זאת תעורר שנאה ואיבה , גמר אמר לעשותה למען ידע העם את כוונת כתבי הקדש על פי פירושי חכמי ישראל , כי הם , אף שהמה בעצמם הולכים בחשך , המורים הנאמנים המדריכים להועיל והמובילים אל מתוו האמת והצדק . עוד חבר ספר גדול נקוב בשם שלוש לשונות והוא דיקציאנער של לשון רומית יונית ועברית — בהוספת מלות ארמיות . והיה הראשון אשר חבר והוציא לאור תלמוד לשון ארמית „דקדוק דלישן ארמי או הכסדאה„ עוד חבר והעתיק ספרים אחרים אשר לא ראינו לזכרם פה . *)

§ 34 כמעט החלו החכמים המופלאים האלה להעיר את האהבה לתלמוד לשון עבר וספרות ישראל , בלב אחיהם חכמי הנוצרים התרו החזיקו כל גדולי חכמיהם , לכונן כסאות לתלמוד לשון עבר בבתי

*) דעם בעודיום דער העברייאישען שפראכע עטג' פאן ל' גייגער.

חכמת אליהו, ובתרומות מדותיו, הוא מתברך ומתהלל כי הקרה ה׳ לפניו לראות את האיש אליהו ולדבר עמו פנים בפנים. שתי שנים ישב ר׳ אליהו בבית פאגיוס וישב לווינציא וישב שם עד יום מותו (שנת ש״ט 1549).

פאוילוס פאגיוס העתיק כמה מספרי ר׳ אליהו, ולמד ממנו להוקיר חכמי ישראל וספריהם בכל היותו נאמן לאמונתו ומקנא קנאתה קנאת־סופרים, ובהעתקותיו אשר עשה מספרי ישראל בלשון לאטינית, משבח ומרומם חכמת חכמינו. כן נותן כבוד לחז״ל בהעתקתו מפרקי אבות, ואומר על מאמריהם בפרקים אלה שהם דברים עתיקים, מוסרי חכמים, תרותים בלב עמוק, דלו ידלו מהם לקח טוב ללכת באורח מישור. ובהקדמתו להעתקת פירוש הרד״ק על עשרה מזמורי תהלים הראשונים אומר: כי היתה כוונתו בהעתקה זו להוכיח כמה יקרים וכמה נכבדים פירושי חכמי ישראל להבנת המקרא: גם העתיק את תרגום אונקלוס ללשון רומית, ואומר כי להבנת המקרא צריכים אנחנו לשים לב אל התרגומים הראשונים, עוד חבר „פירוש המלות על דרך הפשט לד׳ סמנים מספר בראשית״ ובמכתבו אל רעו יאהאנגעס מארבאך אשר הקדים לספרו זה הוא אומר „כי תכלית חבורו זה הוא להוכיח כמה גדולה מעלת ידיעת לשון הקדש להבנת חכמת הדת (טהעאלאגיא), כמה קדושים נאומיה ומלותיה אשר בהם בחר ה׳ להודיע רצונו לכל יושבי תבל, וחרפה גדולה לעוסקים בחכמת הדת (טהעאלאגען) אם לא ידעו את השפה הזאת, המקור הטהור לכל חכמת הדת, אשר ממנה נעשו כל ההעתקות״ ואחרי אשר לפי דרך אמונתו שוען על מפרשי ישראל במקומות שהם מתנגדים בפרושיהם אל יסודות אמונת הנוצרים הוא אומר: מרהיב אני בנפשי עז לאמר. כי מי אשר לא למד ספריהם, ולא נשען על פירושיהם אי אפשר לו להשיג השגה ברורה, מחכמת הלשון הקדושה. עוד חבר ספר בדקדוק לשון עברית. *) החכם הזה מת בלאנדאן בשנה שמת בה רבו ר׳ אליהו בחור (ש״ט).

עוד תלמיד אחד היה לר׳ אליהו אשר הגדיל לעשות מפאוילוס פאגיוס והוא החכם המופלא סיבאסתיון מינסטער (סעבאסטיאן מינסטער) שהיה חכם כולל ידיעות רבות ושונות ואבי החכמה קאסמאגראפיא. והקדיש רוב ימיו ללמוד וללמד את לשון הקדש להפיץ ידיעתה וידיעת המקרא

---

*) דאס שטודיום דער העברייאישען שפראכע אין דייטשלאנד פאן לודוויג גייגער ברעסלויא. 1870

הרעפארמאציאן, אין מקום לה במאמרנו זה. וכבר הרחיב לדבר בזה החכם הד' גרעטץ בספרו חלק ט'. ולענינו יספיק לו זכרון ראש דברה—אמת, כי מן התעודדות החכמים הנוצרים ללמוד וללמד את הלשון הקדושה יצא אור חדש בארץ אשכנז, לתורה ולחכמה.

§ 33 בעצם הימים ההם אשר בקש לו רייכלין מורה ומלמד בלשון הקדש בארץ אשכנז ולא מצא, ישב איש יהודי אחד מארץ אשכנז [יליד עיר נייאשטאדט על יד הנהר אייש הסמוכה לנירענבערג] באיטאליא וילמד תורת לשון עבר לרבים מגדולי הנוצרים בפומבי, הוא ר' אליהו בן אשר הלוי הנודע בשם הבחור. האיש המצוין הזה לא ידענו מי היו מוריו בחכמת הלשון בארץ מולדתו. אך זאת שמענו ממנו כי כצר לו משנו בארץ מולדתו הלך לו לאיטאליא ויבוא לפאדובה בשנת 1504 רס"ד (והוא כבן ל"ב או ל"ו) וישב שם וימצא לו תלמידים מקשיבים ללמודיו משם יצא גולה ויבוא לרומא וימצא חן ושכל טוב בעיני הקארדינאל איגידיא סוויטורבא (פעטרוס אייזידיוס) אוהב רייכלין ומגנו, ויעמידהו לפניו וישב אליהו בביתו כעשר או כשלש עשרה שנה (הקדמה לתשבי) והקארדינאל כלכלו ונהלו לכל דבר מחסוריו. אליהו היה לו לרב והוא היה לו לאב, יחד המתיקו סוד, אליהו אצל עליו מרוחו וקבל גם הוא ממנו „דברים טובים ונעימים אשר עם האמת מסכימים" (הקדמה לספר מסרת המסרת) וביחוד למד אליהו ממנו את הלשון היונית (הקדמה לתשבי), לבקשת הקארדינאל חבר ר' אליהו ספרו דקדוק אליהו הנקרא גם כן הבחור, והעירו לחבר ספרו מסרת המסרת. בעיר רומא עמד ר' אליהו כעשרים שנה עד אשר נלכדה העיר לפני אויביה ותהי לבז ולמשיסה לפני האכרים המתקשרים בשנת רפ"ח. אז יצא ר' אליהו מרומא ויתקע אהלו בוויניציא. ושם השלים ספרו מסרת המסרת ואת ספרו התשבי. ובעודו חושב מחשבות למצוא ידים להדפיס את ס' התשבי והנה מכתב לאליהו מאת החכם המפורסם בדורו פאוילוס פאגיוס אשר הקים דפוס לספרי ישראל בעיר איזני בגליל נירענבורג בארץ אשכנז, להיות מגיה בדפוסו, בהבטחה להדפיס כל הספרים אשר חבר. ר' אליהו הלך לקול הקורא (בשנת ה' ש' 1540) וישב את פאוילוס וישמח עליו מאד. כי מצאו מלא חכמה ודעת, ואמר עליו: רבים שואבים מימי תורתו ודורש טוב לעמו נאה דורש ונאה מפרש, ובאמת ראוי שבני עמו יקראו עליו כמו שאנו קוראים על רבינו משה בן מימון, ממשה עד משה לא קם כמשה, כך יאמרו עליו מפויאלוס עד פויאלוס לא קם כפויאלוס ויהי פאגיוס תלמיד אוהב ורע לאליהו, מוקירו ומכבדו. כמו שנראה מהקדמתו הלאטינית לספר התשבי אשר העתיק ללשון זו. והדפיסו עברית ולאטינית. כי אחרי שהוא מפליג בשבח

בשנת 1498 (רנ"ח) את הרב הגאון ר' עובדיה ספורנו מעיר צענזא. *) וממנו קבל רוב חכמתו וידיעתו בתלמוד לשון עברית ובספרות ישראל. ויהי רייכלין לאב ולמורה לשון עבר לכל החפצים לשמוע ולקשיב בלמודיה · וגם הוא כמיראנדאלו, אשר הבירו איש את רעהו בפלארענציא שקד על דלתות חכמת הקבלה, וחבר ספרים בבאור החכמה הזאת. בבורי ראשית ידיעתו בלשון הקדש הביא רייכלין בספרו אשר כתב בלשון רומית וקרא שמו (דע ווערבא מיריפיקא) בתהלת לשון הקדש. ושם אמר: „דיא שפראכע דער העברעער איזט איינפאך, אתפערדארבען, היילינ, קורץ, אונד פעסט, אין וועלכער גאטט מיט דען מענשין אונד דיא מענשין מיט דען ענגלען אונמיטטעלבאר אונד אהנע דאלמעטש פאן אנגעזיכט צו אנגעזיכט פערקעהרען. ניכט דורך דאש רוישען דער קאסטאלישען קועלע, אדער דורך דיא טיפהאנישע האהלע, אדער דורך דען דאראנישען וואלד, אדער דען דעלפהישען דרייפוס, זאנדערין וויא איין פריינד מיט דען אנדערין צוא שפרעכען פפלענט" (גרעטץ געשיכטע דער יודען ח"ט. דף 92). ואח"כ חבר ספר גדול ביסודות הלשון העברית נקרא בשמו (רודימענן לא לינגוא העבראיקא) ובספרו זה מתהלל ומתפאר בידיעתו את הלשון הקדושה הזאת ואומר: „כי בספרו זה בנה לו מצבת זכרון לדור דורים, מצבה בריאה וחזקה ומצבת—זכרון עשויה מנחשת וברזל" וכמו כן חבר ספרים אחרים במקצוע זה. ובהם העתקת שיר קערת—כסף לר' יוסף האזובי מפרפיניאן.

רייכלין היה משלומי אמוני הנוצרים, ובתומת נפשו היה שונאי ליהודים ועינו צרה למצוא בהם חכמים ונבונים, ובספריהם דברים טובים מושכלים, אך אהבתו את האמת, וחכמתו הגדולה, מלאו רוח גבורה לעמוד על ימין היהודים, ולהגן עליהם מרוכסי פפעפערקארן, וממזימות אשר חמס והתנכל עליהם ועל ספריהם. המחלוקת הגדולה אשר פרצה בקרב חכמי הנוצרים באשכנז, בערוך רייכלין ואוהביו מערכה, לקראת פפעפעקארן ומרעיו הידועה בשם מחלקת ההומאניסטען, והאבסקוראנטען, ותולדות המחלקת הזאת ופעולותיה על הכנסיה הנוצרית, איך ועד כמה פנתה דרך לפני

---

*) הגאון ר' עובדיה ספורני היה מגדולי חכמי הרופאים בבולוניה בדורו ונכבד בעיני גדולי השרים, חבר פרושים על התורה, על הנביאים האחרונים, תהלים, איוב, שיר השירים וקהלת, וספר אור עמים בחכמת הדת את ספרו זה העתיק בעצמו אל לשון רומית ושלחו לכבוד הינריך השני מלך צרפת, וכמו כן הקדיש לשמו באורו על קהלת (דע רחכס')

לכלוא את רוחו ולחבוש בטמון את כליו ואת למודיו, ומאז התבודד השר בטירתו ושם חבר ספרים הרבה על דרך חכמת הקבלה, ולפי ערות די ראססי העתיק גם את פירוש הרב ר׳ מנחם ריקאנאטי על התורה ללשון רומית. אולם באחת עשה לו החכם המופלא הזה שם עולם, כי אם היותו מהלך על כנפי רוח הדמיונות ענה כחש תורת השפעת המזלות (אסטראלאגיא) על פניה, וחבר ספר גדול לבטל כל יסודותיה. ולדעתנו יתכן כי בזאת היתה יד הפלסוף המופלא הרב ר׳ אליהו דילמידיגו עליו; כי בסוף ימיו למד גם לפני הרב הזה וקבל חכמה מפיו. כמו שהעיד החכם יש״ר דילמידיגו (מצרף לחכמה). ומלבד שני רבותיו אלה, הרחוקים זה מזה בדרכי חכמתם התרועע השר הזה עם הפלסוף המעולה הרב דון יהודה המכונה (לעאן עברעא) בן השר וגדול בישראל דון יצחק אברבנאל, ולבקשת מיראנדלו חבר ספר אחד בלשון רומית קרא שמו דע קווקלי הארמאנוויא (עיין אוצר נחמד ח״ב דף 225)

§ 32 מיראנדאלו מת בקצר ימים כמעט הגיע לשלשים ואחת (בשנת 1493 באותה שנה שמת רבו ר׳ אליהו דילמידיגו) אך במעט ימיו הרבה לפעל פעולה רבה על חכמי דורו, כי העיר רוח החקירה בחכמת הדת בלב שלומי אמוני הנוצרים ועם זה התשוקה הנמרצה ללמוד לשון הקדש. מן המיוחדים שבהם, אשר התחילו ללכת בנתיבות מיראנדאלו היה החכם המופלא ראש מסבי הרעפארמאציאן. יאהאן רייכלין איש אשכנזי, עודו בעיר מושבו בטהיבינגען נכסוף נכספה נפשו ללמוד את השפה הקדושה. אך לפי דבריו לא מצא לו שם איש כלבבו רע ומורה נאמן בין חכמי היהודים. ולפי השערתנו מאד יתכן, כי לא מאשר חסרו חכמים מבינים בלשון הקדש בקרב בני ישראל בארצו לא מצא לו רייכלין את אשר בקש, כי אם מאשר לא רצו חכמי היהודים ללמד לשון הקדש לנוצרים, פן ימצאו תואנה ועלילה בספרי ישראל והדיחו רעה על כלל ישראל, כאשר יראו גם הנוצרים אשר נשאם לבבם ללמוד לשון הקדש, לבוא בנגיעת למוד עם חכם יהודי, פן יעבירו מדתו, והנה הקרה ה׳ לפני רייכלין, בבואו אל חצר הקיסר פרידריך השלישי בלינץ, את רופא הקיסר את החכם המפורסם ר׳ יעקב בר יחיאל לאאנאס בשנת 1492. בעצם השנה ההיא אשר נגרשו היהודים משפאניא ירה יעקב לאאנאס את האבן הראשה לתשועת ישראל, באחרית הימים. נפש רייכלין דבקה ביעקב, והוא גם הוא פתח שערי חכמתו ולבבו לפני החכם הנוצרי הזה. ויהי לו למורה כחצי שנה או יותר מעט. ורייכלין אך טעם מעץ הדעת מיד נוצרי פירותיו באמונה, נפקחו עיניו, וגברה תשוקתו לאכול מהם לשבעה. ובחפצו זאת שב ומצא בעיר רומא

קערת הפלוסופיא השאלאסטיקית על פיה , כי אם היות הקבלה אחווה ואוחזת בסתרי פליאות אשר אין לחקר השכל האנושי תפיסה בהם כלל , העיר העירו הפליאות האלה את רוח החקירה אשר כבר נרדם תרדם מהמון פלפולי הפלוסופיא השאלאסטיקית ופטפוטיה . ובהתעוררו מתרדמתו נתק מוסרותיו, אמץ בח , וצפה דרך נתיבות התבונה הישרה . יאהאנעס פיקוס גראף מיראנדאלא וקאנקארדיא נולד שנת 1463 הרכ"ג , ובעלומי ימיו הראה את עוז כחות נפשו להפליא את כל חכמי דורו , ואחרי אשר למד את למודי הפלוסופיא השאלאסטיקית געלה נפשו בה ובלמודיה , ובקש לשבור צמאון נפשו השוקקה על אפיקי מים חיים ממקור חכמת ישראל . וה' הקרה לפניו את הרב ר' יוחנן אלימאן או אלימאניו (יליד ארץ אשכנז) אשר בא מקונסטאנטינאפאל לאיטאליא . ואלימאניו חכם מופלא . בקי בספרי החכמים הערביים , ורוחו מלא מחכמת הקבלה . מתאבק ועולה לרום רוחנית הבריאה ופליאות חוקות הטבע . שני האנשים האלה נפגשו , מצא מין את מינו , ונעורה קרבת הנפשות והדיעות ביניהם , ומיראנדאלו שתה מבאר חכמת אלימאניו לרויה *) ובכח הידיעה החדשה הזאת בא לרומא , וברשיון האפיפור אינגאצענץ השביעי , הוציא ופרסם תשע מאות למודים או כללים חדשים בכל החכמות , ובהם לפי עדות ר' יהודה אריה די מודינא קט"ו כללים מחכמת הקבלה מ"ה אשר הוציא מספרי הקבלה , וע"א מילידי עיוניו . אך עד מהרה ראו חכמי רומא כי מגמת פני הלמודים החדשים האלה להרוס כל שיטת למודיהם וכפירה טמונה בכנפיהם , והאפיפיור צוה להפר עצת מיראנדולו , ויצא סר וזעף מרומא ויבוא צרפתה , שם כתב ספר להוכיח צדקת למודיו ואמתתם , אבל אויביו אשר לא מצאו ידים לעמוד בפניו , הקיפו את האפיפור בבקשותיהם עד אשר גזר עליו

---

*) הרב החכם ר' יש"ר אשר גלה ופרסם מליצות החכם הזה אלימאניו . ומרבה לספר בשבח חכמתו הרבה . מונה ספריו ואלה הם . ספר חשק שלמה באור גדול ורחב על שיר השירים בדרך המחקר הפלוסופיא עמוק מאד . בו הראה המחבר תקף עמקו , ואיך היה בקי בכל ספרי הפלוסופים היונים והערבים , כי הוא נושא ונותן עליהם ולפעמים טוען עליהם, בראש הספר הקדמה ארוכה מאד , שעורה כמו כל הבאור , בה חלק כל החכמות למדרגות שונות וכו' . ב) ספר עיני העדה פירוש על התורה , ג) ס' חיי עולם וכל ספריו לא נדפסו , עוד נמצאו תחת יד הרב יש"ר ס' לקוטים מכתיבת יד המחבר עצמו , פרושים חדושים ואמרי בינה — (בכורי העתים תקפ"ט)

ד) ידיעת לשון הקדש כעוזרת להשכלת עמי הנוצרים באירופה.

30 § שלוחים הרבה היו אל ההשגחה העליונה, לשבר גאון הסכלות האכזריה אשר שלטת באירופה ימים רבים, לגרש את האפלה הנצחת אשר כסתה את פני כל הארץ, ולהאיר אור חדש, אור השכל ודעת אור אהבה וחסד, לארץ ולדרים עליה. בין הסבות השונות אשר בחרה בהן ההשגחה להוליך ולהביא את עמי אירופה אל מחוז התקופה החדשה הזה, מנו דורשי הדורות את ההתעוררות לתלמוד לשון רומית ויונית, והחפץ לחפש ולבקר בגנזי סופרי יון ורומא הקדמונים חכמה ודעת. ובאמת הועילה גם ההתעוררות לידיעת ספרות ישראל, לתלמוד לשון הקדש, להבנת המקרא במקורה, תועלת גדולה מאד, ואולי גם גדולה מתועלת תלמוד לשון יונית ורומית. — תלמוד לשון יונית ורומית, הוציא לאור, אוצרות מחקרי החכמים אשר הלכו לאור השכל האנושי, ופנה דרך החקירה לפני החכמים החוקרים החדשים, ותלמוד הספרות העברית קרא לאור עולם תעלומות התורה האלהית והארץ האירה מכבודה.

האמנם ההתעוררות לתלמוד ספרות ישראל בקרב חכמי הנוצרים יצאה בראשונה ממקור קנאת שלומי אמני הנוצרים לדתם, ומטרתם בלמודם היתה אך להפיל חומת היהדות. כי בראותם היהודים מחזיקים באמונתם חרף הרעות העצומות, והרדיפות הגדולות אשר עברו עליהם, וכל כלי חרבות ומוקדי עולם יוצרו עליהם לא הצליחו, אמרו לבקש ולחפש בגנזי חכמת ישראל עצמה כלי נשק וחרבות שנונות להכותה נפש, ויתנו את לבבם להבין במקרא הבנה נכונה מפי עצם הלשון שבו נכתבו, ולא מפי ההעתקות היונית והרומית, אשר החלו להטיל ספק בשלימות מלאכתן, ובכן באו להם לקרוא בשום שכל את ספרי ישראל ופירושיהם על המקרא. אך מדי בואם אל מקדש הספרות העברית למדו לדעת, כי יש תורה, וחכמה, מוסר ואהבת—אמת—וחסד בישראל, וסרה שנאתם וקנאתם, מעט מעט, ושבו להיות גם כן מליצי יושר על היהודים וספריהם.

31 § מן הראשונים אשר החלו לשקוד על ספרי ישראל היה החכם המופלא מופת דורו הגראף יאהנעס פיקוס מיראנדאלא, ותחלת למודו היתה חכמת הקבלה, ונפלאות ראינו כי היתה החכמה הזאת אשר ענגה ענן על פני התבונה בישראל, עזרה להפוך

לפלי אומנהו של יוצר בראשית, וכל דבוריה ספוריה ומצותיה דוגמא ומשל אל הציורים האלהיים המפלאים האלה, ובזאת בנו חומה בצורה על התורה ומגדל עז אל המצות המעשיות כנגד המתחכמים והמתפלספים וללשון הקדש נתנו גם קדושה יתירה קדושת כלי שרת לבורא שמים וארץ בבריאתו את עולמו. האמנם החכמה הזאת אשר מעוטה היתה טובה בראשיתה להחיות רוח חיי האומה ולהחזיק במעוזי תעודתה המיוחדת לה, התהפכה אחרי כן, בהפליגה לעבור גבולה, להכריע את הרוח המדעי בישראל, ולהחשיך גם מאור האמונה הטהורה באשר יתבאר בפרקים הבאים, הנה היתה גם היא בעוזרי ההשכלה החדשה אשר האירה את עיני חכמי הנוצרים באירופה, כמו שיראה הקורא בפרק הבא.

§ 29 וכשנבוא לחשבון מעשי חכמי ישראל בימי התקופה הזאת, לעלות מן הפרטים אל הכללים; נראה, א) כי בכל מפלגות חכמי ישראל לשיטותיהם המיוחדות השונות בטעמן וברוחן, עבדו שכם אחד עבודה תמה לפתח ולשדד שדה חכמת ישראל, לנור נירה ולזרעה זרע חכמה ודעת לתורה ולתושיה, להחיות רוח האומה ולהחזיקה בעתים, ולתת אחרית ותקומה אל תעודתה—שהיא—כמבואר—ההשכלה הדתית וכל זה על ידי הספרות העברית אשר רוממוה סלסלוה, וכללו שלימותה ויפיה. ב) כי בכל היות עיקר העסק הרוחני לחכמי ישראל בחכמת התורה, ותלמודה, הפליאו לעשות חיל בכל חכמה ומדע עד שהיה בכחם להשפיע לזולתם שפע רב להפיץ חכמה ודעת גם בקרב העמים אשר ישבו בתוכם. הם הם היו הרופאים והתוכנים בחצרות השרים והמלכים, הם הם היו מגדולי המורים לחכמת הרפואה, התכונה, הפלסופיא בבתי מדרשי החכמה, והם הורישו את חכמת היונים והערבים לעמי הנוצרים. בהעתקות ספרי הערבים ללשון רומית ועברית, כאשר כבר הודו קימו וקבלו כל דורשי העתים ספרי קורות המדעים; ובזמננו הרחיב לדבר בזה החכם האמעריקאני דזאן ווליאם דרעפער, בספרו קורות ההשכלה באירופה.

אמנם מלבד הפעלה הגדולה אשר עשו חכמי ישראל עם עמי הנוצרים בימי הבינים, היו גם במעוררי ההשכלה החדשה, ובראשי מסבי תחית המדעים (ווידער הערשטעללונג דער וויססענשאפטען) אשר קראה לאור רוח חדש, וחיים חדשים בנפשות עמי אירופא, — ועל ידי הספרות העברית אשר העירו את אהבתה בלב חכמי הנוצרים. ולהיות הדבר הזה פרק גדול ונכבד בספרי דברי הימים החדשים לעמי אירופא, וממנו נלמוד גם הרבה להבנת פתרון השאלה אשר אנחנו עסוקים בה, אמרנו לעמד עליו מעט, ולדבר בזה דברים אחדים.

בחכמת החשבון בשבעה שערים, ופירוש לספר שש כנפים לר' עמנואל . ר' יצחק בר מאיר חבר ספר על כוכבי שבים (הקאמעטים) ובמהלכי הכוכבים . הר"ר יוסף בר משה צרפתי חבר גם הוא ספר בחכמת החשבון . ונמצאו ספריהם בוואטיקאן ובבית העקד של רד"א . (צונץ צור ליטעראטור) .

ובשום לב אל תכונת מעשי חכמי ישראל בצרפת ואשכנז בכלל, נראה כי עבדו עבודת תעודת ישראל בלבב שלם; ותחת אשר אחיהם הספרדים בקשו להרחיב גבולות התורה על ידי מחקרי השכל האנושי, ולהגדיל כבוד האמונה ביגיע התבונה, התיחדו המה — הצרפתים והאשכנזים-להגדיל את התורה בחקר נתיבותיה, ולהאדיר כבוד האמונה באמונת—אומן, לא ידעו למוד אחר זולתה, ולא השתמשו להרחבת ספרותה בלשון אחרת, זולת לשון הקדש, האחוזה ודבוקה בתורת ישראל דביקת הגוף אל הנפש . ומאהבתם את הלשון הזאת הסכינו גם לדבר בה במצוא חפציהם לעסקי חול עוד במאה התשיעית לאלף החמישי, אף כי אם להבין את מקראי קדש להמון, מצאנו שהעתיקו אותם ללשון צרפת (ונמצאה העתקתם בכ"י בבאזעל . צונץ צור ליטעראטור) .

28 § על יד שתי השיטות הגדולות האלה, אשר הסתלסלו והתאוששו בקרב בית ישראל, המחקר הדתי והמדעי, מעבר מזה, והאמונה התמימה מעבר מזה, שתי השיטות המתנגדות זו לזו, אשר נקראו ובאו לתת, בעצם התנגדותן, תקומה ושארית אל ההשכלה הדתית בישראל, על יד שתי השיטות האלה התפשטה והתפתחה מעט מעט עוד שיטה שלישית קטנה בראשיתה וגדולה באחרית הימים.— היא שיטת חכמי הסודות או חכמת הקבלה, בין הספרדים והאשכנזים באחד: והנה אין פה המקום להעיר על מקור החכמה הזאת ומתצאותיה מימי קדם, וגלגולי הליכותיה עד ימי הדורות שאנחנו בהם, ולא ראינו, לפי נושא מאמרנו זה, כי אם לאמר כי גם הקבלה בשתי נתיבותיה, נתיב למודי הספירות והאצילות שהחזיקו בה הספרדים, אשר הרגילו במחקר המדעי, ונתיב הגימטריאות והרמזים—פרי מחשבות האשכנזים בעלי הפלפול התלמודי, עמדה לשטן אל החקירה הפלסופית וההשכלה המדעית. הכוונות אשר הכניסו פלסופי עמנו במשלי מעשי בראשית ומעשי מרכבה מיסודות הפלסופיא של אריסטאטעלעס ומפרשיו הערביים היו בעיני המקובלים כוונות דקות-וצנומות אין ראויות ונאותות לסודות היצירה ופליאות מעשי יוצר בראשית, והטעמים שנתנו החוקרים אל מצות התורה, טעמים קלושים ופשוטים בלתי ראוים ובלתי הגונים לפני השכל האלהי הנעלה, אשר על כן בציורם להם ציור אצילות והשתלשלות הבריאה ציור רוחני מאד נעלה בסתרי פליאות נשגבות מן העין השכלי, עשו גם את כל התורה כלה

הרב ר׳ יוסף מאורליינש (ארלעאנס) בן דורו של רבינו תם חבר גם הוא פירוש על התורה, מוזכר כמה פעמים בספר פענח רזי, הרב ר׳ יעקב מאורליינש נודע בשם רבינו תם מאורליינש חבר פירוש על התורה פירוש נכבד, ומובאים דבריו הרבה בס׳ מנחת יהודה, נהרג על קידוש השם בלאנדאן שנת תתק״ן 1190, רבינו משה ב״ר יעקב מקוצי (קאוציי) בעל ספר מצות גדול (הסמ״ג) חבר פשטים קצרים על התורה ומובאים בספר מנחת יהודה. הרב ר׳ חזקיה בר מנוח (בצרפת) חבר פירוש על התורה הנודע בשם חזקוני. ובו פניני פשטים יקרים מאד • (ערך 1260). הרב ר׳ יהודה בר אלעזר, חבר פירוש נכבד על התורה ידוע בשם מנחת יהודה (ערך 1313). הרב רבינו יעקב בר אשר בעל הטורים, עשה פירוש יקר על התורה בדרך הפשט, והולך בדרך הרמב״ן. ונדפס זה מקרוב בשם פירוש הטור על התורה. (1340) הרב ר׳ ליפמאן מילהויזען מפראג מחבר ספר הנצחון, חכם גדול ומעיין ישר חבר גם הוא פירוש על התורה. (1406)

27 § וגם בחכמת הדקדוק וביחוד בנוגע אל משפטי הנקוד והטעמים וכללי המסורה שידיעתם נחוצה להגהת הספרים עשו להם רבים מחכמי צרפת ואשכנז יד ושם. ומהם רבי משה הנקדן בעל כללי הדקדוק והטעמים הנדפסים אצל המסורה הגדולה. רבי משה בר יצחק הידוע בשם בן הנשיאה (מאינגלטירה) חבר ספר לשון למודים, וספר השוהם בפתרוני השרשים. ר׳ יוסף חזן מטריווש (טראייאש) חבר ספר ידידות בדקדוק. רבי נתנאל בר׳ משולם העתיק ספר הוריית הקורא מלשון ערבית אל לשון עברית בדיני התנועות והטעמים • ר׳ יוסף בר יוצדק חבר ספר בעל—הלשון; בדקדוק ובאור מלות הטעם ושרשים, מובא במנחת שי. רבי שמשון הנקדן בעל ספר השמשוני או חבור—הקונים בקי בספרי המדקדקים הספרדים ומשכיל גדול במשקלי השמות והפעלים (ערך 1294) צונץ צור ליטעראטור) • ר׳ יקותיאל בר יהודה הכהן הנודע בר״ת יהב״י הנקדן מפראג, חבר ספר עין הקורא ספר נכבד בנקוד מוזכר לשבח בפי גדולי המדקדקים (ערך 1250) רבינו מאיר בר ברוך מרוטענבורג רבו של הרא״ש חבר באורי המסורה נמצא בוואטיקאן. רבי מנחם מיוני (יאיגני) חבר ספר במסורה, אשר נקרא על שמו מנחם, מוזכר בכמה ספרים כ״י ובפי הר״ד זאב וואלף היידענהיים. הר״ר מנחם בר אליקום איש אשכנזי מעיר בינגען חבר ספר ערוך גרן כעין ספר הערוך על התלמוד. נמצא בבית העקד של ר׳ דוד אפענהיים.

ונמצאו מהם אשר חברו ספרים גם בחכמות הלמודיות ובתכונה ואם מעטים, מהם הנודעים לנו ר׳ מאיר שפירא, חבר ספר

חבר גם הוא באורים על המקרא (מובאים בתוספות על התורה ובס' מנחת יהודה) ומחברת ארוכה על מ ש פ ט י ה ט ע מ י ם בדרך שיר **) וחבר ספר ה ה כ ר ע ה להכריע ולפשר בין ר' מנחם בן סרוק ובן ר' דונש בן לברט בבאורי המלות ודקדוקו. (נמצא בבית העקד של ר' דוד אפפענהיים) והיה גם פייטן ומשורר נכבד והראב"ע חלק לו כבוד. (עומר השכחה קכ"ז) (ערך הקלב) הר"ר יוסף ב"ר שמעון קרא, מתלמידי רש"י חברו של הרשב"ם, חבר פירושים נחמדים על ספרים מכתבי הקדש, בדרך הפשט, ובטעמו של הרשב"ם. וכמו כן עשה תוספות והגהות על פירוש רש"י שעל התורה. (עיין נטעי נעמנים לגייגער) והיה מראשי המדברים בוכוחים עם חכמי הנוצרים בארץ צרפת. (ציון ח"ב). הרב ר' מ נ ח ם ב ר ש ל מ ה, חבר פירוש על התורה בשם ש כ ל ט ו ב [בשנת תת"צ 1130] נמצא באוצר הספרים של ר' דוד אפפענהיים — (עיין בכורי העתים הקצ"ב תולדות ר"ח הערה 29, כרם חמד זיין דף 69 רבינו י ו ס ף ב כ ו ר ש ו ר חבר גם הוא פירוש על התורה בדרך הפשט בעיון גדול ובסברא ישרה, דבריו מובאים בספר הגן ובפירושי הרד"ק. בשנת (תתק"ל 1170). רבינו א ל י ע ז ר ב ר נ ת ן (הראב"ן) במאגנצה חכם גדול ביושר העיון במדרשי חז"ל ובהבנת המקרא; בן דורו של הר"ת והרשב"ם. תמצאו מבאוריו על משלי בספרו צפנת פענח (הנודע בשם הראב"ן). מ ח ב ר פ י ר ו ש ל ס' ד ב ר י ה י מ י ם, המיוחס בטעות לרש"י. —והוא כפי העולה מחקירות הרב החכם ר' יוסף ווייסע בן דורו של רש"י ומאוחר לו בזמן איש אשכנזי, הרב ר' יצחק בר' א ש ר ה ל ו י (הריב"א) חבר פרושים על התורה בדרך הפשט, ונזכרים בספר מנחת יהודה, הרב ר' יצחק בר שמואל נכד רש"י בעל התוספת חבר גם הוא פירוש על התורה כנראה מספר מנחת יהודה (צונץ צור ליטעראטור).

שלא הורגלו בעומק פשוטו של מקרא וכו' וגם רבינו שלמה אבי אמי מאיר עיני גולה שפירש תורה נביאים וכתובים נתן לב לפרש פשוטו של מקרא, ואף אני שמואל בר' מאיר חתנו זצ"ל נתוכחתי עמו ולפניו והודה לי שאלו היה לו פנאי היה צריך לעשות פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום. ועיין מה שכתב בראש פרשה משפטים.

**) עיין בכרם חמד מחברת שביעית מכתב ב' להרשד"ל. מדף 35 עד 38. ומן הדוגמאות שהביא נראה כי היה רבינו, גם פייטן נכבד כאחד מגדולי הפייטנים הספרדים.

ב) הצרפתים והאשכנזים .

26 § לא כן עם היהודים הצרפתים והאשכנזים , חכמי צרפת , ועמהם חכמי אשכנז , מימות רבינו גרשום בר יהודה מאור הגולה עד רבינו אשר בר יחיאל (הרא"ש) אשר יצא מאשכנז הוא ובניו ונתישב בטולטילה בספרד , ועמו גלה כבוד התורה מאשכנז—היו נתונים במשך הזמן הארוך הזה [משנת ד' תש"פ (1020) עד ה' , ס' (1300)] נהונים אל מדרשי ההלכה והאגדה והפליאו להביא ידיעת התלמוד להבנה ולהלכה בדקדוק חברים ובפלפול התלמידים אל השלימות האפשרית, אך לעומת זה היו רחוקים מכל עיון פלסופי ומכל מחבר ולמוד מדעי , מאמינים בדרשות חז"ל ובמשלי האגדות כפשוטם , ומפרשים אותם על דרך פירושי ההלכה , ובתומתם ואמונתם הפשוטה החזיקו במעשי המצות בחרדת קדש , הם הם בעלי התוספות מבארי ההלכות והפוסקים אשר באוריהם, ופסקיהם נתקבלו בכל הפוצות ישראל תחשבו כעמוד התורה ויסודות ההוראה . וגם חכמי ספרד ופרובינצא גיאותו לאורם וקבלו תורה מפיהם אף כי גברו עליהם בחכמת הדת העיונית ובכל למודי המדעים , ויהיו חכמי צרפת ואשכנז לישועה לחכמי ספרד החרדים אל דבר האמונה , כנגד המתחזקים בחקירות הפלוסופיא ובמחקרי החכמה האנושית , ומצאה ידם לעצור בעם ולשבר על החקירה החפשית חוקם, ובכן החזיקה תעודת ישראל מעמד לא נמוטו פעמיה .

אולם בכל היותם תקועים בהלכה ובמדרשי האגדה , הועיל לגדולים . בחכמי צרפת ואשכנז שכלם הבריא והישר החפשי מחקירות זרות , לפרש את המקרא על פי פשוטה ולהבדיל בין הדרש ובין הפשט , ותחת אשר השפיקו הספרדים בילידי נכרים, והכניסו חקירות פלסופיות וכוונות רחוקות במקראי קדש , שקדו הצרפתים לפרשם כצורתם ברוח חכמת ישראל והאמונה התמימה , ובכן שמרו משמרת הקדש , ולא נתנו זר לבוא בתוכה , וגם בחכמת הדקדוק השכילו שכל טוב . לא הרחיבו גבולותיה ולא העמיקו בה , אך מרוב העסק במקרא והבקיאות בלשון המשנה והתלמוד, הצליחו למצוא פשר דברים רבים בהליכות הלשון , ולהשכיל אל אמתתם. הגדולים והמפורסמים שבהם הם : ר ב י נ ו ש ל מ ה ב ר י צ ח ק הידוע בשם רש"י · אשר פירש את כל המקרא ופירושו היה נר לרגלי המפרשים והמבארים שבאו אחריו עד היום, תכדיו המופלאים רבינו שמואל ב"ר מאיר (הרשב"ם) חבר פירוש על התורה, על חמש מגילות וספר איוב . והגדיל לעשות במחקרי הפשט יותר מאביו זקנו *) (ערך ד' תתק"ד) אחיו ר ב נ ו י ע ק ב הנודע בשם ר ב י נ ו ת ם ,

---

*) בפירושו על פסוק אלה תולדות יעקב (בראשית ל"ז ב') כתב : הראשונים מרוב חסידותם נתעסקו לנטות אחרי הדרשות שהן עיקר ומתוך

בס' מקנה אברהם) וספר מתנה אלהים בחכמת הדת, ושם באיטליא עוד בזמן מקדם (ערך 1470) הרב ר' יהודה מסיר ליאון אב"ד דק"ק מנטובה חבר ספרים נכבדים ומהם לבנת הספיר בחכמת הדקדוק נופת צופים בדרכי המליצה, מכלול יופי בחכמת ההגיון, עוד נמצאו ממנו כמה מאמרים שהעתיק מספרי אריסטאטעלעס (די ראססי).

25 § אלה המה קצות ראשי חכמי ישראל הספרדים, בספרד פרובינצה ואיטאליא אשר התרו התחזקו לשוב ולבנות בבנין הספרות העברית, אחרי אשר היתה עזובה ימים רבים מפני שלטון הלשון הערבית. ובבנותם את הבנין הגדול הזה כמו רמים, לא לדברי הלכה ופירושי התלמוד לבד הכינוהו, כי אם הרחיבו גבולותיו, האריכו פנותיו לכל דבר החקירה המדעית, וכל למודי החכמה תפארת המליצה ויופי השיר. והנה בשאתנו ראשי אלפי ישראל בפרק הזה לא זכרנו את מעשי גדולי ישראל בהלכה ולא את מפעלות הפייטנים בשירי תפלה ופיוט, כי מלבד אשר ירבה ויעלה מספרם למעלה ראש והם נודעים לכל תופשי התורה והעבודה, לא ראינו צרך בזכרונם ופרטי במאמרנו זה מפני נושאו המיוחד, ויספיק לנו להעיר בדרך כלל כי מאז שבו גדולי ההוראה והפירוש התלמודי בארצות הנזכרות להחזיק במעוזי לשון הקדש, תקעו לה יתד במקום נאמן, לבלי תמוט לארך ימים, ולשון העברית התלמודית שהשתמשו בה התפשטה התרחבה והשתלמה שלימות מסוימת מאד, אף החזיקה מעמדה ולא פנתה מקומה לפני כל לשון אחרת כי אם במקרה ולשעה, והספרות־ התלמודית הזאת הריתה את גדולי החכמים בישראל, רוח אמונה תמימה, רוח יראת אלהי ישראל, ותעמוד למעוז ולמשגב לבית ישראל, ולמחסה ולמסתור מזרם החקירה החפשית, הסעפים ביסודות האמונה והקלה במעשי המצות, אשר החלו להתפשט בקרב העם לרגלי הפלוסופיא היונית—הערבית אשר תפשה לבב רבים, וכן שלמים. הספרות התלמודית מלאה לבב שלומי אמוני ישראל מיתר הפליטה, כח ועז לעמוד כשומרים נאמנים על חומת ציון, היא חומת הדת, (ראש תעודת האומה ישראלית), — ולשמרה מכל פגע רע. עיינו במאזנים לבלתי תכריע כף מחקרי השכל האנושי ומאוי העולם הזה, את כף האמונה המורשה, וחיי עולם, ומצאו את לבבם להזהיר גם את העם מעת אל עת לבלי ירבו ללכת אחרי החקירה החפשית למרות עיני כבוד התורה, ולבלי יהרסו לפרוץ את חק ההשכלה המתאמת ומסכמת אל יסודות הדת, ובאו עליהם על המהרסים, בגזרות, תוכחות וקריאות למוסר אמונה. לשום משקל לרוח אהבתם את המדעים ומחקרי השכל האנושי, לבלי ירבו ענפי החקירה על שרשי האמונה ולא יעקרוה ממקום חיותה.

כי בצדק יכנהו החכם גראֶטץ „היינע העברי ביטי הבינים״ , ובכל זאת היה משלומי אמתי ישראל וחבר ספרים הרבה בפירושי המקרא וספר אבן בחן בחכמת הלשון ובקרת המקרא , ר׳ י צ ח ק ב ר ש ל מ ה בן ס ה ו ל א חבר ספר משל הקדמוני „להודיע כח לשון הקדש״ (יוחסין) ובו ה׳ שערים ובכל שער סדרים , אחד שואל ואחד משיב א) במהלל החכמה ב) מהתשובה ג) מהעצה בדעת ד) מהענוה ה) מהיראה , וכולו דברי יראה ולשון צח מאד (שפתי ישנים) .

24 § ובאביניון (אוויגניאן) עיר מלאה חכמים וסופרים מימי קדם , התעודדו אוהבי מליצת שירי קדש , והם ראשי הקהל קרואי עדה לערוך מערכת מלחמת שיר להגדיל אהבת מליצת לשון הקדש בלב החכמים המשוררים והעם . ובשנת רכ״ו העבירו קול לאמר : מטעם פרנסי ומנהיגי קהל קדש באוויניון יצ״ו אל אנשי מליצה ושיר לעשות שיר וזמרה כפי רצון המשורר על סדר הפרשיות וכו׳ והיה השיר אשר יסכימו עליו בעלי הבחינה להטוב והמובחר שבכלם יותן לוית פאר על ראש מחברו , ויהיו גבורי השיר אשר גברו באחיהם ועטרת תפארת על ראשם נתנו האחים ר׳ ש ל מ ה ור׳ מ ש ה ב נ י ר׳ א ב ר ה ם ק ר ק ש ו נ י — (כרמולי במאמרו חכמי ישראל הפרובינצאלים המגיד שנה חמשית נומר 27) . מן העיר הזאת יצא החכם ר׳ א ב ר ה ם פ ר י צ ו ל (פאריזאל) ובא לפיראראה ומצא חן בעיני הדוכוס החכם אירא קלים (עראלע דע עסטע) „והדוכוס והדוכסית ואחיו הרהיבוהו וצווהו לבוא לפני יקר תפארתם פעמים רבות לדבר ולהתוכח עם שני החכמים המפורסמים להם בזמן ובמקום הלז„ (מגן אברהם , עיין גראֶטץ ח׳ ט׳ דף 53) , שמה בפיראראה חבר „לבקשת ולאהבת גבירים ידידים חשובים „ספר אגרת א ו ר ח ו ת ע ו ל ם בחכמת גלילות הארץ , ובהקדמתו בשבח החכמה הזאת הוא אומר : צא ולמד כמה החכימה התורה האלהית והרחיבה נפשה במקומות הצריכים להגיד הגבולים והשוכנים בישובים בקוי הרוחות והרצעות בספר בראשית בהגדת כל תולדות העמים וגבולותיהם במושבותם לגויהם„ והשמיענו בדבריו המעטים האלה , איך הסכימו חכמי ישראל להביט על כל חכמה ומדע ממצפה האמונה , כאשר אמרנו בראש דברינו . הספר הזה נעתק על ידי החכם (הידע) ללשון רומית ונדפס עם ההעתקה פעמים הרבה , עוד חבר פריצול בספר בתשובות על טענות חכמי הנוצרים מ ג ן א ב ר ה ם. ופירושים על ספרים מכתבי הקדש , והעתיק כמה מאמרים מספרי אריסטאטעלעס , ועשה קצור מספר איזאגאגא של פורפיריוס . ובזמנו בא לאיטאליא ר׳ משה בן חביב מליסאבאן נמלט מפחד ומחמת המציק , ושם באיטאליא חבר את ספריו דרכי נעם בדרכי השיר ומיניהם ופרח שושן בחכמת הדקדוק (מובא

ה"ר אברהם בר שמואל זכות מכונה זאקוטאו, פרופיסור לחכמת האסטרונומיא בהאקאדעמיא בסארוגוזו, ובגלותו עם הגולה משפאניא בשנת רנ"ב בא לפורטוגאל, קבלו המלך עמנואל בכבוד ויעדהו להיות לו לאסטראנום וכראנאגראף בחצר המלכות, חבר ספר היוחסין הנודע, והוא הראשון אשר שם עין בקרת על סדר התנאים ויחוסיהם, עוד נמצאו ממנו ספרים בתכונה ובמולדות ותקופות ולוחות מהלכי השמש והירח. וספר בן ארבעים לבינה, באסטרולוגיא, וספר מתוק לנפש במהות הנפש כחותיה והשארותה, והוספות רבות על ספר הערוך (די ראססי). דון יצחק אברבנאל הנזכר לעיל חבר ספר ימות עולם שלשלת הדורות מאדם הראשון עד זמנו (נזכר בספר מעיני הישועה מעין ב' תמר ג') ובספרו ישועות משיחו מביא מאמר זכרון השמרות שהיו בישראל אחרי החורבן, שעשה וקבץ האפודי (עיין ב' פרק ב'), הר"ר שלמה בן ווירגא הרופא (מסביליא?) חבר ספר שבט יהודה, בזכרון הגזרות והשמדות שעברו על היהודים, הוכוחים שהיו לחכמי ישראל עם חכמי הנוצרים, ה"ר סעדיה בר מימון אבן דאנאן חבר מאמר על סדר הדורות דור דור ותכמיו מקבלי התורה עד זמנו רמ"ה, ונדפס בס' חמדה גנוזה.

§ 23 ומדי עבדם עבודה בשדה הכפרות לחכמת הדת והמדעים לא חדלו חכמי ישראל לשום עין גם על ערוגת הבשם להצמיח גם פרחי המליצה והשיר לכבוד הלשון ותפארתה לעדן את הרגש המוסרי ולהעיר את רגשת היופי והנשגב, מן המופלאים שבהם הנודעים בשם: ר' יוסף בן זבארא בזמן הרד"ק ובארצו פרובינצה, חבר ספר שעשועים במשל ומליצה. ר' יהודה אלחריזי, מעתיק פירוש המשניות להרמב"ם מסדר זרעים וספר מורה הנבוכים, חבר ספר התחכמוני הנודע, שכבר זכרנו ענינו וכוונתו בספרו להקים נצורי הספרות העבריות ולהשיב שבותה. ר' אברהם בר חסדאי בדור ההוא, העתיק כמה ספרים מערבית לעברית בתכונה וברפואה ובחכמת המוסר. העתיק ספר מאזני צדק לאלגזאל, וחבר ס' בן המלך והנזיר במליצת השיר: הר"ר ברכיה הנקדן בר נטרונאי, חבר ספרים שונים בחכמת הדת והמוסר, והיה הראשון אשר העשיר את הספרות העברית בספר משלים נודע בשם משלי שועלים, בלשון צחה ושפה ברורה. וכבר זכרנו את רבי קלונימוס בן קלונימוס וספרו אגרת בעלי חיים ספר מלא חכמה ומוסר במליצה ומשלים. ובזמנו היה המשורר הגדול המליץ הנפלא ר' עמנואל בר שלמה אישרומי, רעו וחברו של המשורר האיטאלקי המופלא דאנטי אלגיערי, נודע בספרו הנפלא מחברות עמנואל, בו הראה את רב עשר כח מליצתו ועז רוח הגיונו אף שלא על טהרת הקדש, עד

ללשון רומית ע"י כמה מחכמי הנוצרים (עיין די ראססי) ואחריהם זסמוכים להם ר' יוסף בן שם טוב מעריץ פלסופי גדול חבר כמה ספרים בחכמת הדת והמחקר ומהם ספר כבוד אלהים, במעלות חכמת הפלסופיא ובהתר למורה אף לדעת חז"ל, עין הקורא ספר פלסופי, דעת עליון, ופירוש על ספר המדות לאריסטו, ובנו החכם ר' שם טוב בן שם טוב, חבר פירוש על המורה הידוע בשם הפירוש לרש"ט. (בשנת רמ"ח) ובימיו הפלסוף ר' אברהם ביבאגו מחבר ספר דרך אמונה, פלסופיא דתית, וספר, זה ינחמנו, במחקר. התורני המעיין הפלסופי ר' אברהם שלום מחבר ספר נוה — שלום, חקירות ביסודות האמונה. — והרב החוקר המעיין הגדול ר' יצחק בר משה בן עראמה, הנודע בישראל בספרו עקידת יצחק דרשות עיוניות פלסופיות בדרך אמונה על התורה, ר' אליהו בר משה דילמדיגו מקאנדיא רופא ופלסוף, מורה הפלסופיא באקאדעמיע בפאדובה, חבר כמה ספרים בלשון רומית, ס' מניע ראשון (פרימום מארעאוס) מהות המציאות, אחדות השכל (עאוס אנום) ובספרות העברית נודע שמו בספרו בחינת הדת, חברו בשנת רנ"א. ונמצא ממנו ספר בחכמת התכונה. הרב הגדול בישראל דון יצחק אברבנאל, שר וגדול בחצרות המלכים בפארטוגאל וקאסטיליא, וקדש שם שמים לצאת בראש הגולים בגלות ספרד בשנת רנ"ב אחד מגדולי חכמי הדת בישראל חוקר וסופר מהיר וספריו ידועים לכל תופשי התורה.

§ 22 גם לספורי הקורות לבני ישראל ולעמים נמצאו סופרים גדולים מגדולי החכמים התורניים בישראל, ומהם הנודעים רבנו מנחם המאירי ב"ר שלמה מפרפינגאן, המכונה דון ווידאל שלמה בזמן הבדרשי, המפורסם בתבוריו הגדולים בהלכות על כל התלמוד חבר סדר תנאים ואמוראים ויחום הרבנים והחכמים וספריהם עד זמנו (ה' אלפים ס'), הרב ר' יצחק הישראלי בעל יספר יסוד עולם אשר זכרנו, יחד פרק מיוחד בספרו זה (פרק י"ח מאמר ד') לסדר ימות עולם וסדר מקבלי התורה, בזכרון חכמי ישראל עד דורו, הרב רבי משה ב"ר יצחק הרופא והפלסוף מריעטי (ריעטי) בדרוז של ר' יוסף אלבו, הקדיש קרואיו בספר מקדש מעט, כל חכמי ישראל, התנאים האמוראים הגאונים החכמים עד זמנו, בזכרון מפעלותיהם וחבוריהם בדרך מליצת השיר, ע"ד מליצת דאנטי האיטלקי בספרו (קאמעדיא דיווינא), ובצדק קראו הרב יש"ר, דאנטי העברי (בכורי העתים תקפ"ט).

בקאסטיליא, והלוחות האלה היו לעינים לכל דורש ותוכן ישים הרבה עד אשר הפליאו חכמי התכונה החדשה, לגלות חדשות, ונודעו בשם לוחות אלפונסו (1252), ובחצר המלך החכם הזה, רופא המלך ואיש סודו ר' יהודה בן משה הכהן מטולידה, העתיק על פי פקודתו ללשון לעז (לשון קאסטילית) הספר הנכבד שעשה אבו אל חסן מן הישמעאלים בענין האלף וכ"ב מכבים גדולים (יוחסין, גראטץ חלק 7. נאטע 6).

רבי עמנואל בר יעקב מטראסקונה (טאראסקאנע) גם הוא חכם מופלא בחכמת התכונה חבר ספר שש כנפים (ערך 1346) וספרו היה לעינים לחכמים הרבה, ועשו עליו פירושים, ונמצא פירוש עליו גם בלשון יונית (ערש ע. גרובער — יודישע ליטעראטור).

דון מאיר אלגואדעץ, רופא המלך דון הענריקו מקאסטיליא, ואיש סודו, והוא הרב הגדול על כל מדינת קאסטיליא, העתיק ספר המדות לאריסטאטעלעס ללשון הקדש (1405), וחבר ספר בחכמת הרפואה, (דע ראססי). ובימיו החכם המופלא דון פריפוט דוראן המכונה אפודי, מארגון, חבר ספר בחכמת הדקדוק ידוע בשם מעשה אפוד בשנת הקס"ג, ורבים מגדולי חכמי הנוצרים השתמשו והעתיקו ממאמריו כבוקסדארף, מארינו וכיוצא בהם, עוד חבר פירוש על המורה הידוע בשם אפודי, וספר חשב האפוד נכבד מאד בחכמת התכונה, ובדורו ר' יצחק אלחדב מקאסטיליא, חכם מפורסם בימיו חבר ספר אורח סלולה בתקופות ועבורות, מעשה חושב בחכמת המספר והחשבון.

§ 21 ומגדולי החכמים המופלאים בחכמת הדת בארצות ספרד, הרב ר' חסדאי בר אברהם קרשקאש, חכם תורני גדול מאד ומחריפי הפלסופים בעמנו, הוא היה הראשון אשר הביא במצרף את שטת הפלסופיא הַאריסטאטעלית ובפי שבארוה החכמים הפלסופים הערבים, אשר אחזו בה חכמי ישראל מימים רבים, וגלה חסרונותיה, בספרו הנכבד אור ה', וחכמתו הגדולה עמדה לו לתת לו מהלכים בחצר המלך דון יואן הראשון מארגון, ולהנחילו כבוד בין גדולי שועי הארץ וחכמיה, ספרו אור ה' השלים בשנת הק"ע (1410) ותלמידו הרב הגדול החוקר המופלא ר' יוסף אלבו מחבר ספר העקרים, בשנת (הקפ"ה), ונעתק העתקות שונות

ר' גרשון בר שלמה חתנו של רבינו נחמן מגירונדי (הרמב"ן). חבר ספר שער השמים, בספורי הטבע בתכונה ובפלוסופיא. ובנו החכם המופלא ר' לוי (רלב"ג) (המכונה לעאן דיבאנקאלאס באגנאלא) חבר פירוש רחב על המקרא, בדרך הפשט ובשום עין אל הלמודים והמוסרים היוצאים מספורי כתבי הקדש, הידועים בשם תועליות הרלב"ג. ספרים אחרים נכבדים מאד מהם ספר מלחמות ה', בחכמות הדת בחקירה פלסופית עמוקה מאד, השלימו בשנת ה' פ"ט (1329), ומלבד אלה חבר ספרים בחכמת התכונה פירושים על כמה מאמרים מספרי אריסטאטעלעס, ואווערראעס, וספר על חכמת החשבון (די גאססי) ערך (גרשוני) הבאנו וקודם לו מעט:

ר' יוסף בר אבא מארי אבן כספי (מארגענטירא) (נולד ערך 1280 ומת ערך 1340) חכם, פלסופי חבר ספרים הרבה בפירושי המקרא בחכמת הדת והלשון, ומהם, עמודי כסף ומשכיות כסף פירושים על מורה הנבוכים — צרור הכסף, ספר התגין בקצור, תרומת כסף קציר ספר המדות לאריסטאטעלעס, רתוקות כסף, בחכמת הלשון, שרשרות כסף בבאור השרשים, עוד חבר החכם הזה ספר (שולחן כסף ?) שהוא כפי דבריו „לבאר דרוש אחד והוא יתרון תורתנו ויתר ספרי המקרא מצד סדור הלשון וסדור חמכתב, רצוני הלשון העברי וסדר הכתיבה שבו על המעותק מלשוננו אל לשון אחרת, עד שיתבאר שמזה הצד יש יתרון גדול להבנת הענינים במליצות ההם על הבנת זולתנו מיתר האומות המעיינים באלו הספרים במועתק אל לשון אחרת„ ,עמודי כסף בתולדות הכספי דף 5).

ר' משה ב"ר יהושע נרבוני מחריפי פלסופי עמנו, (נולד ערך 1300 ומת ערך 1362) חבר פירוש על המורה, העתיק ספרו של אבוחמד אלגאזלי על אחדות ה' מערבית לעברית, ובאר מספר דיעות הפלסופים לאגלאזאלי, וספר חי בן יקטן לאבוביקר בן תויפיילי. —

§ 20 ומגדולי התוכנים בימי הדור ההוא, ר' יצחק בן יוסף הישראלי מתולידה, חבר לכבוד רבו הרא"ש ספר יסוד עולם בחכמת התכונה והעבור לכל סעיפיהן, בלשון צחה ופשוטה מאד וכוונתו בספרו כפי דבריו, לחנך את התלמיד ולהרגילו (פרק א' מאמר א') עוד חבר ספר שערי השמים בבאור מהלכי שבעה כוכבי לכת לפי דעת פטאלמיאוס בספרו אלמאגאסטי. — (מת 1312).

ר' יצחק בן סיד חבר לוחות התכונה למלך אלפונסו העשירי

אלבערטוס מאגנוס, טהאמאס די אקווינא ודומיהם, והעתיק מהם כמה מאמרים אל לשון הקדש, וכמו כן העתיק מספרי אריסטאטעלס וואוועראעס, וחבר באורים על המקרא — (על פרשיות שונות ובהן מעשה מרכבה דיחזקאל) ושערים חקירות על הנביאים, בן פורת על ספר יסודי התורה מן היד החזקה להרמב"ם (עיין צונץ אנאלעקטען 4 גייגערס צייטשריפט הנ"ל).

18 § ר' אברהם בר יצחק בדרשי מעיר (בעזיערש) מגדולי החכמים המשוררים ודורשי הלשון בימיו, הראשון אשר חבר ספר נכבד וגדול בבאורי שמות הנרדפים, נקרא בשם חותם תכנית (ה' אלפים מ"ם 1280.) ובנו החכם המופלא ר' ידעיה המליץ המפורסם בעל בחינת עולם, מחבר ספרים הרבה, מהם באור על פירוש הראב"ע על התורה, לשון זהב פירוש ס' תהלים. פירוש על האגדות, קצור מספר הקאנון הגדול לאביסענה (קאנון דעם אוויצענצע) בחכמת הרפואה, הוא עמד לישע למוד חכמת הפלסופיא והמחקר הטבעי, אשר אסר הרב ר' שלמה בן אדרת ואנשי סודו לאסור על בחורי ישראל על משך ששים שנה. — והפליא בהתנצלותו המפורסמת, להוכיח תועלתם, ולהסיר דבת עם אשר שתו על העוסקים בהם — (ה' ס"ה, 1305) ובן דורו, ראש מסבי המחלוקת:

ר' לוי ב"ר אברהם בן חיים, חכם גדול ומופלא בדורו, אשר נאחז במונטשפיליער וישב שם, חבר שיר גדול כולל כל החכמות קראו בשם קשר בתי הנפש והלחשים, וספר לוית חן ספר רחב כולל כל החכמות בדרך מדעי, וספר בתכונה.

19 § ר' שם טוב בן יוסף בן פלקיירה, הפלסוף המעולה, חבר ספרים הרבה בחכמת הדת, ערך (ה' מ"ם) ומהם אגרת בתי הנפש, הנהגת הגוף והנפש, ספר המעלות, בשלימות המדות והדיעות, אשר העתיקו פיקו מיראנדאלו ללשון רומית, ספר הדרש, על תנ"ך. ספר מורה המורה באורים, והגהות על המורה, אגרת הוכוח, בתועלת חכמת הפלסופיא והטבע, ובהוכחה שאין בהן דבר כנגד אמונת ישראלי ספר הנפש במהות הנפש וכחותיה, ספר ראשית חכמה על יסודות המוסר, דיעות הפלסופים בגדר החכמות והכרח ידיעת חכמת הפלסופיא.

בעל המחברות. והיה ר' יהודה זה חכם גדול מאד בפלסופיא בחר והעתיק וחבר וקבל מאלבירטו מאגניו כי בקי היה בלשון נוצרי והיה רבו של מלך לובירטו (נ"ל רוביירטו), וספרו לי שקרא עמו ארבעה ועשרים כלו בלשון הקדש.

קמחי, (ערך 1160) חבר פרושים על התורה, הנביאים, על ספר משלי שיר השירים וקהלת, ספרים מופלאים מאד. ספר הזכרון בחכמת הדקדוק, ושקל הקדש, משלי מוסר בחרוזים, מלבד ספרים אחרים בחכמת הדת ובתשובות לחכמי הנוצרים (עיין דע ראססי). רמשה בנו, חבר פירוש על ס' משלי ואיוב ע"ד הפשט והדקדוק, ספר מהלך שבילי הדעת בחכמת הדקדוק, ודוד הגדיל בפירושיו ובספריו בחכמת הדקדוק והשרשים שאמרו עליו המושלים אם אין קמח אין תורה, פירש את כל המקרא, וחבר ספר המכלול בדקדוק, וספר השרשים — מלבד קונטרס מעשה בראשית ומעשה מרכבה ע"ד כוונת הרמב"ם ובאור רמזיו. בחכמת הדת היה הרמב"ם אור לנתיבתו, וברב עז וכח יצא ללחום מלחמתו כנגד החכמים אשר אמרו להטיל דופי בספריו ולשים עליהם אשם מינות, וכמו כן חבר כפרים בתשובות לחכמי הנוצרים, שלשת החכמים המופלאים האלה האב ושני בניו, הועילו הרבה אל ההשכלה הדתית בספריהם המופלאים, כי סללו מסלה ישרה בהבנת המקרא על פי פשוטה, והאירו עיני החכמים לדעת ענין דרשות חז"ל הרחוקים מן הפשט, כי לא נאמרו כי אם בדרך רמז ואסמכתא, וספריהם היו לעינים ימים הרבה לא לבד לחכמי ישראל כי אם גם לחכמי הנוצרים אשר החלו ללמוד ולהבין את כתבי הקדש מפרושי חכמי ישראל, וכמו שיבוא עוד בהמשך המאמר הזה, וכמו גם היטיבו את סגנון הלשון הבאורי והרחיבו גבולותיו.

§ 17 קלונימוס בן קלונימוס, בן מאיר (נולד ערך 1287) חכם מופלא, אשר קראו המלך ראבערט מאנזוא (ראבערט פאן אנזויא) מלך נעאפאל לעמוד לפניו להתעסק עמו בדברי חכמה ולהעתיק לו מספרי חכמי הערב — ללשון רומית. ונמצאו ממנו ספרים מספרים הרבה ברפואה, בפלסופיא, במדידה ובטבע, בכ"י בביבליותיקים הגדולים. (עיין צונץ אנאלעקטען 3. גייגערס וויססענשאפטליכע צייטשריפט 2. באנד 1832) ובדפוס ספר אבן בחן. במוסר וספר אגרת בעלי חיים (העתקה מלשון ערב) ולא האריך ימים הרבה ומת קודם שנת 1337. ורע המלך החכם הזה ומורו, הרב יהודה בר' משה רומאני (לעאני ראמאני) חכם גדול בפלסופיא *) אשר עיין בפלסופיא הסאלאכמיקית של חכמי הנוצרים המפורסמים

---

*) ר' משה די ריאטי בספרו מקדש מעט (דף ק"פ ע"ב) אמר:
יהודה גור אריה הוא הנקרא ליאוני מסיר דניאל אחיו בני של ר' עמנואל

וספר יקוו המים על בריאת חמים ומעשה בראשית. (נולד תתק"ך 1160 — ומת תתק"ץ 1230). ובנו ר' משה חבר פירוש על שיר השירים, והעתיק ספרים הרבה מערבית לעברית, מהם ספר המצות לרמב"ם ובאור מלות הגיון להרמב"ם: ספרי איקלידעס, האפאריסמען של היפפאקראטעס לוחות התכונה לאלפערגאני, ומאמרים הרבה מספרי אריסטאטלס ואווראעסי (אבן רש"ד) וחתן ר' שמואל אבן תבון ר' יעקב בר אבא מארי אנטולי חכם מופלא בדורו אשר קראהו הקיסר פרידריך השני מבית האהענשטויפען לעיר נעאפאל, להתעסק ביחד, עם החכם הגדול המפואר לנוצרים (מיכאעל שקאטוס) בהעתקת ספרי חכמי ערב ללשון רומית ועברית *) ומצא חן בעיני הקיסר החכם הזה, לשאת ולתת עמו בדברי חכמה ובהבנת המקרא (עיין הכרמל שנת ששית דף 246). החכם המופלא הזה חבר ספר מלמד התלמידים דרשות על התורה בדרך חקירת הרמב"ם ז"ל; וספר רוח חן השקפה כוללת על חכמת הטבע, והעתיק ספרים הרבה מספרי אבן רשד בפירושיו על אריסטאטעלעס וספרי אבונאצר, ועל האיזאגאגע של פארפירויס (ערך שנת 1232.) וספר האלמאגיסטי לפטאלמעאוס, ויסודי חכמת התכונה של אלפראגאני (דע ראססי).

ובחצר הקיסר החכם הזה בנעאפעל היה גם החכם המופלא ר' יהודה בר שלמה הכהן אבן מתקא מתולידה תלמיד הרב ר' מאיר אבולעפיא. וקנה את לבב הקיסר לאהבה, לשאת ולתת עמו, ולהריץ מכתבים עמו בדברי חכמה ומדע—ועודו רך וצעיר לימים **) חבר ספר מדרש החכמה, במחקרי המדעים (בשנת האלפים ושבע 1247). וספר משפטי הכוכבים באסטרולאגיא.

16 § המדקדקים והמבארים הגדולים בני קמחי: ר' יוסף קמחי ושני בניו ר' דוד ור' משה קמחי, מרבותא. ר' יוסף

---

*) בסוף העתקתו לספר אחד מספרי אריסטאטעלעס הוא אומר: אני יעקב בר אבא מארי בר שמשון בר אנטולי ברוך ה' אשר לא הסיר תפלתי וחסדו מאתו והחליף את כחי להשלים באחד שני בשנת תתקצ"ב בעיר נפולי בעזרת העוזר אשר נתן בלב אדונינו הקיסר (איספעראטאר) פרידריקו אוהב החכמה ודורשיה לזון אותי ולכלכל אותי לשבעה (גראטץ געשיכטע דער יודען חלק שביעי דף 103).

**) בסוף ספרו מדרש החכמה הוא אומר: וכשאלו הדברים לפני הקיסר במוח מאד בתשובותי ועוד היו ביניש שאלות רבות ותשובות — (אוצר נחמד ח"ב דף 234.)

ג) חכמת התורה והמדעים בישראל מן המאה העשירית לאלף החמישי עד סוף המאה השלישית לאלף הששי.

א) הספרדים

§ 14. בפרק הקודם אמרנו כי הלמוד המיוחד לבני ישראל סלל לפניהם מסלות מיוחדות בהליכות חיי העולם וחיי הרוח, וכשנבוא לבאר ההצעה הזאת נפרשת דרכיה נראה, כי העולם המיוחד אשר בנה לו הלמוד הדתי ויקף על בני ישראל, לא היה חתום חותם צר לבלי יעלו ויבואו בו קרני אור מעולם חיי המדע של העמים אשר ישבו היהודים בתוכם, כי אם פתוח לרוחה לקבל כל קוי אור דעת וכל שביבי חכמה, מכל עבר ופינה, ולהביאם, אחרי הצרוף במצרף הדת, אל תוך היכל מדעם. וביותר מאז הופיע לישראל שמש רבינו משה המימוני אשר כלל את כל התורה, והחכמה; ובבנותו מגדול עז לתורת ההלכה ירה אבן הראשה אל החקירה המדעית ולמודי החכמות האנושיות, לפאר מקום מקדש האמונה ולהעלות נרה. מני אז קמו והתעודדו חכמי ישראל בספרד ופרובינצה לעבוד עבודה בכרם חכמת הדת והמדעים, ובכחם כי גדול הפליאו להרחיב גבולות הנושאים האלה בקרב ישראל ובלשון הקדש, אשר התנערה ולבשה עז בעמלם, ולהביא גם ברכה אל השכלת עמי הנוצרים; בהעתיקם את ספרי חכמי יון (אשר היו מעתקים ללשון עברית) וספרי חכמי הערב אל לשון רומית, לשון המדעים בימים ההם. —

§ 15. ראשונה יסעו בני בית אבן תבון: ר' יהודה בר' שאול אבן תבון מגראנדא אשר נתישב בפרובינצא, בן דורו של הרמב"ם רופא מומחה לרבים מגדולי השרים והרוזנים, העתיק את ספר הכוזרי לרבינו יהודה הלוי, ספר חובת הלבבות לרבינו בחיי, ס' אמונות ודיעות לרבינו סעדיה גאון וספר הרקמה בחכמת הדקדוק לר' יונה אבן גאנח. — (משנת תתקכ"ז 1167 עד שנת תתקמ"ו 1186) ובנו ר' שמואל אבן תבון העתיק ספר המורה להרמב"ם בחיי הרמב"ם, אגרת תחית המתים, ושמונה פרקים לאבות ופירוש אבות. וספר דעות הפלוסופים, לאלפאראבי, ועל אותות השמים לאריסטוטלוס, גם חבר פירוש על ספר קהלת בדרך החקירה

יעמוד המתורגמן ויקרא העתקתו בלשון יונית, וזקני הקהלה תופשי התורה עמדו כנגדם ולא רצו לתת מהלכים להעתקה בקדש, ובהתעצם שני הצדדים במחלוקתם, הביאו אוהבי החדשות את הדבר הזה למשפט הקיסר יוסטיניאן, והקיסר הוא חכה את הטוענים בדבריהם ויצו למשפט, כי אסור לכל קהלות ישראל להשתמש בהעתקותיהם המורגלות אצלם (והם ההעתקות או התרגומים המיוסדים על פירושי חכמי ישראל), וכחובים ועומדים להרגם את הקריאה בשבתות בבתי הכנסיות בתרגום היוני של השבעים (סעפטואגינטא) או תרגום אקוילה, ובמקומות שלשון רומית מדוברת שם, יתרגמו בתרגום הרומי הנעשה מהעתקת השבעים, וכל זה מפני שההעתקות האלה מסכימות ליסודות האמונה הנוצרית, והיהודים כאשר ישמעו את ההעתקות האלה וידגילו בהן ישובו ויכנסו בברית הדת הנוצרית. ובהיות המחשבה הזאת לנגד עיניו פקד בכל עז על כל פקידי הממשלה בכל מקומות מושבות היהודים להשגיח על זה בהשגחה יתרה (הפקודה הזאת נתנה ביום 13 יאנואר שנת 553 לס"ה) *) והנה לא כפרו לנו דברי הימים תולדות הפקודה הזאת אך כפי הנראה, נפקחו עיני אוהבי החדשות מבקשי ההעתקה היונית לראות, כי רעה נגד פניהם, המה חשבו לטובה, ומחשבתם נהפכה לרועץ בידי הקיסר יוסטיניאן. ונסונו אחור ממשאלותיהם ונשתקע הדבר.

העולה מדברינו בשני הפרקים האלה הוא. א) כי יסוד תלמוד ישראל מאז ותכלית התנוך היה תלמוד הדתי ובו נתחייבו בני ישראל בכלל ובפרט. ב) הלמוד הדתי אשר היה סגולה לבני ישראל לא התיחד ללמודי הדת בלבד, כי אם ממעם חכמת הדת עצמה, כלל גם למודי המדעים אשר היו יקרים ונכבדים בעיני חכמי ישראל כן בבחינת עצמם וכן בבחינת היותם עוזרים להבנת חכמת התורה. ג) כי הלמוד הדתי נקשר ונאחז בלמוד הלשון שבה נכתבו הספרים נושאי הלמוד הדתי הזה, (מקראי קדש בלשון הקדש) ד) שהתרגומים וההעתקות מכתבי הקדש ללשונות אחרות אין בכחם למלאות מקום לשון הקדש, ולא נעשו מתחלה כי אם כעוזרים ואמצעיים להבנת כתבי הקדש להמון אשר הרגילו מנעוריהם לדבר בלשון הארץ אשר ישבו בה. נשובה איפוא ונתבונן אל קורות ההשכלה הדתית והמדעית בישראל ונראה עד כמה היתה הלשון העברית בעוזריה, ומה מעשיה להועלת הרחבת חכמת הדת והמדעים בישראל ובאדם.

---

*) עיין גראעץ געשיכטע דער יודען 5 באנד, ווינע 27 ,28 נאטע 7 זייטע 485—487.

בר אבא מצא רמז להתר זה בתורה יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם ,] יפיפיתו של יפת (הוא לשון יון היפה משל כל בני יפת) יהא באהלי שם (שם ט' ע"ב) , ובברייתא מצאנו עוד מחלוקת בזה , דתניא היו כתובין תרגום ובכל לשון מצילין אותן מפני הדליקה (בשבת) רבי יוסי אומר אין מצילין אותן מפני הדליקה , א"ר יוסי מעשה באבא חלפתא שהלך אצל רבן גמליאל ברבי לטבריא ומצאו שהיה יושב על שולחנו של יוחנן הנזוף (רבי יוחנן בן נזוף) ובידו ספר איוב תרגום והוא קורא בו אמר לו זכור אני ברבן גמליאל אבי אביך שהיה עומד ע"ג מעלה בהר הבית והביאו לפניו ספר איוב תרגום ואמר לבנאי שקעהו תחת הנדבך אף הוא צוה עליו וגנזו . (שבת קט"ו ע"א) . שמענו מזה כי היו חכמינו חלוקים בדבר אם יש להתיר הקריאה והשמוש בהעתקת המקרא ללשונות אחרות . ואינם מסכימים כי אם בהעתקה ללשון יונית , וגם בה היה מדעת ר' יהודה שלא התירו אלא בספר התורה , ומשום מעשה דתלמי המלך — שכבר נעשה מעשה ובהסכם גדולי חכמי ישראל . וגם בתרגום הארמי , שכבר נתפשטה לשון הארמית בקרב רוב ישראל , וקנתה לה מקום על יד הלשון הקדושה , הקפיד רבן גמליאל על תרגום ספר איוב וצוה לגנזו . והמשכיל המתבונן יבין כי המקפידים האוסרים , לא על הלשון האחרת בעצמה הקפידו ולא מפני שהיתה עינם צרה בה , אמרו להצר צעדיה בקרב ישראל , כי אם מפני המעתיקים שלא היו כדאים בעיניהם לסמוך עליהם בהעתקתם , ובפרט מעת שהחזיקו הנוצרים בההעתקה היונית ושנו בה במקומות הרבה , לפי ראות עיניהם להעמיד יסודות אמונתם , וכמו כן העתיקו את ספרי המקרא ללשונות אחרות , ארמית , סורית , גפתית וכדומה , ועשו בהעתקתם כרצונם · מאז נפלה אימת ההעתקות על חכמי ישראל ובקשו תחבולות להנצל מהם , ואסרו מה שאסרו , ולא גלו טעם האסור מפורש , מפני היראה . ולזאת במקומות שלא ראו צד חשש לטעות ולקלקול התירו השמוש בלשונות אחרות בקדש פנימה ואמרו אלו נאמרין בכל לשון פרשת סוטה ודוי מעשר קריאת · שמע ותפלה וברכת המזון וכו' (סוטה ל"ב ע"א) ובירושלמי דסוטה אמרו רבי לוי בר חייתא על לקסרין שמע לון דהוו קרו שמע אלונסטין (בלשון יונית) בעי לעכבינון שמע רבי יוסי איקפד אמר מי שאינו יודע לקרותה אשורית לא יקרא אלא קורא אותה בכל לשון שהוא יודע ויוצא ידי חובתו (פרק ז' א') .

12 § וממה שיראו חכמי המשנה בימיהם , בא ויאתה בימי הגאונים הראשונים , בארצות רומא המזרחית , ממלכת ביצאנץ . באחת מערי הממלכה הזאת חלק לב קהלת ישראל על דבר העתקת המקרא ושמושה בקדש , רבים אמרו כי לעת קריאת התורה והנביאים בצבור

מימות ר' משה הדרשן, רבינו גרשום מאור הגולה עד רבינו ר' שלמה (רש"י) ותלמידיו בעלי התוספות, השתמשו כלם בלשון הקדש בלולה בלשון ארמית — תלמודית, ומרוב התעסקם בה הפליאו להעיר במנגנון הדבור הפשוט והצעת הלשון הלמודית יתר הרבה מאד מאחיהם חכמי ספרד, ובהמשך הזמן היו לעינים לחכמי פרובינצא, שפאניא ופורטוגאל לכתוב ספריהם בלשון עברית תלמודית פשוטה ובריאה, והיא נשמעת להם לענות את כל הגיוניהם וחדושיהם. המופלאים שבהם: רבינו שלמה בר יצחק רבינו שמואל בר' מאיר (הרשב"ם) רבינו יעקב בר מאיר (רבינו תם) ר' יוסף קרא, רבינו זרחיה בעל המאורות, הרד"ק, הרמב"ן, הרשב"א, ר' אברהם הבדרשי, ובנו המליץ הנפלא ר' ידעיה וכיוצא בהם, עמודי חכמת ישראל. וכשנרצה לדעת מפני מה לא השתמשו חכמי ישראל בארצות הנוצרים בלשונות מקומות מושבותיהם לדברי תורה וחכמה, כאחיהם בארצות ערב, נמצא בזה סבות שונות, וכאשר כבר העיר הגאון ר' שלמה ליב ראפופארט במכתבו לספר הפרחון הנזכר למעלה, ולפי השקפתנו הלא הנה צפונות במעמד השכלת העמים האלה, שלימות לשונותיהם, ומנהגיהם את היהודים אשר היו כבושים תחת ידיהם, הערבים בימי הבינים היו אוהבי חכמה ומדע, והיטיבו ליהודים אי לזאת התקרבו אז גם היהודים אליהם וחמדו לשונם, התרועעו את סופריהם הגדולים וניאותו לאורם, ולהיות גם לשון ערבית קרובה ללשון עברית, החזיקו בה והביאוה אל חדרי תורתם ומדעם, לא כן שאר עמי איירפא בימים ההם, לשונותיהם היו עוד גסות ובלתי מוכשרות לדברי מחקר ועיון. והם גם הם הרעו ליהודים מאד והדיחו עליהם כל יד עמל ותלאה, וכאשר לא מצאו היהודים קורת רוח במדות העמים האלה, היהודים בם, לא היתה כל סבה מוצאת להם, ליהודים להשתמש בלשונות העמים האלה, לדברי תורה וחכמה.

§ 11 מן האמור עד כה ראינו כי ידעו חכמי ישראל, בכל זמן ובכל מקום את הטוב והמועיל לכלל העם בקרבת לשונות אחרות, להבנת המקרא ולהרחבת המחקר בחכמת הדת, והשכילו לקרב או לרחק לפי העת והמקום, והכל במדה משוערת שלא יתהפך המועיל בזמן ידוע, לאין—בו—תועלת או גם לרע ומזיק בזמן אחר. וממעמד ההשקפה הזאת נבין לדעת פשר דבר בדיעות שונות אשר באו לחכמי המשנה והתלמוד, בשמוש לשונות אחרות לתורה ולתפלה. במשנה שנינו: אין בין ספרים לתפילין ומזוזות אלא שהספרים נכתבים בכל לשון, תפילין ומזוזות אינן נכתבות אלא אשורית, רבן שמעון בן גמליאל אומר אף בספרים לא התירו אלא שיכתבו יונית (מגלה ח' ע"ב)— ובברייתא. תניא אמר רבי יהודה אף כשהתירו רבותינו יונית לא התירו אלא בספר תורה ומשום מעשה דתלמי המלך (שם ט' ע"א) ורבי חייא

מאוריו למזרח מן המערב והשבותי אל שפתנו הפנינה הפנימה החודרת, שפת ידיעת מליצת החיצונה הקיצונה במחברת, והעתקתי מלשון קדר הקודרת אל לשון הזהב והאדרת כי קנאתי לאלה הפירושים אשר ילדה התורה ולהם משפט הבכורה, ויולדו על ברכי הגר שפחת שרה, ותהי שרה עקרה, ותמהתי ואמרתי איך קדש וחול יחד נחבר וימשך, ואיזה דרך ישכון אור וחשך, אבל כוונת החכם היתה לתת לפתאים ערמה, ולא חברו כי אם לאשר לא ידעו לשון הקדש כי אם הגרית, ולשונם חצי מדבר אשדודית, ואינם מכירים לדבר יהודית, ועל כן התאמצתי, ועז התאזרתי, והסירותי מאמר קדוש מלשונות זרים ויצא למלוך מבית האסורים. וכו׳. ובהקדמתו לספרו התחכמוני הוא אומר: אני ישן ולבי ער, ובים אש התשוקה סוער ובוער, ויעידני משנת סכלי, שכלי, ויורני ויאמר לי, אתה בן אדם מה לך נרדם, פקח עיני רעיוניך, והצביא גדודי הגיוניך, וחלוצי לשונך, ואתה תאזור מתניך ולבש קנאות, לאלהי הצבאות, וללשון הקדש אשר היא לשון הנבואות, היורדת פלאות, וחדש כנשר נעוריה, ורפא שבריה וכו׳ כי אהיה עמך וזרועי תאמצך בין בני עמך, וראה כל העם אשר אתה בקרבו, את מעשה ה׳ כי נורא הוא אשר אני עושה עמך, וכו׳, ועל כן התעוררתי ועז התאזרתי להשיב עקרת הבית אם הבנים שמחה ולתור לה מנוחה ולשאוב ממקורה המרוה צמאים כי מימיו מן הקדש המה יוצאים וכו׳.

וכמה ברכות ותודות אנחנו מחויבים אל החכמים המעתיקים האלה, כי לולא הם שעמדו לנו לקנא קנאת השפה הקדושה, כי עתה אבדנו כל חמדת הספרים הנפלאים אשר נכתבו בלשון ערבית בתחלה, כי כבר נשכחה השפה הזאת נגוזה ועברה מעולם הספרות זה מימים רבים ובני ישראל יושבי ארצות מארצות שונות לא שמעו גם שמעה, ואיזה דרך היה מופיע לנו אור חכמת החכמים המופלאים האלה? וספר האמונות והדיעות, הכוזרי, חובות הלבבות, מורה הנבוכים פירוש המשנה להרמב״ם ודומיהם אשר האירו עיני כל ישראל היו נשארים טמונים בחשך? וכמה ספרים יקרים ומועילים כתובים ערבית, מונחים עד היום בקרן אפלה, ומי יודע מתי יראו אור?.

§ 10 ואל מה ששבו חכמי ישראל יושבי ארצות הערביים לפנים, באחרית הימים, עמדו היהודים הצרפתים הפרובינצים, האשכנזיים והאיטאלקים מאז, ולא סרו ולא זזו ממנה, גם המה בלא ספק סגלו להם לשונות העמים אשר התגוררו בקרבם, לדבר בהם בעסקי חול, אך לא הביאו את הלשונות האלה פנימה להיכל חכמת ישראל, ולא כתבו בהם חבוריהם, ומראשית הסופרים בארצות האלה הנודעים בשם

כתבו ספריהם בנושאי הלכות פסוקות והדומה להם שאינם דורשים משא ומתן הגיוני, בלשון הקדש או בלשון תלמודית ומהם, רבינו בחיי חבר ספרו בחובות הלבבות בלשון ערבית, ותפלות ותוכחות בלשון הקדש הראב"ד הלוי חבר ספר אמונה רמה בערבית, וספר הקבלה בלשון הקדש, רבינו יהודה הלוי את ספרו הכוזרי חבר בלשון ערבית, ושיריו פיוטיו ואגרותיו בלשון הקדש. ורבינו משה המיימוני, חבר ספריו בחקירה ובפירושים (מורה הנבוכים פירושי המשניות) בלשון ערבית, וספרו יד החזקה בלשון הקדש, (עיין מכתב הגאון ר' שלמה ליב ראפאפורט לספר הפרחון) וגם רבינו סעדיה גאון אשר התחיל לכתוב ספרים בעניני חכמת ישראל בלשון ערבית, חבר תפלות ובקשות בלשון הקדש צחה, וכפי שנודע ונתגלה בימינו חבר ספר הגלוי ועוד ספרים אחרים על טהרת הלשון בתבנית ובתבונת לשון המקרא, וכמו כן ספרים לתועלת מעשי התרוזים והפיוטים בלה"ק, ובהקדמתו לספרו הגלוי ראינוהו כמצטער כי פשטה לשון ערבית ביותר מדאי בקרב ישראל ואומר שחבר את ספרו זה „להעיר את העם לתלמוד מליצת לשון עבר כי ראיתי ושמעתי כי גברה אהבת לשון ערבית ואלנבטיה בקרבם ומליצתה" (עיין במאמרנו לתולדות רבינו סעדיה גאון הכרמל החדשי חוברת שניה).

§ 9 אולם מאז אספה לשון הערבית נגהה בארצות ספרד אחרי אשר נשבר עז הערבים, לפני שארית הגאטהים אשר נשארו בארץ ושבו והתחזקו בהמשך הזמן לגרש את הערבים מארץ מולדתם, נשכחה מעט מעט גם לשון הערבית מפי חכמי ישראל, ומאז חדלו חכמי ישראל יושבי הארצות האלה לחבוק חק נכריה ולא אצו לכתוב ספריהם בחכמת הדת בלשון אחרת, כי אם שבו להתחזק בלשון הקדש ונתנו את נפשם להשלימה ולעשותה ראויה מזומנת ומוכשרת לכל דברי הוית המשא והמתן בהלכה ולכל מחקרי עיוני והגיוני, — וביחוד מאז קמו חכמי פרובינצה — ארץ הנוצרים מאז — להעתיק לאחיהם אשר לא ידעו לשון הערבית, את הספרים הנכבדים אשר חברו חכמי ישראל בני ארצות הערביים בלשון ערבית, אל לשון עברית, וחכמתם עמדה להם לצור צורה חדשה אל הלשון הקדומה, ולגלות בה כחות נעלמים להשמיע כל הגיון ורעיון, מני אז החרו החזיקו כל חכמי ישראל בשפת אבותיהם, וכתבו בה ספריהם בכל הנושאים הלמודים, והצליחו, והמופלאים שבהם לבשו גם רוח קנאה לקנא קנאת לשון הקדש, ומצאו את לבבם לתת לה גם יתר שאת על הלשון הערבית אשר היתה לה שלטון בישראל ימים רבים, כמו שנראה מדברי ר' יהודה אל חריזי בהקדמתו להעתקתו של פירוש המשנה להרמב"ם מסדר זרעים, הלא כה דבריו, „והעתקתי פירוש זה הרב ללשון הקדש מלשון ערב, והפכתי

ערטרויממע רעליגיאנסוועזען י ע נ ע ר פערגעהען , זיינע אנהאנגער פערשווינדען אוים דעם יודענטהום אונד עס ליעסס נור עטוואס אין דען פ א ל א ש ע ן שפורען צוריק ."

§ 8 ואם נוסיף ללכת הלאה בשדה קורות ישראל נשוב נפגוש שנית מחזה שפת נכר על אדמת ספרות ישראל והיא השפה הערבית. הערבאים גברו בארץ ועמם החלו גם המדעים וחקרי השכל לשאת ראש, הכאליפים הגדולים אשר תפשו מלוכה בארצות גדולות ורחבות אשר ירשו גבוריהם בחרבם ובקשתם, היו אוהבי חכמה ומדע, מחזיקי החכמים ותומכיהם, וגם היהודים מצאו מנוחה בצלם והרוחה בסתר כנפיהם, ובימים לא כבירים נמשכו אחריהם וילמדו לדעת את לשונם לשון ערבית, ותהי להם ללשון מדוברת, עד אשר ראה רבינו סעדיה גאון במאה השביעית לאלף החמישי (כשלש מאות שנה אחרי התפשטו הערבים בארצות המזרח) להרגם את התורה ורוב כתבי הקדש ללשון ערבית ולכתוב את ספריו ופירושיו בלשון הזאת, וכן נהגו אחריו גדולי חכמי ישראל בבבל ובספרד במשך כמה מאות שנה. אכן גם הסופרים האלה לא למען תת מהלכים לשפת ערבית בקרב ישראל ולא למען מצוא חן בעיני העם המושל עליהם עשו זאת, כי אם מפני שהיו לה כבר מהלכים בעם ומפני היותה גם לשון רחבה ומשוכללה, ונוחה להשתמש בה למשא ומתן של חקירות ודרישות שונות, וכמו שאמר הרב ר' יהודה אבן תבון ראש המעתיקים, „ואחריהם היו רוב הגאונים בגלות מלכות ישמעאל בבבל ובארץ ישראל ובפרס ומדברים בלשון ערבי וכל קהלות ישראל אשר היו במקומות ההם מדברים בלשון ההיא, פירושו רוב מה שפרשו מספרי המקרא וסדרי המשנה והתלמוד בלשון ערבית, וגם ברוב חבוריהם אשר חברו ותשובות השאלות הנשאלות מהם עשו כן מפני שכל העם היו מבינים בלשון ההיא, ועוד כי היא לשון רחבה וממולאה בכל ענין וכפי כל הצרך לכל מדבר ומחבר, והמליצה בה מיושרת ומבוארת ומגעת להכלית כל ענין יותר ממה שיתכן בלשון העברית מפני שלשון העברית אין ממנה נמצא בידנו כי אם מה שמצאנו בספר המקרא ואיננו מספיק לכל יצרך המדבר, וגם כוונתם היתה להועיל בתבוריהם לעמי הארץ שאינם בקיאים בלשון הקדש על כן היו תבוריהם בלשון ערב בכל הענינים אשר חברו" (בהקדמה להעתקת ספר חובות הלבבות).

ולאשר לא בכוונה להרגיל את העם בלשון ערבית, כתבו החכמים הנזכרים ספריהם בלשון זאת, כי אם מפני הרגלם בה, ולהיות משלמה תיאותה יותר לענינים העיונים מלשון העברית, הננו מוצאים כי כמעט כל החכמים אשר כתבו ספריהם בנושאים העיונים בלשון ערב, חברו תפלות ובקשות ופיוטים, בלשון הקדש, וכמו כן

האדומים (מאור עינים, אמרי בינה פרק ה') . ולהיות פהילא גם כן ידע את המקרא רק בכללית כוונת המאמרים, ולא בדקדוקיהם הפרטים השמורים בלשון המקורית ומתגלים ונראים לחוקר וחורש להבין יסודות הלשון ותעלומותיה, לא ידע לפרש המקרא על פי כוונותיה העצמיות, והלך לו לקראת חקירות רחוקות לקוחות ממחקרי חכמי יון, ועמל להכניס בתורה, רמזים וכוונות זרות לרוחה וטעמה. (עיין מאור עינים שם) ובדרכיו הלכו גם שארי חכמי ישראל האלכסנדרוניים, אשר נשארו שרידי ספריהם למשמרת בספרי אייזעביוס (פראפאראטיא עוואנגעליקא) ובכן התרחקו מהבנת התורה, ומעט מעט שכחוה לגמרי, כי מלבד ספרי פהילא, ספרי האפאקריפא, הכתובים בלשון יונית בעצם וראשונה ומעט מזער משרידי ספרותם, אשר שרדו אל ספרי אייזעביוס הנזכר, ונשארו חבושים בטמון בספרי סופרי היונים. לא נמצא זכרון למפעלות חכמי ישראל במצרים בספרות ישראל, וכן נגוזו ועברו. ומה מאד צדקו דברי הגאון החכם ר' זכריה דאקטאר פראנקעל במאמרו הנפלא „איבער פאלעסטינישע אונד אלכסנדרינישע שריפטפארשונג" אשר אחרי ערך את פעולת חכמי ארץ ישראל ובבל בהבנת המקרא, לעומת פעולת חכמי ישראל באלכסנדריא. חתם מאמרו לאמר: „דיעס גין דיא רעזולטאטע דער אלכסנדרינישען שריפטפארשונג, וואהין וואר זיא געלאנגט? דיא שריפט וואר איהר אין נעבעל צערפלאסען, דער היסטארישע באדען אונטערגראבען, דיא ביבלישען פערזאנען, בילדער, דאס געזעטץ האטטע דיין בינדענדעס פערלארען, נור איסערע ריקזיכטען פערמאכטען צור אויספיהרונג צו בעוועגען. אונד ניכטס דעם גמיטהע, ניכטס דער בעפרידיגונג דער אינגערען בעדירפניססעס געבאטען · זעלבסט מאנכע, דעם הערצען זא וואהלטהועענדען דער העכסטען נאטור דער ליבע עס באהער ריקקענדען געזעטצע דער מילדע זאללען נור בילדליך צו בעגרייפען זיין, אין דיזער אונגעארדנעטען וואססער אונד שאטטען לאזען איינאנדער, וויא פערלאססען פיהלט זיך דער מענש! דא זאלל ער נאטט אויפזוכען אין הועזען, וויזהייט, אונד בעשויען, אונד דען נאטט דער איהם זא נאהע, דער אין זיינעם אינגערען וואהנט, וויס ער ניכט צו פינדען וויל איהן ניכט פינדען! אונד אין דיזעס שטאלצען וויססען אין דיזעם מיסטעריאזען בעשויען, גינג דאס שפעציפיש יודענטהום פערלארען. זיין באדען שוואנד, זיינע נאטציאנאליטאט גינג זעלבסט נאך דער רעליגיאזען זייטע אין אללגעמיינעס פערפלאכענדעס אויף. עס וואלטעט איינע פערהאנגיס פאללע זעלבסטטיישונג: דיזע מענגער פערמיטטען דיא לעהרע אבען אן צו שטעללען, אונד זיא האטטען דיא היסענשאפט אידרער ציים אבען אנגעשטעללט; אבער דיא וויססענשאפט איזט פערגאנגליך, דער גלויבע בלייבט, דארום מוזטע אויך דאס

ידי חכמי ישראל מן הימים ההם . אף על פי ששאל רבינו הקדוש , בארץ ישראל לשון סורסי למה ? , אלא או לשון הקדש או לשון יונית (שנהגו חכמי הרומאים לדבר ולכתוב בה) , ושאל רב יוסף האמורא יליד בבל , בבבל לשון ארמי למה אלא לשון הקדש או לשון פרסי (סוטה מ"ט ע"ב) , כי מפני רוב ההרגל בשפה זאת הארמית , ורוב שמושם בה מימים רבים בעסקיהם , מצאו להם סופרי ישראל ידים להוציא ולבטא בה את כל הקשורים ההגיונים הדרושים לדבור של משא ומתן בהלכה או בפלפול , מה שלא מצאו להם כן בלשון הקדש ומפני זה החזיקו בלשון ארמית , ומפני קרבתה גם אל לשון הקדש , החליטו להשתמש בה כבתשמיש קדושה , לצרכי הלמוד . וכבר ראו חכמי התלמוד זה מראש ואמר ר' שמואל בר נחמני אל תהי לשון ארמית קלה בעיניך שמצינו בתורה ובנביאים ובכתובים שהקב"ה חולק לה כבוד (בראשית רבה)— ובגלל הדבר הזה שהשתמשו חכמי א"י ובבל בשפת ארמית רק כעזר ואמצעי לתכלית הבנת המקרא בלשונה המקורית , ולא הסירו את הלשון הקדושה מבידה , עלתה בידם לבנות את הבנין הגדול לחכמת הדת— את ספרי המשנה התלמודים והמדרשים , בנין עולם , בו שגבו בני ישראל , ונושעו , לקנות להם תקומה ואחרית .. עד היום הזה .

§ 7 לא כן עלתה ביד היהודים האלכסנדרונים אשר העתיקו להם את כתבי הקדש ללשון יונית , ההעתקה הזאת , אם גם הטילו החכמים החוקרים האחרונים ספקות באמתת הספורים שבאו על אודות סבתה , ומעשיה , לא נוכל להכחיש , כי בשמחה גדולה ובאהבה רבה קבלוה , היהודים האלכסנדרונים , וששו עליה כמוצאים נתיבה להבנת המקרא , אשר כבר נעלמה מהם , (כמסופר בספרן של אריסטיאה עיין סוף הדרת זקנים לר' עזריה מן האדומים) . בכל זאת אחרי אשר החזיקו בהעתקה לבדה ועזבו את לשון הקדושה לגמרי , נסתרו מהם דרכי התורה ונשכחה מהם ידיעתה · כי מלבד שלא היתה התורה יכולה להתרגם כראוי ללשון יונית , מפני היותה רחוקה מאד מלשון עברית , והמעתיקים הראשונים לא הבינו כל ערכם את כוונת המקרא , הוסיפו הבאים אחריהם — אשר לא ידעו לתקן את קלקולי הראשונים , לבלבל ולהשחית את הכוונה ונפלו במהמורות הטעות והשגיאות . והיה לנו הפלסוף הנודע פהילא אלכסנדרוני לאות ולמופת , כי אם היותו חכם מופלא , ירא וחרד לדבר ה' , נאמן עם תורת משה וישראל , ונתן נפשו על הבנת התורה וסודותיה . — הנה מאשר לא ידע את המקרא בלשונה המקורית , נכשל הרבה מאד בהבנת המקרא , גם בדברים קטנים ידועים לתלמידים אשר למדוהו בלשונה , וכמו שכבר העיר על זה המעיר והמאור הגדול ר' עזריה מן

ולהיות לשון הקדש עיקר להם לחכמי ישראל בתלמודם ומחוברת חבור גמור עם גוף התורה, נהגו שוני ההלכות מאז לאמר מאמריהם ולסרך הלכותיהם על טהרת לשון הקדש, כמו שבאו לפנינו מקובצים וסדורים בספרי המשנה ע"י רבינו הקדוש, התוספתא ע"י ר' חייא ור' אושעיא, ובספרי מדרשי ההלכה המכילתא הספרא והספרי. וכמו כן מאמריהם בהגדה ולמודי המוסרים שבאו בתלמוד ובמדרשים שרובם, אשר נאמרו לחכמים ולתופשי התורה, באו בלשון הקדש על טהרתה. תם מסדרי התלמוד הירושלמי אשר אספו באורי המשנה בפלפולי החברים בבתי המדרשות כפי שנאמרו בלשון המדוברת אצלם הארמית, הסורסית, כשבאו בעצמם לאמר דברי הלכה, כיסודות וכללים, השתדלו לאמרם בלשון הקדש, כידוע לכל בקי בתלמוד ירושלמי. ובדרכיהם הלכו גם חכמי בבל אשר מפלפוליהם וממשאם ומתנם בבאורי המשניות וההלכות נבנה הבנין הגדול התלמוד בבלי, גם המה בעת פלפולידם עם חבריהם ותלמידיהם השתמשו בלשון ארמית הנהוגה בימיהם במקומות מושבותיהם, וכשבאו לאמר בעצמם מאמרי הלכה בכללים ויסודות אמרו על טהרת לשון המשנה, וביחוד נראה עמלם וכוונתם הטובה להחזיק בטהרת השפה הקדושה ולתת לה אחרית ותקוה טובה, בתפלות אשר תקנו ובמליצות ושירים שאמרו וחברו לפרקים, ונמצאו מפוזרים בתלמודים ומדרשים. ורבי יותנן ראש האמוראים הירושלמים אשר אליו נהגו דורשי הדורות ליחס חבור התלמוד הירושלמי הכתוב בלשון ארמית—סורסית אמר: כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נזקקין לו, שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי (שבת י"ב ע"ב) מליצה יקרה מאד לאמר, שאם היות כבר התקדשה לשון ארמית לתשמיש קדושה לתרגום התורה ולבאורי ההלכות, אין בה קדושה עצמית, ומלאכי השרת הקדושים אין מכירין אותה, ואין קדושה כי אם ללשון הקדש, הלשון אשר בה נתנה תורה לישראל. וראיה גדולה אחרת כי לא חפץ בני ישראל להתקרב אל העם המושל עליהם אחזו בלשון ארמית, מאשר השתמשו בלשון הזאת ימים הרבה גם במקומות ובזמנים שמשלו עליהם עמים בעלי לשונות אחרות כי ידוע שבלשון ארמית השתמשו גם אחרוני האמוראים והגאונים כמו ר' אחא משבחא בעל השאלתות ר' שמעון קירא בעל הלכות גדולות, עד רבינו שרירא גאון ובנו רבינו האי · ובימי מסדרי התלמוד הירושלמי בארץ ישראל שלטו אז, הרומאים, ובבבל בימי האמוראים והגאונים, הפרסים, ולא מצאנו זכר לא לתרגום רומי ופרסי ולא לספר בבאורי ההלכות והאגדות כתוב בלשון רומית או פרסית על

ח' כ"ב). והמנוצחים גם המה אם גם היו מוכרחים ללמוד לשמוע לשון העם המושל בו במשאם ומתנם עמו לא ראו לטעת את הלשון הנכריה ההיא עמוק עמוק בלבבם, למען התערב עם העם הרודה בו ולהיות לגוי אחד עמו. ובני ישראל גם המה בארצות פזוריהם לפנים לא בכח החפץ לבד להתחבר ולהתאחד עם העם אשר ישבו בקרבו. למדו לשונו · ולא מאהבתם את נוגשיהם או גם שכניהם המירו את לשונם לשון אבותיהם בלשון אחרת שפת לא ידעו כי אם ההרגל, החברה והמשא והמתן למדו אותם ואת בניהם אשר יולדו להם בארץ נכריה, לדבר בשפת לא ידעו מלפנים, ובאין משים שלטה שפת הארץ אשר ישבו בה עליהם והשכח את לשון אבותיהם, לשון התורה, מפי הדור החדש · וזאת שהסבה להם, לתרגם את המקרא ללשון המדוברת. למען לא תשכח התורה ולא תשכח לשונה הקדושה מפי זרעם וזרע זרעם עד העולם · ודברי ימי ישראל יתנו עדותם כי בכל המקומות ובכל הזמנים אשר היה יהיו התרגומים והספרים בבאורי התורה הכתובים בלשונות אחרות רק כעוזרים ומסייעים להבנת הלשון הקדושה, וכתבי הקדש על בורין ואמתתם, נתקיימה הלשון הקדושה ונתקיימה התורה בידם · ובמקום ובזמן שהיה הטפל לעיקר והאמצעי לתכלית רצוננו לאמר במקום שהחליטו להשתמש בתרגום לבד, ונתנו לו קדושת הלשון המקורית לא נתקיימה גם תורתם בידם, ועם שכחת הלשון הקדושה נשתכחה גם הבנת המקרא, ומעט מעט אבדה גם האמונה, ונכרתה גם אהבת האומה מקרבם.

§ 6 אחרי אשר נתפשטה לשון הארמית בישראל, במדינות בבל ובארץ ישראל והיתה במדרגת לשון מדוברת בפי העם לכל עסקי חול, ראו חכמי ישראל הכבח להשתמש בתרגום הארמ' להבנת המקרא, ובאורי ההלכות והאגדות, ומן ההלכות או המנהגים שנזכרו בתלמודים בענין זה נראה שעל יד הקוראים בתורה בבתי כנסיות, בלשון הקדושה עמדו מתורגמנים להבין את המקרא לעם בלשון שהם שומעים. אך באופן ובמדה משוערת שלא תבא האכסנאית ולא תגרש את עקרת הבית. הם אמרו: בתורה אחד קורא ואחד מתרגם ובלבד שלא יהיה אחד קורא ושנים מתרגמין, ובנביא אחד קורא ושנים מתרגמין ובלבד שלא יהיו שנים קורין ושנים מתרגמין (מגילה כ"א ע"ב) ופירש"י שהתרגום אינו אלא להשמיע לנשים ועמי הארץ שאינן מבירין בלשון הקדש, והתרגום הוא לעז הבבליים. ובתרגום של תורה צריכין אנו לחזור שיהיו מבינים את המצות, אבל בשל נביאים לא קפדי עליהו כולי האי עכ"ל. וכמו כן נראה זה הטעם מן התקון להשלים הפרשה עם הצבור שנים מקרא ואחד תרגום (ברכות ח' ח'), שנזהרו וחשו שלא ישוב הטפל לעיקר ולא יבוא התרגום במקום המקרא.

לנו הדברים האחדים להוכיח כי חיי הדת לבני ישראל הם חיי רוחם ולכל בהם מעינם · ותעודתם אשר נתנה להם מראש, נשארה אמונה ושמורה אצלם עד לאחרית הימים · ונסודה איפוא לראות, איזה דרך שכן עליהם האור הזה, ואיזה הוא כלי השרת אשר השתמשו בו חכמי ישראל להשאיר ולהתמיד בקרבם את ההשכלה הדתית והמדעית ·

ב) התורה והלשון

§ 5 הלמוד הכללי והמיוחד לבני ישראל יסודתו בכתבי הקדש בספרי המשנה והתלמודים, וספרי גדולי החכמים אשר קמו אחריהם להגדיל את חכמת התורה לכל סעיפיה ולהאדירה · ולהיות הספרים האלה כתובים בלשון הקדש, אם בטהרתה הראשונה — (כתבי הקדש) ואם בתערובות לשון הארמית ותוספת נטיות ומשקלים בעצם לשון הקדש, אשר הועילו להשתלמותה, הנה לא תקום ולא תהיה ידיעה-אמתית בתורת ישראל מבלעדי ידיעת הלשון, וכבר ראו זאת חכמינו מראש וחברו שני הענינים האלה תלמוד תורה, ולמודה בלשון הקדש, חבור נמור ועצמי בלתי מתפרק ואמרו: לדבר בם מכאן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו לשון הקדש ומלמדו תורה (ספרי דברים סימן מ"ו) האמנם ראינו בדברי הימים לבני ישראל, כי מאז ומקדם נסו חכמי ישראל לתרגם את מקראי קדש ללשונות העמים אשר בתוכן ישבו בני ישראל כתרגום הארמי בעלותם מבבל, כתרגום היוני המיוחס לשבעים זקנים הנעשה בארץ מצרים, כתרגום הערבי של רבינו סעדיה גאון, ודומיהם הרבה · וכמו כן הננו רואים כי נהגו חכמי ישראל לכתוב גם ספריהם בבאורי התורה בלשונות אחרות · אבל היודע בהליכות קורות האומה והשתלשלות התורה והחכמה בישראל יודע כי לא נעשו התרגומים האלה בכוונה להכיר את הלשון הקדושה מגבירה ולהחליפה בלשון אחרת, כי אם להפך, למען הבין את הלשון הקדושה לרבים אשר שכחוה בהתערבם בין עמי הארצות וילמדו את לשונותיהם לדבר בם, להם היתה העתקת התורה ללשונם המורגלת בפיהם, לכלי שרת לשאוב מים חיים ממקור הראשון מקור הקדש · בימים ההם לא שמו, הממלכות הגדולות אשר כבשו ארצות לא להם את עיניהן ולבבן לאכוף על העמים הכבושים תחת ידם, את לשונם ומנהגיהם, לא לבבן הלך לקרב בזרוע את הרחוקים מהם ברוחם ובטעמם, ולמשכם בכח גבורה או תחבולה, להתאחד ולהתמזג עמם · המלכים המנצחים ההם השפיק להם כבוד הנצחון והמסים אשר הטילו על המנוצחים ודי להם · והעד הנאמן האמור: וישלח ספרים אל כל מדינות המלך אל מדינה ומדינה ככתבה ואל עם ועם כלשונו להיות כל איש שורר בביתו ומדבר כלשון עמו (אסתר

עיקר הלמוד ותכלית התנוך לבני ישראל לדעת את התורה, לא היה למוד שארי הלמודים והידיעות מוזר להם, ואף להפך החזיקו בהם, וקרבום באהבה, לשם שמים, ולכבוד ידיעת התורה ואם התיחד הלמוד והחנוך בקרב ישראל ללמוד ותנוך דתי, לא התיחד ללמודי הדת לבד, אבל הכניסו את שאר הידיעות פרי מחקרי השכל האנושי והעיוני והמעשי, תחת כנפי הלמוד הדתי וטבעום במטבעו. —

§ 4 ההשקפה הזאת על חובות למוד התורות והידיעות אשר סגלו להם בני ישראל, סללה לפניהם מסלות מיוחדות בהליכות חיי העולם וחיי הרוח, מסלות שונות ממסלות כל עמי הארץ. האמנם בימי הבינים היה גם תנוך עמי הנוצרים באירופה תנוך דתי, מעט הידיעות והחכמות אשר שרדו בזוות דחופות ומבולבלות אל תומות הקלאסטרים, היו שמורות בידי הכהנים הנוצרים, ובגבור ידם בארץ ודברם היה דבר שלטון כלכלו ונהלו את התנוך הכללי ברוחם ובטעמם אולם היודע בינה לעתים יודע כי גבדל דרך התנוך לבני ישראל מדרך התנוך לעמי הנוצרים בימים ההם הבדל גדול ועצמי, היהודים בכלל היו בעלי חנוך, ושאר עמי איראפא היו אז נעדרי החנוך, היהודים בכל מקומות מושבותיהם בכל הרעות והתלאות אשר מצאום לא עזבו תלמוד תורתם, בתי מדרשות לכל למודי הדת היו פתוחים בכל עיר ועיר ותלמידים רבים גדולים וקטנים ישבו לרגלי מוריהם לקבל תורה מפיהם, לא נמצאו בקרבם בורים גמורים אשר לא ידעו קרוא מקרא וסדרי התפלות, לא כן שאר העמים באירופא בימי הבינים, העמים ההם חדשים מקרוב באו מירכתי ארצות שוממות, ערומים מכל למוד וידיעה וכיום הולדם, ובפרצם מעם נר על ארצות רומא המיושבות, החריבו אותן ואת נויהן, ובסכלותם כי קשתה בלעו והשחיתו את כל שארית פליטת ההשכלה אשר עוד נשאר לה ניר כמעט שמה, וכהני הדת הנוצרית אשר להם לבדם היתה פליטת ההשכלה, והחכמה למורשה, והיו גם המורים והמלמדים לעם הפרוא לא השתדלו להפיץ ידיעת תורתם בקרב העם ולא פתחו בתי ספר לפני כלל העם, כי אם ליחידים, ובתוך בתי תפלותיהם, והלמודים אשר למדו שמה היו גם המה דלים ורזים. אשר על כן איפוא אם יתכן לקרוא את התנוך הדל והרזה הזה חנוך דתי, לא מפני שהיה מיוחד לידיעת הדת כראוי לה, נקראהו כן, כי אם מפני שהיה נמצא בידי הכהנים שומרי משמרת הדת, והימים ההם היו להם בכלל ללא תורה וללא חכמת הדת.

והנה בפרקים הבאים נשקיפה על קורות ההשכלה הדתית בישראל, על מסלותיה המיוחדות לה, על יושר מהלכן ונליזתן. ובזה יספיקו

האלהות וחכמת המדות) והדומה לו מן הענינים המושכלים בדרך הסברא השכלית חייב לחקור עליו כפי השגתו וכח הכרתו והמתעלם מחקור הרי זה מגונה ונחשב מן המקצרים בחכמה (חכמת התורה) ובמעשים (מעשי המצות) וכבר חייבתנו התורה בזה כמו שכתוב וידעת היום והשבות אל לבבך (דברים ד׳) וכו׳ ואמרה תורה ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים אשר ישמעון את כל החקים האלה ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה (שם) ואי אפשר שיודו לנו האומות במעלת החכמה והבינה עד שיעידו לנו הראיות והמופתים ועדי השכל על אמתת תורתנו ואומן אמונתנו (רבינו בחיי בחובות הלבבות שער היחוד פרק ג׳). ד) האל הנכבד והנורא הזה מצוה לאהבה וליראה אותו וכו׳ והאיך היא הדרך לאהבתו וליראתו, בשעה שיתבונן אדם במעשיו וברואיו הנפלאים והגדולים ויראה מהם חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע ה׳ הגדול וכו׳ (הרמב״ם בספרו יד החזקה הלכות יסודי התורה ב׳ א׳). ה) וזהו דבר ידוע כיום וכשמש לכל מבין אשר לא תהיה אהבת הבורא קשורה בלב האדם עד אשר ישגה בה תמיד וכו׳ ולא יתכן זה אלא בדעה שידעהו לפיכך זה האמת וכללו של דבר כי צריך לו לאדם להבין ולהשכיל בחכמות ותבונות המודיעות לו את קונו כפי כחו שיש לו להבין ולהשכיל ולהשיג (רבינו יהודה החסיד בספרו ס׳ חסידים סימן י״ד). ו) והיה אמונת עתך חסן ישועות חכמת ודעת יראת ה׳ היא אוצרו (ישעיה ל״ג ו׳) אמונת רמז לחכמת המספר, עתך רמז לתבונה, חסן רמז לתשבורת, ישועות רמז לניתון ודעת רמז לטבע, יראת ה׳ היא אוצרו, רמז לחכמת האלהות (הרב ר׳ אברהם בר יצחק מרמון ספרד בספרו ברית מנוחה). ז) יצטרך הבעל שכל ללמוד החכמות ובמה שהוא מאמין ילמד התורה ויקנה האמונה ושרשיה ותהיה האמונה שלמה בלי ספק ולא תחלוק אחת לאחרת אשר לזה אמר החכם השכל והדת שני מאורות (ר׳ אברהם ביבאגו בספרו דרך אמונה). ח) החכמה (חכמת הפלסופיא והטבע) הוא כמו סולם לעלות בה אל חכמת התורה וכל דבר שהוא לעמוד על מהות העולם יש לו לאדם ללמוד ומחויב הוא בזה, כי הכל מעשי ה׳ הוא ויש לעמוד עליהם ולהכיר ע״י זה בוראם (הרב ר׳ יהודה ליווא מפראג בספרו נתיבות עולם נתיב התורה פרק י״ד). ט) באמת כל מי שכבר למד תחלה תורת אלהינו אזי כדי להבין ולהשכיל בכל פרט סבה כראוי לה להבין דבר מתוך דבר צריך הוא שילמד קצת ספרי חכמה שהם הכרחיות להבנת כוונת התורה (הרב ר׳ יעקב תמניז בס׳ מטנת חכמים). י) כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי החכמות לעומת זה יחסר לו מאה מדות בחכמת התורה כי התורה והחכמה נצמדים יחד (רבינו אליהו מווילנא).

המאמרים האחרים האלה שנאמרו בזמנים מזמנים שונים מפי חכמי ישראל בעלי דעות שונות מעידים עדות נאמנה — כי בכל היות

כי מלבד אשר הרשו ונתחייבו להתעסק בהם לצרכי חיי העולם , כדרך שנתחייבו לעסוק במלאכה להחיות נפשם , וכמו שאמרו אהב המלאכה ושנא את הרבנות (אבות א׳ יו״ד) ואמרו כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון (שם ב׳ א׳) כן השכילו חכמינו להקדיש גם את למודי המדעים ומחקרי השכל האנושי בקדושת הדת . כי להיות התורה אשר נתנה לבני ישראל, כוללת לא למודי אמונה ומוסר לבד , כי אם גם מעשי מצות , משפטים ודינים מתוקנים וערוכים לחפצי חיי עם כלו גם בבחינת חייו המדיניים, ומקפת ומשתרעת על כל מצעדי גבר בשבתו בביתו , ובלכתו בדרך , בעבודתו את אדמתו , ובצאתו למשאו ומתנו , נאחזו ונקשרו עמה מראש , למודי המדעים ומחקרי השכל העיוני והמעשי בקשרים הרבה . המתבונן בספרי התלמודים והמדרשים יראה כי נמצאו בהם רשימות וזכרונות לחקרי החכמות האנושיות ואותותיהם נכרו ונודעו בכל פינות שאנחנו פונים , ככלי שרת להבין את דברי התורה והנביאים , לפרש למודיהם , ולבוא עד תכלית תכונתם . למודי האמונה או יסודות הדת נקשרו בקשר אמיץ עם מחקרי השכל , ברוממות ה׳ ודרכי ההשגחה במהות הנפש רוחניותה והשארותה , למודי המוסרים תמוכים ונשענים על ידיעת כחות הנפש ומדותיה , דיני נפשות למיתה ולעונשים הביאו את חכמי ישראל לחקרי דעת תנאי הבריאות ודרכי הרפואה . דיני ממונות, לעיון ולדרישה בהלכות השכל המעשי , משפטי המדינה ומנהגי עם ועם , הלכות קדוש החדש ועבורי השנים , אל חקירת מהלכי השמש והירח ותכונת השמים , הלכות כלאים אל ידיעת טבעי הצמחים ויניקתם — הלכות שבת בתחומין ועירובין אל יסודות למודי המדידה, וכדומה . סוף דבר חכמי ישראל תופשי התורה מצאו מסעדים וסמוכים בתורה אל כל למודי המדעים והחכמות לפי מעמדם בימיהם וראו עצמם מחויבים להתעסק בהם לדעת מפלאות תמים דעים ולהבין תעלומות התורה חוקותיה ומצותיה .

§ 3. לא ראינו לעמוס על הקוראים חבילות ראיות מספרי חכמי ישראל על אמתת דברינו אלה , ויספיקו לנו מאמרים אחדים נאמרו מפי חכמי ישראל בזמנים מוזמנים שונים יבואו ויעידו כי כזאת היתה השקפתם על למודי המדעים וחקרי חכמה . א) אמר ר׳ שמעון בן פזי אמר ר׳ יהושע בן לוי משום בר קפרא כל היודע לחשוב בתקופות ומזלות ואינו חושב עליו הכתוב אומר (ישעיה ה׳) ואת פועל ה׳ לא יביטו ומעשי ידיו לא ראו (שבת ע״ה א׳) . ב) העיון האמתי (בחכמת האלהות) לא יתכן שמנעוהו ממנו ויוצרנו כבר צוה בו עם ההגדה הנאמנה באמרו הלא תדעו הלא תשמעו הלא הוגד מראש לכם הלא הבינותם מוסדות הארץ (ישעיה מ׳) (רבינו סעדיה גאון בהקדמתו לספרו האמונות והדיעות) . ג) כל מי שיוכל לחקור על הענין הזה (חכמת

א) ההשכלה הדתית בישראל.

§ 1. ההשכלה אשר הופיעה בקרב בני ישראל מאז היותם לגוי היתה השכלה־דתית, זאת תעודתם בארץ ונחלתם מאת אלהי הרוחות. ומאז החלו אדירי העם חכמיו ונבוניו להכיר ולהבין את תעודתם הקדושה הזאת היתה, רוחם נאמנה עמה בכל חליפות העתות ותמורות הזמנים, אשר עברו עליהם, ושקדו בכל עז להחזיק במעוזה. מודעת לכל יודעי העתים כי לכל עם ועם תעודה מיוחדת בחיי העולם הזה, כל הגוים העצומים אשר צעדו ברב עז וכח על במתי הארץ יצאו ובאו גוי גוי ותעודתו עמו, תעודת בני יון היתה להנחיל לבאי עולם נחלת מחקרי השכל האנושי העיוני, ומושגי היופי, הרומאים היתה תעודתם, לפתח ולסלסל את השכל המעשי, ולהציב גבולות נמוסי ההנהגה המדינית — ובני ישראל נקראו ובאו להוציא לאור עולם, יפעת למודי הדת הטהורה, ואשרו את כל הגוים באור, דעת אלהים אמת ומלך עולם הגנוז והשמור בכתבי הקדש אשר נתנו להם למורשה.

את תעודתם הקדושה הזאת שמרו בני ישראל בכל נפשם ומאדם, הידיעה המושכלת מה חובתם ומה יפה להם באה בנפשם וברוחם. העם כלו התקדש להיות נושאי דגל ההשכלה הדתית, כל נבוניו וחכמיו החרו החזיקו בתלמוד תורה, ללמוד וללמד את בניהם: בני כל העם מקצה בני עניים כבני עשירים, וקבעוה לחובה על כל העם „כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה בין עני בין עשיר בין שלם בגופו ובין בעל יסורים בין בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כחו, אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים ואפילו בעל אשה ובנים חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה (רמב"ם הלכות תלמוד תורה א' ח'). וכמו כן נתנו נפשם על החנוך הכללי, לעשותו ולכוננו חנוך דתי־ביחוד, ולהטילו חובה על הכלל„ מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך ובכל עיר ועיר, וכל עיר שאין בה תינוקות של בית רבן מחרימין את אנשי העיר עד שמושיבין מלמדי תינוקות, ואם לא הושיבו מחרימין את העיר שאין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן (שם שם ב' א').

§ 2. אולם בכל היות החנוך הכללי שנצטוו בו בני ישראל חנוך דתי ביחוד, לא נסגרו שערי העיון ולמודי המדעים לפניהם,

תוכן הפרקים

האלה, שלא תהיינה משוחדות מאהבתנו את השפה העבריה. וכנראה לנו יצאנו ידי תובתנו אל אהבת האמת הקדושה והנעלה על כל אהבה אחרת.

ואנחנו תפלה, כי יהי רצון מלפני הקוראים המשכילים שיקראו דברינו גם המה, בלא משוא פנים, באהבת האמת, וברוח נכון לקבל את האמת ממי שאמרה — אף מפי אוהב את השפה העבריה וספרותה אהבה רבה.

שמואל יוסף בר״א פין

Дозволено цензурою. 18 Ноября 1880 г. Вильна.

ספר

שפה לנאמנים

להוכיח מעלת השפה העבריה, ותועלתה להשכלת העם.

תשובה על השאלה ששאל הועד לחברת „מרבי השכלה בישראל ברוססיא"

עפ"י הצעת החכם המפואר הנגיד הנודע לתהלה

מוהר"ר י. ל. ראזענטהאל בפעטערסבורג.

מאת

שמואל יוסף בר"א פין.

ווילנא

בדפוס ר' יהודא ליב בן המחוקק מהור"ר אליעזר ליפמאן מ"ץ נ"י.

שנת תרמ"א לפ"ק

САФА ЛЕНЕЕМАНИМЪ.

О вліяніи еврейской литературы на образованіе евреевъ.

Сочиненіе С. І. Фина.

(оттискъ изъ журнала „Гакармель" годъ IV).

ВИЛЬНА.

Въ типографіи Л. Л. Маца,

на Квасномъ переулкѣ, д. Ш. Кисина № 1195/6 1881 г.

מן העם הרוסםי, אשר הם יושבים בתוכו. כי אור ההשכלה הדתית אשר יצא מידיעת השפה הזאת — שפת אמונת ישראל בעצם וראשונה — יאיר עיני העם לדעת גם חובותיו לארץ מולדתו, אל הממשלה הרוממה אשר תגן עליו באברתה, ואל העם אשר יתלונן בצלו, ידיעה ברורה ומצורפת, ידיעה נכונה וחזקה. אף יעיר ויעורר את לבבו לאהבה את העם, לדבוק בו ולחיות עמו חיי החברה והאזרח. כמו שכבר הורה הנסיון, ובא האות כי אך מאת ההשכלה הדתית, האמונה הצרופה, יצאה תורת האדם.

אולם ממהלך החקירות בנושאי שאלתנו זאת, יודע גם בן ויתברר, כי השפה הקדושה וספרותה, מלבד שהיא מעירה את ההשכלה בכלל בקרב ישראל, הנה היא גם כלי מחזיק דרכי ההשכלה הדתית, שומרה ומגן בעדה כל הימים, ולא נוכל לאמר עליה כי היא ככל כלי האומנות והאמצעים להגיע אל איזה תכלית שחפצם חולף והולך לו בעשותם אשר נקראו לעשות, עד שגם השפה העבריה בעשותה את אשר חפצה, להביא את העם אל ההשכלה הדתית והמדעית, עבר זמנה, ובטלה תועלתה. כי לא כן עמה, השפה העבריה איננה כלי שרת לבד, ואמצעי חצוני נבדל מן התכלית, כי אם היא עצם מעצמי ההשכלה הדתית וקשורה עמה קשר הנפש והגוף. באופן שאם תפרד השפה העבריה וספרותה מן ההשכלה הדתית, לא תהיה גם לה תקומה ועמדה. עזיבת הלשון גורמת לעזיבת הספרים שנכתבו בה, ועזיבת הספרים מביאה לידי שכחת הלמודים הקדושים והנעלים האצורים בספרים האלה — וחיי האמונה והאומה הולכים ונפסקים ממקום חיותם — על אמתת הדבר הזה תעידנה קורות ההשכלה בישראל בזמנים שונים. וביותר דברי ימיהם באשכנז בדור הקדם.

והנה המשכיל ויודע דרך תשובות השאלות, יודע כי אין השאלה הזאת מדעית למודית, אשר תשובתה תתבאר במופתים חותכים לקוחים מן המדעים הלמודיים, כי אם שאלה התלויה בסברא וראיה, והתרתה נשענת ותמוכה במעשי העתים, בקורות העמים, ובנסיון התמידי. האמנם יש גם בכח ראיות כאלה לברר ולהוכיח, ולהשיב תשובה נכונה מספקת למודים על האמת הנסיונית. אולם, עדות דברי הימים ומעשי הנסיון המורם מהם, והיוצא מהם תלוים לפעמים בהשקפה המיוחדת, אשר יש לכל מבין על מהלך הקורות והשתלשלות הסבות, וההשקפות האלה עלולות לפעמים מאת החפץ והרצון, ונמשכות אחריהם, ובמקום שיד החפץ שלטת, הוא מטה את הסברא והשערה, וגורן אחריו, ושורת האמת מתקלקלת. אנחנו מצדנו, בקרבנו אל המלאכה, שמנו לנו לחק לצייר את המעשים והנסיונות, כמו שהם, בלא משוא פנים, ומכל משמר שמרנו את השקפותינו על המעשים והנסיונות

מה משפט הלמודים הדתיים בתורת החנוך; ומה משפט לשון הקדש בחנוך העם? כמה נחוצה היא להבנת כתבי הקדש, שהם, יסוד הלמוד וראשית דעת בישראל, ומה מעשיה בספרות העם בכלל? ועם זה ראוי לנו להתבונן כמו כן על מהלך ההשכלה הדתית והמדעית בישראל לפנים, ומה הוא כלי השרת אשר השתמשו בו להשכלתם. האם היה החנוך הדתי המסגל לבני ישראל והמיוחד להם כאז ומקדם לשטן אל החכמה והמדעים, ואם בגללו התבודדו תפרדו מאת העמים אשר בקרבם ישבו ולא היה להם חלק ונחלה, בהשכלת העמים ההם? כי אם יהיה כזה מתנאי החנוך והלמוד המיוחד לבני ישראל, איננו שוה בנזק ההשכלה המדעית והאורחית שהוא מכשיר, ואיננו כדאי להתקיים לארך ימים; תוסיפה לחקור ולדרוש עוד שאם קרה בזמן מן הזמן אשר לאיזה סבות חצוניות התגבר היסוד הדתי על היסוד המדעי בחנוך ולמוד העם, ומצא אן לו להטות את העם מנתיבות ההשכלה המדעית ולהוליכם בחשך לא דרך, במה איפוא העלו ארוכה למחלתם זו? ומה הוא האמצעי אשר בו השתמשו השרידים בעם, גדולי התורה והחכמה, להשיב את ההשכלה הדתית והמדעית אל תלה, ולהשיב שבותה? — .

וכשיתבררו לנו הדברים האלה, מעצם תבונת החנוך המיוחד לבני ישראל, וממהלך קורות השכלתו בזמנים מזמנים שונים, שהלמוד הדתי קשור עם למוד לה"ק, ושהתורה והלשון אחיות ודבוקות זו בזו, ושידיעת הלשון הלכה כעמוד אור תמיד לפני השכלת ישראל, ומרוב ההרגל והשמוש בה התפתחה והשתלמה הלשון הזאת שלמות רב, ותתנה לכתוב בה כל דבר חכמת בינה, יתברר ויודע נאמנה, כי אך מבלי דעת, כחה ועצמה, ומאין הבין את מעלתה ויקר ערכה בחיי האומה, נתנו בה תהלה ודופי, לאמר כי זקנה מרוב הימים, סר כחה תם ליחה. כי באמת, חיה היא השפה הזאת בחיי העם, וכאשר לא זקנה כנסת ישראל בכל אריכות ימיה וקנת נויעה ואפיסה, כי אם התעטפה עליה נפשה מרוח סועה וסער, וכעבור סופה התחדשה נעוריה החליפה כח, כן לא זקנה שפתה. כי רוח ה' אשר עליה, ודברו אשר שם בפיה לא משו ולא ימושו ממנה כל הימים. ושעל כן כמו שהיתה לשון הקדש כלי שרת אל ההשכלה הדתית והמדעית בישראל בכל הזמנים, ובכל ארצות מושבותיהם בימי פזוריהם, כן יכולה היא השפה הקדושה הזאת להועיל ולהיטיב להשכלת אחינו בני ישראל יושבי ארץ רוסיא.

ומהצעת הדברים יתבאר כמו כן, כי כמו שלא היתה אהבת השפה הקדושה, תלמודה וידיעתה, לשטן אל החכמה והמדעים בישראל, מימי עולם, כן לא תהיה לשטן אל ההשכלה המדעית והמעשית לאחינו בארצנו, ולא תהיה סבה גורמת להם להתיחד ולהפרד

קשורים המה ומשולבים אם מעט ואם הרבה, לפי מעמד מפלגות האנשים, אשר הם אומרים להשתדל בטובתם, בעולם העיון והמעשה.

ואין ספק אשר גם האלופים הנכבדים אשר חברו יחד חברים להרבות השכלה בישראל, במובנה הכללי, הביאו במשפט, ושקלו במשקל את כל תנאי ההשכלה לכל מפלגותיה, ואת מעמד אחיהם בני עמם, ומצבם בעיון ובמעשה, וידעו מראש כי ראשית. דבר השכלה בישראל, היא ההשכלה הדתית, בה נתלו כל חלקי ההשכלה למיניהם, וממנה יצאו, כי דרך מיוחדת להשכלת בני ישראל, שונה ברוחה, בעצמה ובתנאיה מדרכי שאר העמים בנתיבות ההשכלה, ההמון של רוב העמים הם רחוקים מכל למוד וידיעה, והמון עם בני ישראל אף מדלי דלותם כולם יודעים לקרוא מקרא ולהתפלל מתוך הספר, אף שאין מבינים הכוונה· המלומדים בכל עמי הארץ, רוב למודם בחכמות ומדעים שונים, ומעוטם תופשי התורה, למודי־הדת, ולא כן בישראל הרוב העצום של תופשי ספר, ועליהם אנחנו דנין, הם למודי התורה הוגים ושונים בתלמודים מדרשים ופוסקים, והמועט מן המועט יד להם בספרי חכמה ומדע· חסרון ההשכלה בקרב העמים הוא העדר הלמוד הגמור, והסכלות המוחלטת, ומחסור ההשכלה בקרב ישראל הוא מפני רבוי הלומדים הדתיים, מפני התגברות היסוד הדתי על היסוד המדעי בחנוך העם, זאת תורת עם בני ישראל בהליכות ההשכלה בכל דור ודור בטרם נגה עליהם אור ההשכלה הדתית, וזה מצב אחינו בני עמנו בארץ רוססיא בימינו. הדבר הזה היה לנגד החכמים מיסדי החברה הזאת, ומדעתם כי כלי השרת אל ההשכלה הדתית ובכללה גם המדעית והמוסרית הוא לשון הקדש, לא לבד מפני שהיא ידועה ומובנת לרבים, כי אם גם להיותה המפתח אל מנעולי ההשכלה הדתית בישראל, הנה הסכימו כלם בירותם את האבן הראשה אל חברתם הנכבדת להחזיק ביד סופרי ישראל, לחבר ולהוציא לאור ספרים מועלים להרחבת הדעת בקרב העם, ובהודיע החכם ה' ראזענטאהל את דעתו גלוי ומפורש כי אין דרך אחרת ישרה ונאמנה לפני החברה להגיע אל מחוז חפצה כי אם בדרך ספרי חכמה ומדע בלשון הקדש. הנה בלא ספק היתה את לבבו, לא לבד להשתמש בספרי־המדע הכתובים בלשון עברית להביא ברכת המדעים אל העם כי אם לעורר ולהעיר גם האהבה אל תלמוד הלשון הזאת, ידיעתה, ויופי מליצתה, בלב אחינו בני ישראל, למען אשר יעלו במעלותיה אל ההשכלה הדתית, המקור האחד הנאמן ממנו יצאו ויפכו פלגי ההשכלה הכללית לכל מפלגותיה, המוסרית המדעית והמעשית —

ממוצא דברינו אלה נראה כי בבואנו לבאר ולהוכיח את תועלת לשון הקדש לתקנת ההשכלה בימינו ובארצנו עלינו לשום עין ראשונה אל מעמד החנוך והלמוד בקרב בני ישראל מאז ומקדם, מה המה יסודותיו?

בניהם דעת. ובמה איפוא יוציאו את חפצם הטוב הזה לאור, ואיזה דרך יאחזו להגיע אל מטרתם הנכבדה הזאת, אם לא ע"י שיפיצו בעם. ספרי מדע והשכל בלשון הקדש, הלשון שהם שומעים, להעיר את האהבה אל הלמודים ולהבינם את יקר ערכם. ולפי זאת גם הטענה הזאת תשובתה בצדה, ואינה צריכה לתשובה מדעית ומחקרית.

אשר על כן נראה שלא על עצת הטוענים להשתמש בלשונות החיות להשכלת העם, ערכו אלופי הועד שאלתם כי אם על טענתם שלשון הקדש כבר זקנה וסר טעמה, ואין בה תועלת ותוחלת להשכלת העם, ומכלל הטענה הזאת נשמע לאמר: כי אם אי אפשר להשתמש בלשונות החיות, מפני שאין המון העם מבינים אותן, הנה גם לשון הקדש איננה ראויה ונאותה לזאת מפני בלותה וקצר ידה. ובכן אין תקוה טובה נשקפת לדברתם, ואין כל תועלת ביסודתה. והטענה הזאת היא שאלה צריכה באמת לתשובה.

ואחרי אשר באנו עד תכלית השאלה, לפי דעתנו, הננו נוטלים רשות מאת כבוד השואלים, להרחיב את השאלה הזאת ולהתבונן על דברים אחדים הכרוכים ואחוזים עמה או מונחים מקופלים בקרבה, למען מצוא עמדה נכונה· עליה נעמוד עדיה נתבונן וממנה נצא לבקש פתחי התשובה, וברשותם נשאל פה היא ההשכלה הדרושה לאחינו בני ישראל יושבי אדמת רוססיא, אשר דרכה עז נפש הנדיבים החכמים חברי החברה הנכבדה, לעבוד עבודתה? . ההשכלה, להיותה הארת השכל והערת החפץ להבין ולהשכיל, כוללת ומקפת כל דבר חכמת בינה, קודמת ללמודי המדעים בזמן, מתהלכת לתהליהם, ומאספת אותם. היא המעירה לשטוע בלמודים, המלמדת להשתמש בהם כראוי, להוציא מהם את התועלת המקווה לפעולת אדם. היא המטהרת את המושגים, המצרפת הבהשבות והמזכה את המעשים. ולפי כללי נושאי הלמודים והמדעים הרבים והעצומים, כן תתחלק גם ההשכלה לענפים רבים כלליים ופרטים. ובכלל הננו תוליים לחלק את ההשכלה, אל ההשכלה הדתית, המוסרית, המדעית, והמעשית או ההשכלה בחיי החברה, אכן כל מיני ההשכלה האלה היוצאים ממקור הארת השכל, והערת החפץ, משולבים וקשורים זה בזה כחוליות השלשלת, והסבות עם המסובבים, וכלם פועלים זה על זה ומקבלים זה מזה פעולה רחוקה או קרובה, לפי מעמד כל עם ועם איש ואיש בהליכות חיו, ומצבו במעלות כשרון העיון והמעשה. והפרנסים הטובים העומדים להעיר את בני עמם למוסר חכמה והשכלה, בגשתם לצייר להם ציור ברור ונאמן אל חפצם הטוב, ולתכן תכנית אל מחשבותיהם לתקנת חלק אחד מחלקי ההשכלה, עליהם ראוי להתבונן גם על שאר חלקיה, ולדעת כי

ולהוכיח, ולהשיב מלחמה שערה, ועל הועד, לקרוא ולהעיר את סופרי ישראל, לבאר ולהוכיח תועלת לשון הקודש ויקר ערכה הגדול להשכלת העם, בימינו ובארצנו.

ואחרי אשר התישבו אלופי הועד והתבוננו היטיב בדבר הצעת החכם המפואר ה' ראזענטהאל, מצאוה טובה ונאותה ודרושה לחפץ הזמן, ובכן השמיעו ושאלו את השאלה הזאת.

שמענו לקול הקריאה הזאת, ונתעורר, ואמרנו ננסה נא להשיב על השאלה הזאת ולבאר יקר מעלת לשון הקדש, כבלי שרת אל השכלת ישראל, על התכנית אשר ערכו אלופי הועד לפתרון השאלה. אולי יהיה ה' עמנו, ויכונן מעשינו.

אך בטרם נקרב אל הצעת התשובה, ראינו לעיין תחלה בטענת הטוענים והמלגלגים, הטענה אשר קראה לאור את השאלה הזאת, לפי דבריהם „השפה העבריה כבר זקנה ואיננה טובה כי אם לזקנים ולמחזיקים בישנות אבל לא לאלה הרוצים להוליך את העם במסלה חדשה, ולהם אין טוב כי אם להשתמש כי אם בלשונות החיות" על הטענה הזאת נשאל: מה הוא העם, אשר אליו יכוונו, ואשר אותו ירצו אלופי הועד להוליך במסלה חדשה, ומה משפטו, האם יודע הוא ומבין אחת מן הלשונות החיות — ועל כל פנים לשון המדינה? אם לא? הלא העם הזה ידענו מי הוא, הוא המון עם בני ישראל האבות והבנים אשר, כידוע, אינם יודעים ואינם שומעים אחת מן הלשונות החיות להבין את הכתוב בהן, וכפריהן תתומים לפניהם ואיזה דרך יאמרו האלופים הדואגים להשכלתו, לתת לפניהם ספרי מדע והשכל כתובים בלשונות הכתומות והחתומות לפניהם? וטענה כזו איננה ראויה לתשובה, כי אם לגערה: העיני אנשים תנקרו, לכו חזו מה משפט העם אשר על אודותיו אתם נדונים · ואם כוונת הטוענים על אלופי הועד, שעליהם החובה והמצוה, לפי מטרת חברתם, לשקוד על תקנת בני הנעורים ללמדם את הלשונות החיות וביחוד את לשון המדינה. גם הטענה הזאת אין לה לא טעם ולא יסוד — האם יש בכח אלופי הועד להבין וללמד את המון בני הנעורים בעמנו העולים למספר רב ועצום — יוסף ה' עליהם — ונפוצים בערי ארץ רוססיא האדירה? האם זאת תעודתם? מטרת חברתם? — כבר התעוררה הממשלה הטובה — אפיטרופא של העם בכלל, ויסדה בת' ספר לראשית הלימודים ביותר ממאה קהלות, ישראל, והבתים האלה דלים ורקים בערך אל ההמון הרב של צעירי העם שהגיעו לפרק הלמוד. וכל זה מחסרון דעת תועלת הלמודים ומחסרון אמנה בבתי הספר האלה. והדבר הזה הוא שהעיר את נדיבי עמנו הדואגים לשלום השכלת אחיהם, ליסד אגודתם, להיות לעזור אל הממשלה בעבודת ההשכלה, בהעיר את העם למוסר דעת ולהבין לרבים מאבות הבנים את תועלת הלמודים, וילמדו את

הצעה

שאלה שאלו אלופי הועד לחברת מרבי השכלה. אם טוב וראוי להשתמש בלשון הקדש לחבור ספרי חכמה ומדע ללמד דעת והשכל את העם בני ישראל יושבי ארץ רוסיא, או לא? ויותר טוב להשתמש במקומה בלשון רוסיא.

וזה הדבר אשר העיר את אלופי הועד לשאול את השאלה הזאת, הרב הנגיד החכם והמפואר מוהר״ר ליאון ראזענטאהל חבר סוכן הועד, הציע לפני הועד הצעתו במכתב לאמר: כל משכיל בישראל היודע קורות התהלוכות ההשכלה בישראל, יודע כי לשון הקדש היא האמצעי היותר טוב ויפה, להפיץ את ההשכלה בקרב העם, ורק על יד השפה הזאת נוכל להגיע אל מרום החפץ להרבות השכלה בישראל, וכבר ראו והבינו זאת מראש, האלופים ראשי החברה בבואם ליסדה על מכונה, והוא מעלת הגביר ראזענטאהל — הודיע דעתו אז מפורש גלוי, כי אין דרך אחרת ישרה ונאמנה לפני החברה להגיע אל מטרתה, כי אם להחזיק ולתמוך משכילי הסופרים בקרבנו, לחבר להוציא לאור ולהפיץ בקרב העם ספרי חכמה ומדע, למען אשר ילמד העם להבין ולהשכיל ולהיטיב מצבם החומרי והמוסרי. כזאת אמר אז לעת הוסד החברה, וזאת דעתו ומחשבתו גם עתה.

אך לדאבון לבבו הנהו רואה היום כי רוח אחרת התנוססה בימים האחרונים האלה, בני הנעורים אשר גמרו חק למודיהם בבתי הספר־ הכוללים, אשר לא ידעו מעלת לשון הקדש, מלאם לבבם להקל בכבודה ולבזותה, באמרם, כבר זקנה השפה העבריה וכבר אבד עליה כלח, ואיננה רצויה ומובה כי אם לזקנים, ולמחזיקים בישנות, אך לא לאלה החפצים להוליך את העם בנתיבות ההשכלה, ולא לחפץ הרבות ההשכלה בקרבו. ולדבר הזה אין טוב כי אם להשתמש בלשונות החיות. הדברים כאלה הם אומרים, דורשים ברבים, ומעבירים בעם על ידי מכתבי העת, עד שרבים מבני הרוססים, אשר אינם יודעים מצב היהודים ומעמדם המוסרי, מאמינים לדבריהם, ומחליטים ואומרים כי אין תועלת וחפץ בספרי מדע הכתובים בלשון הקדש. וגם ועד החברה מבלי יכלת למלט משא תלונות כאלה, החל בעל כרחו ושלא בטובתו, לשוב אחור ממחשבתו הראשונה, ולמעט ולחשוך עזרתם מן הספרות העברית, וגם על המעט מזער שהם מתנדבים לתועלתה, דבת רבים תלונה מסביב, וידיו אסורות.

אי לזאת ראה ה׳ ראזענטאהל, כי עת שלא לחשות, אך לדבר

שפה לנאמנים

Дозволено цензурою. 18 Ноября 1880 г. Вильна.

Fünn, Samuel Joseph

ספר

שפה לנאמנים

Safah le-ne'emanim

להוכיח מעלת השפה העבריה, ותועלתה להשכלת העם.

תשובה על השאלה ששאל הועד לחברת „מרבי השכלה בישראל ברוססיא"

עפ"י הצעת החכם המפואר הגביר הנודע לתהלה

מוהר"ר י. ל. ראזענטהאל בפעטערסבורג.

מאת

שמואל יוסף בר"א פין

ווילנא

בדפוס ר' יהודה ליב בן המחוקק מוהר"ר אליעזר ליפמאן מ"ץ נ"י.

שנת תרמ"א לפ"ק

САФА ЛЕНЕЕМАНИМЪ.

О вліяніи еврейской литературы на образованіе евреевъ.

Сочиненіе С. І. Фина.

(оттискъ изъ журнала „Гакармель" годъ IV).

ВИЛЬНА.

Въ типографіи Л. Л. Маца,

на Квасномъ переулкѣ, д. Ш. Кисина № 1195/6 1881 г.

